

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΜΙΧΑΛΗΣ Θ. ΛΑΦΑΖΑΝΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΖΑΡΟΣ

(1749 - 1806)

Η ΕΠΟΧΗ - ΤΟ ΕΡΓΟ - Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ

Πρώτος τόμος

**φιλοσοφῶν καὶ αὔξων νοῦν, ἅμα καὶ ὑγείαν,
ὅτι τὰ δύο ταῦτα κάλλιστα ἐν τῷδε τῷ βίῳ.**

Ἰωάννης Πέζαρος

Ευχαριστίες

Η ανάθεση της εκπόνησης αυτής της διατριβής από τη Γενική Συνέλευση του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής ήταν ιδιαίτερα τιμητική. Θέλω να ευχαριστήσω όλα τα μέλη - καθηγητές του Τμήματος για τη θετική ανταπόκριση τους. Ιδιαίτερα, ευχαριστώ τον κ. Απόστολο Παπαϊωάννου, Καθηγητή της Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας, ο οποίος έκανε την σχετική εισήγηση και ανέλαβε την επίβλεψη της διατριβής.

Η εκπόνηση της διδακτορικής διατριβής ήταν μια μοναδική εμπειρία, άσκηση στην υπομονή και την επιμονή, ενδιαφέρουσα πρόκληση και δοκιμασία των πνευματικών και ψυχικών δυνάμεων. Η εργασία οφείλει πολλά σε πολλούς. Όχι μόνο σ' όσους προηγήθηκαν και ασχολήθηκαν με το θέμα, αλλά και σ' όσους μ' ενθάρρυναν στην προσπάθεια και βοήθησαν να πραγματοποιηθεί. Τις προσπάθειες μου για την εγκυρότητα της εργασίας στήριξαν με την επιστημονική τους συγκρότηση, την καθοδήγηση, το ενδιαφέρον και τη συμπάθεια τους οι καθηγητές - μέλη της Συμβουλευτικής Επιτροπής, τους οποίους και ευχαριστώ ολόθερμα. Και ήταν οι παρακάτω:

Απόστολος Παπαϊωάννου, Αναπληρωτής Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής, ο οποίος επέβλεπε την εργασία.

Χρίστος Τζούλης, Τακτικός Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών της Σχολής Επιστημών της Αγωγής.

Βασίλης Νιτσιάκος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Αρχαιολογίας, Ιστορίας, Λαογραφίας της Φιλοσοφικής Σχολής.

Επίσης, τις προσπάθειες μας βοήθησαν με τον τρόπο του ο καθένας, τους οποίους και ευχαριστώ θερμά, οι παρακάτω:

Νίκος Ψημμένος, Τακτικός Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Χρίστος Τσολάκης, Αναπληρωτής Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Δασκάλων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Αικατερίνη Κορδούλη, παλαιογράφος, υπεύθυνη του Τμήματος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης.

Μαρία Πολίτη, παλαιογράφος, Υποδιευθύντρια του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας (MIET).

Γιάννης Καράς, ιστορικός ερευνητής, Διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΚΝΕ \ ΕΙΕ).

Κώστας Σπανός, ιστορικός ερευνητής, Διευθυντής της έκδοσης *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* (ΘΗΜ).

Ευριπίδης Μίσσιος, φύλακας της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Τυρνάβου.

Τέλος, ευχαριστώ τα μέλη του Κεντρικού Υπηρεσιακού Συμβουλίου Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (ΚΥΣΠΕ) της περιόδου 1998-2000, το 1^ο Γραφείο Πρωτοβ. Εκπαίδευσης Ν. Λάρισας και το αρμόδιο Τμήμα του Υπουργείου Παιδείας για τη χορήγηση της εκπαιδευτικής άδειας προκειμένου να εκπονήσω αυτή την εργασία.

Πρώτος τόμος

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	σελ.4
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	σελ.6
A. Βραχυγραφίες - Περιοδικές εκδόσεις	
B. Πρακτικά συνεδρίων - Συλλογικά έργα	
Γ. Αυτοτελή έργα	
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ.46
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	σελ.47
A. Αντικείμενο και σκοπός	
B. Μεθοδολογική προσέγγιση	
Γ. Συνοπτική παρουσίαση των περιεχομένων της εργασίας	
Δ. Πηγές	
E. Σύνομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τον Ιωάννη Πέζαρο	
---Σημειώσεις	

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ**Επισκόπηση της ιστορίας του Τυρνάβου και της ευρύτερης περιοχής κατά το 18^ο αιώνα.**

1. Τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας	σελ. 52
A. Η περιοχή του Τυρνάβου μέχρι την οθωμανική κατάκτηση	
B. Η κατάληψη	
Γ. Η συνοίκηση	
Δ. Τα προνόμια	
E. Το όνομα	
--Σημειώσεις	
2. Ο φυσικός χώρος του Τυρνάβου	σελ.63
A. Η γεωγραφική θέση	
B. Κλίμα, έδαφος, καλλιέργειες	
--Σημειώσεις	
3. Ο κοινωνικός χώρος	σελ.68
A. Η πόλη	
B. Οικισμός, συνοικίες, οθωμανικά κτίσματα, χριστιανικοί ναοί, κατοικίες	
Γ. Πληθυσμιακή σύνθεση και κοινωνικός βίος	
-- Σημειώσεις	
4. Η κοινοτική διοίκηση	σελ.87
--Σημειώσεις	
5.Οι βιοτεχνικές-εμπορικές δραστηριότητες στον Τύρναβο στην ευρύτερη περιοχή	σελ.93
A. Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στη Θεσσαλία	
B. Οι απαρχές της βιοτεχνικής παραγωγής στον Τύρναβο	
Γ. Η παραγωγή	
Δ. Τα προϊόντα	
E. Το εμπόριο	
Στ. Η ανάπτυξη του Τυρνάβου	
Z. Η παρακμή	
--Σημειώσεις	
6.Η πολιτική κατάσταση στη Θεσσαλία μετά το 1750	σελ.103
A. Τα Ορλωφικά	
B. Οι επιδρομές των Αλβανών	
Γ. Η κυριαρχία του Αλή πασά στη Θεσσαλία	
Δ. Η ανάπτυξη του κλεφταρματολισμού	
-- Σημειώσεις	
7. Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την παιδεία	σελ.114
A. Η θέση της Εκκλησίας στη ζωή των υποδούλων	

- B. Εκκλησία και εκπαίδευση: 1. Τα χαρακτηριστικά της παιδείας
2. Η γλώσσα της διδασκαλίας
- Γ. Η αμφισβήτηση των σχέσεων εκκλησίας και παιδείας
- Δ. Ιστορία και προσωπογραφία της Μητρόπολης της Λάρισας (1750-1806)
--Σημειώσεις
- 8. Η κίνηση των νέων ιδεών στο Θεσσαλικό χώρο**
κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι σελ.127
- A. Περίοδος εμφάνισης και επικράτησης των νέων ιδεών
B. Περίοδος έντασης και διεύρυνσης
Γ. Τα βιβλία ως μέσα διάδοσης των νέων ιδεών
Δ. Θεσσαλοί εκπρόσωποι του ελληνικού διαφωτισμού
--Σημειώσεις
- 9. Η εκπαιδευτική κίνηση στη Θεσσαλία στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αι.** σελ.139
- A. Ιστορία των σχολείων της Ανατολικής Θεσσαλίας
B. Το Σχολείο του Τυρνάβου (μέχρι το 1782) και οι δάσκαλοί του
--Σημειώσεις

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η ζωή και το έργο του Ιωάννη Πέζαρου

- 1. Τα πρώτα χρόνια (1749-1772)** σελ.149
- A. Καταγωγή
B. Οι σπουδές του
Σημειώσεις
- 2. Στα σχολεία της Τσαριτσάνης και του Λιβαδίου (1772-1782)** σελ.157
- A. Δάσκαλος στην Τσαριτσάνη
B. Στο Λιβάδι για δεύτερη φορά
Σημειώσεις
- 3. Ο Πέζαρος στον Τύρναβο (1782-1806)** σελ.161
- A. Δάσκαλος στον Τύρναβο
B. Οικονόμος, επίτροπος της μητρόπολης και συμπαραστάτης του λαού
Σημειώσεις
- 4. Το Σχολείο του Πέζαρου** σελ.176
- A. Οργάνωση και λειτουργία
B. Η διάρθρωση των σπουδών
Γ. Η ύλη των μαθημάτων της γλώσσας
Δ. Η ύλη των μαθημάτων της φιλοσοφίας και των επιστημών
Σημειώσεις
- 5. Οι μαθητές του Πέζαρου** σελ.205
Σημειώσεις
- 6. Το έργο του** σελ.211
Σημειώσεις
- 7. Η προσφορά του** σελ.223
Σημειώσεις
- 8. Συνολική θεώρηση του έργου του Ιωάννη Πέζαρου** σελ.231
- Ευρετήριο κυρίων ονομάτων σελ. 237
Πίνακες- Εικόνες

Δεύτερος τόμος

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

- 1. Επιστολές** σελ. 1
- 2. Κατάλοιπα** σελ. 172
- 3. Χρονολογικός πίνακας των επιστολών** σελ. 177
- 4. Βιογραφικά σημειώματα επιστολογράφων** σελ. 181

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η ενασχόλησή μου με τον Ιωάννη Πέζαρο έχει την αφετηρία της σε προηγούμενη εργασία μου για έναν άλλο-λιγότερο επιφανή-λόγιο του Турνάβου.¹ Πριν από χρόνια, μετά από την πρώτη επίσκεψη το χώρο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Турνάβου, είχα φυλλομετρήσει για αρκετές ημέρες τα παλαιύττα και άλλες εκδόσεις και ένιωσα να ξετυλίγεται μπροστά μου η ιστορία του Σχολείου του Турνάβου για την οποία λίγα στοιχεία γνώριζα. Η αναζήτηση περισσότερων πληροφοριών με έφερε σε επαφή με το ΙΒ΄ τόμο των *Ιστοριών* του Κούμα και τη βιογραφία του Πέζαρου. Ο ένθερμος λόγος του Κούμα για το δάσκαλό του μου μετέδωσε τη ζέση του για μια εκτεταμένη έρευνα να μάθω περισσότερα για τον Πέζαρο. Στις συλλογές των πρώτων ιστοριογράφων της νεοελληνικής παιδείας (Αραβαντινός, Παρανίκας, Σάθας) το κείμενο του Κούμα σχεδόν αναπαράγεται το ίδιο. Πήρα θάρρος να συνεχίσω την προσπάθεια, όταν διάβασα τη συλλογή επιστολών του Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισσαίου, η οποία περιέχει ανάμεσα σε άλλες και επιστολές του Πέζαρου.² Η κατάληξη αυτών των αναζητήσεων ήταν το Τμήμα Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης, στο οποίο βρισκόταν το Αρχείο Турνάβου. Ένα μέρος του Αρχείου αποτελούσαν ανέκδοτες επιστολές διαφόρων επιστολογράφων προς τον Ιωάννη Πέζαρο. Αυτές οι επιστολές του Αρχείου Турνάβου και άλλες από τον κώδικα του Οικονόμου αποτελούν το κύριο υλικό της εργασίας. Πρέπει να τονίσω εξ αρχής ότι από τις εκατό πενήντα επιστολές ένας μικρός αριθμός αυτών (33) έχουν συνταχτεί από τον Πέζαρο και μόνο από τρεις έχει διασωθεί το πρωτότυπο τους.

Με τις πληροφορίες που άντλησα από τις επιστολές, σε συνδυασμό με όσα στοιχεία συγκέντρωσα από τις βιβλιογραφικές πηγές, προσπάθησα να παρακολουθήσω το βίο και τη δράση του Πέζαρου. Παράλληλα γνώρισα ένα πλήθος ανθρώπων από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας: κληρικούς κάθε βαθμού, λογίους, δασκάλους, μαθητές, γονείς, εμπόρους, επώνυμους και ανώνυμους. Όλοι τους με κέντρο αναφοράς το Турναβίτη δάσκαλο Πέζαρο. Ο τρόπος με τον οποίο σκέπτονταν, έγράφαν και ενεργούσαν, οι αξίες που ενστερνίζονταν φανερά ή ανομολόγητα, και γενικότερα η άμεση και έμμεση διακίνηση των ιδεών και των συναισθημάτων τους έθετε ένα πλήθος ερωτημάτων (που με ενδιέφεραν) σχετικά με το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη Θεσσαλία και γεγονότα της τοπικής ιστορίας του Турνάβου.

Έχοντας υπόψη- τουλάχιστον- όσα γράφει ο Κούμας³ για το πολύ μεγάλο αριθμό των επιστολών που ο ίδιος ο Πέζαρος είχε συντάξει, η ανασύνθεση της βιογραφίας του, που επιχειρείται με την εργασία, δεν μπορεί να είναι ολοκληρωμένη και δεν εξαντλεί το σύνολο της αλληλογραφίας του. Εκτιμούμε ότι στα αρχεία των ελληνικών κοινοτήτων της πάλαι ποτέ Αυστροουγγαρίας λανθάνουν πολλές ακόμη επιστολές από και προς Πέζαρο, των οποίων η μελέτη θα δώσει μια περισσότερη ολοκληρωμένη εικόνα για το έργο και τον ίδιο τον Турναβίτη δάσκαλο, που θεμελίωσε και στερέωσε το Νεοελληνικό Διαφωτισμό στη Θεσσαλία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Αντικείμενο και σκοπός

Ο Ιωάννης Πέζαρος (Τύρναβος 1749-1806) υπήρξε δάσκαλος για σαράντα χρόνια σε σχολεία της Θεσσαλίας και κυρίως στη γενέτειρά του, τον Τύρναβο. Κοντά του μαθήτευσαν αρκετοί σπουδαίοι Θεσσαλοί λόγιοι της εποχής.

Αντικείμενο της εργασίας είναι η έκθεση της βιογραφίας και η έκδοση της αλληλογραφίας του Ιωάννη Πέζαρου. Η εργασία επιχειρεί να μελετήσει τη προσωπικότητά του σε σχέση με το χώρο που έζησε και το χρόνο που έδρασε. Συγκεκριμένα οι σκοποί της ήταν:

A) Να εξετάσει τις συνθήκες που επικρατούσαν στην περίοδο του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα στην περιοχή της Θεσσαλίας και κυρίως του Τυρνάβου.

B) Να διερευνήσει τη συμβολή του Ιωάννη Πέζαρου στην παιδεία της περιοχής με έμφαση στο κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού.

Γ) Να συνεισφέρει στοιχεία για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας και της παιδείας την ίδια περίοδο.

B. Μεθοδολογική προσέγγιση

Το κύριο θέμα της εργασίας, η βιογραφία μιας προσωπικότητας, από μια πρώτη θεώρηση επέβαλε τη μέθοδο προσέγγισης. Η βιογραφική μέθοδος δοκιμασμένη από την εποχή του Πλούταρχου είχε αποτελέσει για αιώνες τον ασφαλή τρόπο παρουσίασης των ιστορικών προσώπων.⁴ Η αμφισβήτηση της άρχισε από την εποχή του Διαφωτισμού και συνεχίστηκε μέχρι και τον 20ο αιώνα ακολουθώντας κατά καιρούς τους αναπροσανατολισμούς των κοινωνικών επιστημών. Η μελέτη του παρελθόντος αναζητείται στις κανονικότητες της συλλογικής ύπαρξης και όχι στις ιστορίες των προσωπικοτήτων και των εξαιρετικών πράξεων. Η παραπέρα μεθοδολογική αναζήτηση έδειξε ότι τη δυνατότητα των βιογραφικών στοιχείων μπορεί να προσφέρει πολύτιμο υλικό για επιστημονική ανάλυση στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Εύστοχα παρατηρεί ο Π. Κιτρομηλίδης *«Η εύστοχη επιλογή και η αξιολόγηση των πληροφοριών στην οργάνωση του βιογραφικού υλικού μπορεί να επιτύχει να μεταβάλει την αφήγηση μιας ατομικής ιστορίας σε πρίσμα για την κατανόηση της δυναμικής καταστάσεων και φαινομένων με γενικότερη σημασία.»*⁵

Επιπλέον, έχοντας υπόψη και τις σχετικές απόψεις του Γ. Β. Δερτιλή⁶ εκτιμούμε ότι το θέμα μας αποτελεί ιστοριογραφική μονογραφία και εντάσσεται σε "υποσύστημα" της νεοελληνικής κοινωνίας του 18^{ου} αιώνα, κυρίως. Η ερευνητική αναζήτηση υποτάσσεται σε ορισμένες βασικές παραμέτρους, μακροχρόνιες συνθήκες, διαρθρωτικές ή λειτουργικές.⁷ Αυτές οι συνθήκες, οι "σταθερές", που προσδιορίζουν ή περιορίζουν τις ιστορικές εξελίξεις του συνολικού συστήματος των ελλαδικών κοινωνιών στα νεότερα χρόνια, κυρίως, είναι τρεις:

*το γεωφυσικό κλιματολογικό περιβάλλον,
η δημογραφική ισχύς,
η οικογενειακή οργάνωση της παραγωγής.*⁸

Από αυτές απορρέουν ως συνέπειες, αλλά λειτουργούν και ως αίτια ορισμένες "ιδιαιτερότητες", οι οποίες συμπλέκονται και αλληλοενισχύονται με ορισμένο τρόπο σε κάθε "υποσύστημα". Το θέμα μας καθορίζουν οι παρακάτω "ιδιαιτερότητες":

*η μακράιωνη οθωμανική κυριαρχία που δημιούργησε περιοριστικά πλαίσια,
η ανάπτυξη εμπορευματικών δραστηριοτήτων,
η διασπορά του πληθυσμού και η συγκρότηση Ομογένειας,*⁹
η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας,
η επικυριαρχία του λόγιου στοιχείου στο πολιτισμικό πεδίο.

Στη διαπραγμάτευση του θέματος ακολούθησα τη μέθοδο που στηρίζεται στα κείμενα, τα οποία καταγράφουν τη σκέψη, ατομική ή συλλογική, και περιγράφουν τα γεγονότα. Αναλύονται οι πληροφορίες, που άμεσα ή έμμεσα παρέχουν τα κείμενα, και στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια για σύνθεση και αντιστοιχία με τα ιστορικά συμφραζόμενα. Τέλος, εξάγονται τα συμπεράσματα.

Η μεθοδολογική προσέγγιση επιχειρεί να ανασυγκροτήσει το θέμα στο πλαίσιο των χωρο-χρονικών συντεταγμένων της ιστορικής ανάλυσης. Λαμβάνει υπόψη τρεις, βασικά, διαπλεκόμενες διαδικασίες.¹⁰ Έτσι:

α)Κάνει αναγωγή στη γεγονοντολογική διάσταση του παρελθόντος. Μελετά τα γεγονότα όπως συνέβησαν, καθώς και τους τρόπους πρόσληψής του.

β)Προσεγγίζει τα γεγονότα *διαμέσου προγλωσσικών κωδίκων, που συνειδητά ή ασυνειδητά ενυπάρχουν στην αφήγηση.*¹¹ Δηλαδή εξετάζεται η θέση του αφηγητή, αν είναι συμμετοχος ή παρατηρητής, θύμα ή θύτης, γιατί και τι αποσιωπάται, κά.

γ)Προσεγγίζει τις πηγές, τις μαρτυρίες και το "υλικό" εξετάζοντας τη γλωσσική επένδυση και συγκρότησή του. Γίνεται κατανοητό ότι τόσο οι λέξεις εμπεριέχουν την ιστορικότητά τους¹², όσο και οι μαρτυρίες και οι πηγές εκφράζουν, συνειδητά ή ασυνειδητά, γλωσσικές (νοητικές) πράξεις, και ενίοτε εξυπηρετούν σκοπιμότητες.

δ)Στις παραπάνω διαδικασίες για τη ανασυγκρότηση της ιστορικής γνώσης αναπόφευκτα υπεισέρχεται και η συγκρότηση του ερευνητή. Δηλαδή ο τρόπος που έχει εσωτερικεύσει και μεταπλάσει τις αξίες και τις συμπεριφορές της κοινωνίας που ζει. Πρόκειται για *τη συνείδηση της χρονικότητας, που έχει ο ιστορικός όχι ως άτομο αλλά ως πρίσμα του κοινωνικού συνόλου, στο οποίο εντάσσεται.*¹³

Η εργασία που παρουσιάζουμε επιχειρεί να προσπελάσει γόνιμα και συγχρόνως κριτικά την εποχή και το έργο του Τυρνάβιτη δασκάλου Ιωάννη Πέζαρου στο θεσσαλικό χώρο στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. με βασική μαρτυρία την αλληλογραφία που διασώθηκε.

Γ. Συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου της εργασίας

Η εργασία διαιρείται σε τρία μέρη με τους εξής τίτλους:

Α'. Επισκόπηση της ιστορίας του Τυρνάβου και της ευρύτερης περιοχής κατά το 18^ο αιώνα.

Β'. Η ζωή και το έργο του Ιωάννη Πέζαρου.

Γ'. Η αλληλογραφία του Ιωάννη Πέζαρου.

Συνοπτικά η εργασία διαπραγματεύεται τα παρακάτω:

Πρώτο μέρος: Τα πρώτα πέντε κεφάλαια αναφέρονται στην ιστορία του Τυρνάβου, όπου γεννήθηκε και έζησε ο Ιωάννης Πέζαρος. Εξετάζονται η κατάληψη και η συνοίκηση της πόλης από τους Οθωμανούς, καθώς και τα προνόμια που παραχωρήθηκαν. Γίνεται αναφορά στο φυσικό χώρο του Τυρνάβου (θέση, κλίμα, έδαφος, καλλιέργειες). Εξετάζεται η συγκρότηση του οικισμού με τους πολλούς χριστιανικούς ναούς, τα οθωμανικά κτίσματα και τις κατοικίες. Καταγράφεται η σύνθεση του πληθυσμού της πόλης, όπου κυριαρχεί σχεδόν απόλυτα το ελληνικό στοιχείο. Περιγράφεται η θέση της κοινότητας και τα προνόμια που είχαν. Εξετάζονται οι οικογενειακές βιοτεχνικές-εμπορικές δραστηριότητες των Τυρνάβιτων και περιγράφονται τα προϊόντα, ο τρόπος παραγωγής και διακίνησής τους. Τέλος,

καταγράφονται οι συνέπειες από την οικονομική ανάπτυξη αλλά και από την παρακμή που ακολούθησε στο τέλος του 18^{ου} αιώνα.

Τα τέσσερα κεφάλαια που ακολουθούν αφορούν κυρίως το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα, περίοδο που έζησε και έδρασε ο Ιωάννης Πέζαρος. Η μελέτη επικεντρώνεται στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στη Θεσσαλία (Ορλωφικά, δράση κλεφταρματολών, κυριαρχία του Αλή πασά). Περιγράφονται οι σχέσεις της Εκκλησίας και η επιρροή της στην παιδεία των υποδούλων και καταγράφεται η ιστορία και η προσωπογραφία της Μητρόπολης της Λάρισας. Εξετάζεται η κίνηση των νέων ιδεών και η διαμόρφωση του Ελληνικού Διαφωτισμού στο θεσσαλικό χώρο από τους Θεσσαλούς λογίους.

Το τελευταίο κεφάλαιο έχει θέμα την εκπαιδευτική κίνηση στην Ανατολική Θεσσαλία. Εξετάζει τους παράγοντες που συνέβαλαν στη λειτουργία του σχολικού δικτύου, ενώ γίνεται συνοπτική αναφορά στα γνωστά σχολεία. Τέλος, παρουσιάζεται η ιστορία του σχολείου του Τυρνάβου από την ίδρυσή του (μέσα 17^{ου} αι.) μέχρι τα χρόνια του Πέζαρου.

Δεύτερο μέρος. Αποτελείται από οκτώ κεφάλαια.

Καταγράφονται τα στοιχεία που αφορούν την καταγωγή, το όνομα και την οικογένεια του Ιωάννη Πέζαρου. Ακολουθούν οι πληροφορίες για τους τόπους των σπουδών και τους δασκάλους που τον επηρέασαν. Καταγράφεται η αρχική σταδιοδρομία και αργότερα η εκπαιδευτική του θητεία στα σχολεία της Τσαρισσάνης, του Λιβαδίου και, τέλος, του Τυρνάβου για σαράντα χρόνια. Περιγράφονται η οργάνωση και η λειτουργία του σχολείου του Τυρνάβου. Εξετάζεται το πρόγραμμα σπουδών, παρατίθεται η ύλη των μαθημάτων της ελληνικής (αρχαίας) γλώσσας, της φιλοσοφίας και των επιστημών και γίνεται προσπάθεια να εκτιμηθεί ο βαθμός του νεωτερισμού στη διδασκαλία. Καταγράφονται περισσότερα από τριάντα ονόματα μαθητών του, από τους οποίους αρκετοί διέπρεψαν μέσα και έξω από τον ελλαδικό χώρο.

Στα τρία τελευταία κεφάλαια επιχειρείται η αποτίμηση του έργου και της προσφοράς του Τυρναβίτη δασκάλου. Εξετάζεται ο Ιωάννης Πέζαρος ως δάσκαλος και λόγιος του Ελληνικού Διαφωτισμού, καταγράφονται οι εκτιμήσεις των συγχρόνων του λογίων και, τέλος, επιχειρείται μια συνολική θεώρηση του έργου του.

Τρίτο μέρος. Δημοσιεύονται οι επιστολές της αλληλογραφίας του (συνολικά 150 επιστολές), από τις οποίες οι περισσότερες είναι ανέκδοτες. Οι επιστολές παρατίθενται με αυστηρή χρονολογική σειρά και με σχόλια πραγματολογικού περιεχομένου. Ακολουθούν τα βιογραφικά σημειώματα των επιστολογράφων. Τέλος, εκδίδονται τέσσερα γραπτά του Ιωάννη Πέζαρου, δύο ποιήματα και δύο πεζά κείμενα.

Δ. Πηγές

I. Χειρόγραφα

1. Το Αρχείο Τυρνάβου της Εθνικής Βιβλιοθήκης. Από αυτό αντλήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των επιστολών της αλληλογραφίας.
2. Η συλλογή χειρογράφων της οικογένειας του Ιωάννη Πέζαρου, η οποία φυλάσσεται στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τράπεζας (MIET).
3. Η συλλογή χειρογράφων της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου.
4. Η συλλογή εγγράφων του Κωνσταντίνου Οικονόμου, η οποία βρίσκεται στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ).

II. Έντυπα

1. Φύλλα της εφημερίδας *Τηλέγραφος Φιλολογικός* από φωτομηχανική ανατύπωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΚΝΕ / ΕΙΕ).
2. Η συλλογή εντύπων της Βιβλιοθήκης της οικογένειας του Ιωάννη Πέζαρου, η οποία φυλάσσεται στο MIET.
3. Η συλλογή εντύπων (παλαιύτητα) της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Τυρνάβου.

4. Έργα μελετητών που είχαν άμεση πρόσβαση στις ιστορικές πηγές.
5. Βιβλιογραφία σχετική με:
 - α) την ιστορία της Θεσσαλίας και την τοπική ιστορία του Τυρνάβου,
 - β) την ελληνική πολιτική ιστορία των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας,
 - γ) την οικονομική και κοινωνική ζωή της ίδιας περιόδου
 - δ) τη φιλοσοφία, την παιδεία και την εκπαίδευση των Ελλήνων κατά το 18^ο αιώνα.

Ε. Σύντομη επισκόπηση της βιβλιογραφίας για τον Ιωάννη Πέζαρο

Έντυπη αναφορά στον Ιωάννη Πέζαρο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά μετά το θάνατο του στα 1807. Στο βιβλίο του *Σειράς Στοιχειώδους των Μαθηματικών και των Φυσικών Πραγματειών* (Βιέννη 1807)¹⁴ ο Κ. Κούμας γράφει ένα μικρό βιογραφικό σημείωμα, στο οποίο ξεχειλίζει η λύπη του για τον αδόκητο -σχετικά πρόσφατο- θάνατο του δασκάλου του. Αναφορές του Κούμα θα υπάρξουν και σε επόμενα βιβλία του, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818)¹⁵ και *Σύνοψις Ιστορίας της Φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818)¹⁶.

Μια επιστολή του Πέζαρου, την πρώτη που δημοσιεύεται, καταγράφει στο βιβλίο *Διατριβή* (Μόσχα 1808) ο φίλος του Γ.Κρομμύδης.¹⁷ Στα 1814 έχουμε δύο αναφορές στο εκπαιδευτικό έργο του Τυρναβίτη δασκάλου. Η πρώτη στο *Λόγιο Ερμή* (Βιέννη) από τον Άνθιμο Γαζή¹⁸ και η δεύτερη στο βιβλίο *Απολογία Ιστορικοκριτική* (Τεργέστη) του Αμπελακιώτη ιερέα Αναστασίου.¹⁹ Δύο επιστολές του Πέζαρου και αναφορές στην προσφορά του στη παιδεία του καιρού του δημοσιεύτηκαν σε φύλλα του *Φιλολογικού Τηλέγραφου* (Βιέννη 1820).²⁰ Τα δημοσιεύματα δεν προσέχτηκαν από τους μετέπειτα μελετητές, επειδή τα έντυπα δεν ήταν προσπελάσιμα στην έρευνα.

Από τους συγχρόνους με τον Πέζαρο λογίους, το Γεώργιο Ζαβίρα²¹ και το Χαρίσιο Μεγδάνη²² είχαν καταγραφεί σημαντικά στοιχεία, όπως και από το Λαρισαίο Ιωάννη Οικονόμο,²³ αλλά είδαν το φως της δημοσιότητας πολύ αργότερα.

Την προσωπικότητα και το έργο του Ιωάννη Πέζαρου περιέγραψε διεξοδικά και έκανε ευρύτερα γνωστή την προσφορά του ο Κούμας στο έργο του *Ιστορία των Ανθρωπίνων Πράξεων* (Βιέννη 1832), στο ΙΒ΄ τόμο και στο σχετικό κεφάλαιο για την κατάσταση της παιδείας των νεωτέρων Ελλήνων.²⁴ Ο επιφανής λόγιος, μολονότι είχαν περάσει αρκετά χρόνια από το συγχρωτισμό τους, περιγράφει με ενάργεια και επάρκεια τη δράση του Πέζαρου στον Τύρναβο, κυρίως, και δεν κρύβει τον ανυπέρβλητο θαυμασμό του για τη προσωπικότητα του δάσκαλου, αποκαλώντας τον *Σωκράτη του Τυρνάβου*.²⁵

Αναφορές στο όνομα και το έργο του Τυρναβίτη δασκάλου κάνουν στα έργα τους ο μαθητής του, γνωστός λόγιος Διονύσιος Πύρρος, ο Αμπελακιώτης λόγιος Ιωάννης Λεονάρδος και ο Θεσσαλός αγωνιστής Χριστόφορος Περραιβός.²⁶ Ορισμένα στοιχεία μας δίνει και ο πολυγραφότατος Μανουήλ Γεδεών στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια*.²⁷ Όλοι οι μετέπειτα ιστοριογράφοι και μελετητές της νεοελληνικής παιδείας, οι οποίοι έγραψαν για τον Πέζαρο, στηρίχτηκαν ολοσχερώς στο κείμενο του Κούμα, χωρίς να εισφέρουν επιπρόσθετα στοιχεία.²⁸

Το Αρχείο του Τυρνάβου, το οποίο περιέχει σημαντικό υλικό για τον Ιωάννη Πέζαρο και το γιο του Αλέξανδρο Πέζαρο (*αρχείο των Πεζάρων* κατά τον Κ. Θ. Δημαρά),²⁹ μελέτησαν ο Σωκράτης Κουγέας και ο Λίνος Πολίτης.³⁰

Η παρούσα εργασία διερευνώντας τις παραπάνω σχετικές πηγές συγκέντρωσε όλα όσα έχουν γραφεί κατά καιρούς για τον Ιωάννη Πέζαρο και αξιοποιώντας την αλληλογραφία του επιχειρεί να ανασυγκροτήσει την ιστορική διαδρομή, το έργο και την προσωπικότητά του.

Σημειώσεις

1. Πρόκειται για το Δημοσθένη Ανδρεάδη (1869-1952), δάσκαλο και συγγραφέα διδακτικών βιβλίων της γλώσσας, «αναγνωστικών». Βλ. Λαφαζάνης 1993
2. Οικονόμου 1964
3. Κούμας 1832 σ.571
4. Κιτρομηλίδης 1985, εισαγωγή σ.15-29
5. Ό.π. σ.18
6. Δερτιλής 1995
7. Ό.π. σ.569
8. Ό.π. σ.597
9. Ό.π. σ.599
10. Κόκκινος 1988
11. Ό.π. σ.38
12. Ο Α. Αγγέλου αναφερόμενος στην παιδεία της Τουρκοκρατίας παρατηρεί ότι πρόκειται *‘για το δυσκολότερο όρο που συναντάει συνεχώς μπροστά του ο ερευνητής’*. Αγγέλου 1999 σ.159
13. Ό.π. σ.41
14. Κούμας 1807 σ.ιε´-ιστ´
15. Κούμας 1818 Α σ.θ´
16. Κούμας 1818 Β σ.294
17. Κρομμύδης 1808 σ.339-340
18. ΛΕ 2 (1814) σ.38
19. Αναστασίου 1814 σ.117
20. ΦΤ φ.15-4-1820 σ.52-53 και 62-64
21. Ζαβίρας 1972 σ.369
22. Μεγδάνης 1819 σ.59-63
23. Οικονόμου 1989 σ.176
24. Κούμας 1832 σ.567-572
25. Ό.π. σ 572
26. Πύρρος 1834 σ.199-200, Λεονάρδος 1836 σ.53, Περραιβός 1860 σ.6 και 50
27. ΕΑ τ.4 (1882-83) και αλλού.
28. Παρανίκας 1867 σ.83, Σάθας 1868 σ.590-593, Αραβαντινός 1960 σ.168-169 και του ίδιου 1986 σ.142-143, Προμηθεύς αρ.ΜΔ´ (1892) σ.353-354, Κοντογιάννης 1912 σ.32-38, Ευαγγελίδης 1936 σ.226-227 και αλλού, Πρίντζιπας 1979 σ.17-24, Χατζηαντωνίου 1983.
29. Δημαράς 1992 σ.259
30. Κουγέας 1958. Ο Λίνος Πολίτης μελέτησε και τα χειρόγραφα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης, πολλά από τα οποία ανήκαν σε μαθητές του Πέζαρου. Ο ίδιος φρόντισε να διασωθούν και τα βιβλία (παλαιύτητα) της οικογένειας του Ιωάννη και Αλέξανδρου Πέζαρου.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΤΥΡΝΑΒΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 18^ο ΑΙΩΝΑ.

1. Τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας

A. Η περιοχή του Τυρνάβου μέχρι την οθωμανική κατάκτηση

Η θέση και η περιοχή του Τυρνάβου αποτελεί τμήμα της Θεσσαλικής γης και είχε κατοικηθεί από την πρώιμη παλαιολιθική εποχή (200-400 χιλιαίτες π.Χ.). Η περιοχή είναι διάσπαρτη από προϊστορικούς οικισμούς, τις γνωστές *μαγούλες*.¹ Οι αρχαιολογικές ανασκαφές και μελέτες έχουν φέρει στο φως πλήθος ευρημάτων που αποδεικνύουν τη συνεχή και πολυπληθή κατοίκησή τους στην παλαιολιθική, στη νεολιθική, στην εποχή του χαλκού και στα μετέπειτα ιστορικά χρόνια.²

Από τα ομηρικά έπη σημειώνουμε την αναφορά στην Ιλιάδα του Τιταρήσιου ποταμού που χύνει τα διαυγή νερά του στον Πηνειό : *ὅς ρ' ἔς Πηνειόν προΐει καλλίρον ὕδωρ*. (Ιλιάδα Β, 753).

Στα κλασικά χρόνια η περιοχή του Τυρνάβου ανήκε στην επικράτεια μιας σπουδαίας πόλης, της *Φάλαννας*, της οποίας η ακρόπολη βρίσκεται στη θέση *Καστρί*, στα νοτιοανατολικά και σε απόσταση 3 χμ. από τον Τύρναβο.³ Η Φάλαννα ήταν η σπουδαιότερη πόλη της Περραιβίας, περιοχή του Κ. Ολύμπου μεταξύ της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Οι Περραιβοί ήταν περίοικοι των Θεσσαλών κάτω από τον πολιτικό και οικονομικό έλεγχο της Πελασγικής Λάρισας.⁴

Στα ελληνιστικά χρόνια η περιοχή έγινε πέρασμα των αντιμαχόμενων στρατευμάτων και στη ρωμαϊκή εποχή ακολούθησε την τύχη των υπόλοιπων ελληνικών τόπων χωρίς να πάψει να κατοικείται.

Στους επόμενους αιώνες η περιοχή γνωρίζει ειρηνικές διεισδύσεις και επιδρομές λαών που προκαλούν αναστάτωση και διαλύουν τις αρχαίες πόλεις. Παράλληλα νέοι οικισμοί δημιουργούνται.

Η θέση όπου είναι σήμερα ο Τύρναβος φαίνεται να κατοικείται, όπως μαρτυρούν αρχαιολογικά ευρήματα, κυρίως άφθονα κεραμικά του 12ου αι.⁵ Γραπτές μαρτυρίες για την περιοχή έχουμε από τον 10ο αι., καθώς αναφέρεται για πρώτη φορά το όρος *Τέρνοβον* που ταυτίζεται με ένα ορεινό τμήμα του Κ. Ολύμπου, τη σημερινή Μελούνα.

Συγκεκριμένα στο αγιολογικό κείμενο του αγίου Νικολάου της Βουναίνης, στην εποχή του Λέοντος Στ' του Σοφού (886-912), ο άγιος ως επικεφαλής των βυζαντινών στρατευμάτων βγήκε από την οχυρωμένη Λάρισα για να αποκρούσει βουλγαρική επιδρομή. Αφού πέρασε τη γέφυρα στρατοπέδευσε σε γειτονικό όρος, *ὃ Τέρναβον ἐγχωρίως ὀνομαζόμενον, ἀσκηταῖς*

άνδράσιν ἦν ἐνδιαίτημα.⁶ Από το κείμενο πληροφορούμαστε ότι η περιοχή ήταν τόπος μοναστικής ζωής, επειδή με το δάσος που υπήρχε, προσφερόταν και κατέφευγαν άνθρωποι για να φυλαχτούν από τις συνεχείς αναστατώσεις.

Οι σχετικές μελέτες έχουν δείξει ότι η περιοχή γύρω από τον Τύρναβο συνδεόταν με μοναστικά ιδρύματα «(...) στο 13ο και 14ο αι. μαρτυρούνται εδώ ιδιοκτησίες μερικών από τα σημαντικότερα μοναστήρια της Θεσσαλίας, τα οποία εκτίμησαν την καλή θέση και την εύφορη γη της.(...) Στα έγγραφα των μοναστηριών μαρτυρείται το χωριό Τρίνοβος ή Τρίνοβον (...) ο δε πυρήνας του οικισμού θα πρέπει να σχηματίστηκε από τους καλλιεργητές των μοναστικών ιδρυμάτων, όπως συνέβη και σε άλλες περιπτώσεις μεγάλων νομών της Θεσσαλίας...».⁷

Τα παραπάνω σε συνδυασμό με την παλιά παράδοση ότι το μοναστήρι του Προφήτη Ηλία στον Τύρναβο ιδρύθηκε από το βυζαντινό αυτοκράτορα Ανδρόνικο Παλαιολόγο, επιβεβαιώνουν ότι ο οικισμός του Τυρνάβου αρχίζει την ιστορία του στα χρόνια αυτά δηλ. πρώτες δεκαετίες του 14ου αι.⁸

Έχοντας υπόψη την παλιά παράδοση ο περιηγητής Rouqueville αναφέρει και υποστηρίζει την ίδια άποψη.⁹ Ο λόγιος Ι. Λεονάρδος γράφει σχετικά : " Ο Τύρναβος είναι πόλις μεταγενεστέρα, θεμελιωθεῖσα εἰς τόν καιρόν τοῦ Ἀνδρονίκου, ὅστις ἔκτισεν ἐδῶ ἕν εἰς τιμὴν τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ μοναστήριον, ὅπου ἔκειτο ποτέ ὁ ναός τοῦ Διός».¹⁰

Επίσης ο γνωστός φιλόλογος Αχ. Τζάρτζανος, που καταγόταν από τον Τύρναβο, γράφει ότι «πιθανώτερον εἶναι ἡ κωμόπολις νά ὑπῆρχε καί πρό τῆς ὑπό τῶν Τούρκων κατακτήσεως τῆς Θεσσαλίας, ὡς ἐμαρτύρει καί ἐπιγραφή τις μεσαιωνικήν, ἀναγινωσκομένη ἄλλοτε ἐπί τοῦ τοίχου ναοῦ τινός κατακρημνισθέντος ἤδη.»¹¹

Από όλα τα παραπάνω οδηγούμαστε να θεωρήσουμε τον Τύρναβο βυζαντινό "πόλισμα" τοποθετημένο στην πλαγιά του υψώματος του Προφήτη Ηλία, όπου και το ομώνυμο μοναστήρι.

Στα τελευταία χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας οι αλληπάλληλες επιδρομές και αναστατώσεις σταμάτησαν με την οριστική κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Οθωμανούς. Δεν γνωρίζουμε ποια κατάσταση επικράτησε στην περιοχή. Το πιθανότερο είναι ότι ο πληθυσμός να συρρικνώθηκε , αλλά ο τόπος δεν εγκαταλείφθηκε.

B. Η κατάληψη

Οι επιδρομές των Οθωμανών μέχρι την οριστική κυριαρχία τους στη Θεσσαλία πραγματοποιήθηκαν από τα τέλη του 14ου αι. μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αι. σε τρεις διακοπτόμενες φάσεις.¹²

Στα 1386-7 οι Οθωμανοί Τούρκοι υπό τον Εβρενός μπέη διεισδύουν για πρώτη φορά στη θεσσαλική πεδιάδα και καταλαμβάνουν τη Λάρισα. Στη δεύτερη φάση 1392-3 έως 1396-7 με επικεφαλής των τον σουλτάνο Βαγιαζίτ Α΄ επέβαλαν την κυριαρχία τους σε όλη τη Θεσσαλία. Η πτώση του επέτρεψε σε κάποιες θεσσαλικές περιοχές να ξεφύγουν από τον έλεγχο των Οθωμανών για μικρό χρονικό διάστημα. Η οθωμανική κυριαρχία ολοκληρώθηκε από τον Τουραχάν μπέη, που άρχισε το 1414 και κατέληξε το 1423 με την τελική επανακατάληψη της Λάρισας και την πρώτη και οριστική κατάληψη του Τυρνάβου.¹³

Από τα «χρονικά» της εποχής πληροφορούμαστε ότι οι αντιδράσεις των ελληνικών πληθυσμών στην οθωμανική επέλαση διαβαθμίζονται από την αντίσταση μέχρι την αδιαφορία και την υποταγή. Σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη αρκετές από τις πόλεις της Θεσσαλίας υποτάχτηκαν μετά από συνθηκολόγηση («καθομολογή»). Έτσι δεν παρατηρήθηκαν καταστροφές και λεηλασίες στη Θεσσαλία στη διάρκεια της τουρκικής εισβολής.¹⁴

Σχετικά με τον Τύρναβο η κατάληψη δεν έγινε με στρατιωτικές ενέργειες. Ήταν απλή είσοδος των στρατευμάτων. Άλλωστε δεν υπήρξαν ποτέ τείχη γύρω από τον Τύρναβο, όπως συνέβαινε με τη Λάρισα.

Οι αλλεπάλληλες επιδρομές είχαν ως αποτέλεσμα τη φυγή και μείωση του πληθυσμού της περιοχής. Αυτή η κατάσταση έκανε τους κατακτητές να φέρουν εποίκους από τη Μ. Ασία και ιδιαίτερα από την περιοχή του Ικονίου. Οι νέοι άποικοι, οι *Κονιάροι* (ή *Γιουρούκοι* ή *Κοναλήδες*), εγκαταστάθηκαν στις κοιλάδες και στους πρόποδες των βουνών μαζί με τους απογόνους των πρώτων Οθωμανών κατοίκων. Η εγκατάσταση αυτή οδήγησε τμήματα του ντόπιου πληθυσμού να μετακινηθούν στους ορεινούς όγκους του Ολύμπου, της Όσσας, του Πηλίου και της Πίνδου.¹⁵

Σχετικές πληροφορίες για την εγκατάσταση των εποίκων κοντά στην περιοχή του Τυρνάβου έχουμε από τον Άγγλο περιηγητή D. Urquhart.¹⁶ Όταν επισκέφτηκε την πόλη στα 1830, ο καιμακάμης του Τυρνάβου έχοντας υπόψη του ένα αραβικό χειρόγραφο¹⁷ με την βιογραφία του Τουραχάν, είπε ότι ο κατακτητής έστειλε ανθρώπους του στο Ικόνιο και πέτυχε να φέρει 5-6 χιλ. άτομα. Και «..καθώς ήταν άτομα πολεμικού και εργατικού χαρακτήρα τους παραχώρησε γη στα βόρεια της θεσσαλικής πεδιάδος. Έτσι πέτυχε να προστατεύουν την περιοχή τους και να λειτουργούν ως προμαχώνας ανάμεσα στους φιλήσυχους Έλληνες και στους Βούλγαρους [:φαντασίωση του περιηγητή] στρατιώτες που είχαν καταφύγει στα βουνά. Ίδρυσε γι' αυτούς 12 περιχαρακωμένα χωριά.»¹⁸

Παρ' όλα αυτά η θεσσαλική πεδιάδα συνεχίζει να έχει ελληνικό πληθυσμό. Όπως έδειξαν σχετικές μελέτες στα μέσα του 15ου αι. η Θεσσαλία κατοικείται στην πλειοψηφία από Έλληνες, κοντά στους οποίους ζούσαν αλβανοί νομάδες, βλαχόφωνοι και μια τουρκική μειοψηφία με νομαδική καταγωγή, καθώς και τεχνίτες και στρατιωτικοί.¹⁹

Γ. Η συνοίκηση

Η οθωμανική κυριαρχία του Τυρνάβου έχει συνδεθεί άρρηκτα με τον Τούρκο πολέμαρχο Τουραχάν. Σύμφωνα με την παράδοση εγκαταστάθηκε στην περιοχή,²⁰ η οποία του παραχωρήθηκε από το σουλτάνο και μεταβιβαζόταν έκτοτε στους κληρονόμους του. Διατηρήθηκε τόσο έντονα αυτή η παράδοση ώστε θέλει τον Τουραχάν ιδρυτή του Τυρνάβου. Ο Κ. Κούμας γράφει: «*Ο Τουραχάνης οὗτος ὑπόυργησε [=υπηρέτησε] καὶ τὸν Σουλτάνο Μουράτ Β', ὁπότε ὑπέταξε τὴν Λάρισσαν. Εἶναι θεμελιωτὴς τῆς τρεῖς ὥρας ἀπεχούσης ἀπὸ τὴν Λάρισσαν πόλεως Τυρνάβου. Ἐκεῖ ἐστρατοπέδευσε ὁ Τουραχάνης, ἐνῶ ἐπολιόρκει τὴν Λάρισσαν, διὰ τὸ ὑγιεινὸν τοῦ τόπου, ὅστις ὠνομάζετο Καλύβια. Διὰ τὴν συναθροίση κατοίκους τῆς νέας πολίχνης ἔκτισε τσαμίον, καὶ πλησίον αὐτοῦ ναὸν τοῦ Ἁγ. Νικολάου (διὰ τιμὴν τοῦ ἀγαπητοῦ τοῦ μηλωτοποιοῦ [=γυναρά] Νικολάου), τὰ ὁποῖα καὶ τὰ δύο ὀνομάζονται καὶ τὴν σήμερον τσαμίον τοῦ Τουραχάν Μπέη καὶ Ἁγίου Νικόλαος τοῦ Τουραχαμπέη..».²¹*

Η άποψη του Κούμα, την οποία έχουν υιοθετήσει κατά καιρούς διάφοροι τοπικοί μελετητές,²² για «νέα πολίχνη» δεν ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα. Οι Οθωμανοί, προκειμένου να σταματήσουν τη φυγή στα ορεινά, να εμπεδώσουν την τάξη και να αποκαταστήσουν την οικονομική ζωή, εκτός από την μεταφορά εποίκων, προσπαθούσαν να επανεγκατασταθούν οι παλιοί κάτοικοι. «Έτσι πίσω από τη στρατιωτική ζώνη των τουρκικών χωριών που έκτισε, συνοικίζει η μάλλον ανασυνοικίζει τον Τίρναβο με τη γνωστή επίκαιρη θέση του» γράφει ο Α. Βακαλόπουλος.²³ Και σε συνδυασμό με τα προνόμια που παραχώρησε, όπως θα δούμε, έδωσε την ευκαιρία στους σκορπισμένους κατοίκους να επανέλθουν στον οικισμό ή «νά συναθροίση τούς κατοίκους», όπως γράφει ο Κούμας, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν ισχύει η ίδρυση «νέας πολίχνης».

Την ύπαρξη του οικισμού μαρτυρούν και εκκλησιαστικά έγγραφα της εποχής. Στον κώδικα της μητρόπολης της Λάρισας έχει καταχωρισθεί ένα πατριαρχικό έγγραφο στα 1528, από το οποίο πληροφορούμαστε σχετικά με κάποια διοικητική διαφορά μεταξύ των γειτονικών μητροπόλεων Λάρισας και Δομενίκου (Ελασσόνας) «(...) περί τινος χώρας τῆς πρότερον παλαιοχώριον λεγομένης, μετέπειτα δέ Τρίναβος ἐπανομασθείσης.»²⁴ Είναι φανερό ότι στη θέση του Τυρνάβου που είναι «χώρα» προϋπήρχε άλλο χωριό γι' αυτό και η ονομασία «παλαιοχώριον», που αργότερα πήρε το όνομα «Τρίναβος».

Δ. Τα προνόμια

Η άρρηκτη σύνδεση του ονόματος του Τουραχάν με τον οθωμανοκρατούμενο Τύρναβο καταγράφεται από τα προνόμια που παραχώρησε στους χριστιανούς κατοίκους, τα οποία συνέβαλαν στα μεταγενέστερα χρόνια στην οικονομική ανάπτυξη και πολιτισμική ευρωστία του.

Οι λόγοι που υπαγόρευαν αυτή την ευνοϊκή συμπεριφορά του Τουραχάν δεν έχουν αποδειχτεί. Η τοπική παράδοση τους αποδίδει αποκλειστικά στο πρόσωπο του κατακτητή. Ο Τουραχάν «προτιμούσε την πόλη (...) με τους φιλήσυχους Έλληνες» πιο πολύ από τα άλλα μέρη, ή για το υγιεινόν του τόπου.²⁵

Υπήρχε η θρησκευτική οθωμανική παράδοση : Το Κοράνιο δεν επέτρεπε τον εξισλαμισμό όσων δεν αντιστέκονταν στον ισλαμικό στρατό. Και μεταξύ των πόλεων που είχαν παρόμοια αντιμετώπιση ήταν και ο Τύρναβος (όπως και τα Γιάννενα, ο Γαλατάς κ.ά.). Όμως και άλλα θεσσαλικά *πολίσματα* δεν αντιστάθηκαν, αλλά δεν είχαν την τύχη του Τυρνάβου. Ασφαλώς η επίσημη οθωμανική πολιτική για αποκατάσταση της ομαλότητας έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Η ευνοϊκή μεταχείριση που επιφύλαξε ο ευφυής Τουραχάν στον Τύρναβο σε σχέση με άλλους τόπους, εκτιμούμε ότι εντοπίζεται σε δύο παράγοντες. α) Ο Τύρναβος ήταν μικρός μεν αλλά ομοιογενής οικισμός, έτοιμος καθ' όλα, όπως οι Οθωμανοί επεδίωκαν. β) Οι κάτοικοι του οικισμού ασχολούνταν με την υφαντική και μεταξουργία, η οποία ήταν γνωστή από τα βυζαντινά χρόνια.²⁶ Διαπιστώνοντας τα παραπάνω ο Οθωμανός ηγέτης θέλησε να διατηρήσει και να ευνοήσει την ανάπτυξη της περιοχής προς όφελος της οθωμανικής κυριαρχίας.

Χαρακτηριστικό δείγμα αυτής της πολιτικής του Τουραχάν είναι, όπως αναφέρει η παράδοση, η ανέγερση στον Τύρναβο δύο κτισμάτων, το ένα

δίπλα στο άλλο. Πρόκειται για το χριστιανικό ναό του Αγ. Νικολάου (επισκόπου Μύρων) και το γειτονικό τζαμί του Τουραχάν.²⁷

Τα προνόμια που παραχώρησε ο Τουραχάν περιγράφονται από τον απόγονό του στο κείμενο του περιηγητή Urquhart και ήταν τα παρακάτω :²⁸

1. Η πόλη ανακηρύσσεται βακούφι, δηλ. θρησκευτικό ίδρυμα κοινής ωφέλειας, προστατευόμενο από τις αυθαιρεσίες οποιουδήποτε. «Ο Τύρναβος καθιερώθηκε ως μια πόλη άσυλο»²⁹, αφηγείται με περηφάνια ο καϊμακάμης
2. Η πόλη απαλλάσσεται από τον έλεγχο της τοπικής διοίκησης. Ελέγχεται από τον Κιζλάρ-αγά, επόπτη του ιερατείου της Μέκκας.
3. Δεν επιτρέπεται η είσοδος και η διέλευση τουρκικού στρατού.
4. Δεν επιβάλλονται αγγαρείες ή άλλες αναγκαστικές εργασίες στους κατοίκους.
5. Οι κάτοικοι πληρώνουν μόνο τον κεφαλικό φόρο (χαράτσι) και τη δεκάτη.
6. Οι ξένοι απαλλάσσονται για δέκα χρόνια από κάθε φόρο.

Όλα τα παραπάνω εγκρίθηκαν και επικυρώθηκαν από την ανώτατη πολιτική και θρησκευτική ηγεσία. « Τα προνόμια που παραχώρησε η Υψηλή Πύλη τέθηκαν υπό την έγκριση του τουρκικού ιερατείου και υπό την επίβλεψη του αρχικλητήρα της Μέκκας διαβεβαιώνει ο καϊμακάμης του Τυρνάβου στα 1830.»³⁰

Όλα όσα αναφέρθηκαν απηχούσαν τις αντιλήψεις της οθωμανικής πολιτείας και αντιστοιχούσαν στις δομές του κράτους. Όλοι οι υπήκοοι και τα εδάφη ανήκαν στον σουλτάνο και μόνο αυτός είχε δικαίωμα να εκμεταλλεύεται τις πηγές πλούτου μέσα στην αυτοκρατορία.³¹ Έτσι όλοι οι υπήκοοι πλήρωναν ως φόρο για την αγροτική παραγωγή τους (από δημητριακά, κρασί, μετάξι, κοπάδια, μελίτσια κλπ.) τη γνωστή δεκάτη. Οι δε μη μουσουλμάνοι, οι *ραγιάδες* πλήρωναν και το *χαράτσι*, προσωπικό φόρο για την μη στράτευσή τους.³² Επιπλέον δεν επιβάλλονταν αγγαρείες ή άλλες αναγκαστικές εργασίες, διότι οι υπήκοοι και ανάμεσά τους - από νομική άποψη τουλάχιστον - οι *ραγιάδες* δεν είχαν την ιδιότητα του δουλοπάροικου.³³ Αλλά δεν έπαψαν ποτέ να θεωρούνται πολίτες δεύτερης κατηγορίας, διαφορετικοί και υποτελείς στους κυρίαρχους μουσουλμάνους.³⁴

Σχετικά με το καθεστώς που ίσχυε για τα βακούφια και τη θέση που είχαν στην οθωμανική κοινωνία δανειζόμαστε μερικές από τις απόψεις που διατύπωσε ο Τούρκος ερευνητής H. Inalcik «Ο σκοπός του μουσουλμανικού *wakf* είναι να δημιουργήσει ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα (...) Στηρίζεται σε μια θρησκευτική και θεία επικύρωση της αρχής ότι «ο όρος που έχει βάλει ο ιδρυτής ενός *wakf* είναι σαν το κείμενο που έχει νομοθετήσει ο νομοθέτης του θείου νόμου (...) Όταν επικυρωθεί από τη θρησκευτική και την πολιτική αρχή, κανείς, ούτε και ο κυβερνήτης μπορεί να αλλάξει ή να ακυρώσει τους όρους του *wakf* (...) Ο δωρητής διόριζε έναν διαχειριστή (*mutawalli* = μουταβαλής) επίσης έναν επόπτη (*nazir* = ναζίρης) αυτού του διαχειριστή. Ο διαχειριστής είναι υπεύθυνος για τη συντήρηση του *wakf* και τη διαφύλαξη και αύξηση των πηγών του εισοδήματος. Και έτσι μπορεί να κάνει οικονομικές επιχειρήσεις επενδύοντας το πλεόνασμα (...) Τα *wakf* περιλάμβαναν δύο ομάδες ιδρυμάτων οργανισμούς που προορίζονταν για ευσεβείς σκοπούς : τζαμιά, σχολεία, νοσοκομεία, μονές, γέφυρες, κα. και από την άλλη, ιδρύματα που είχαν γίνει για να καλύπτουν τις δαπάνες τέτοιων οργανισμών (...) Πολλοί από τους ιδρυτές των *wakf* επενδύανε ένα μέρος ή ολόκληρο το κεφάλαιό τους

στην κατασκευή κτιρίων (*muwakkatat*) στις πόλεις, όπως λουτρά, παζάρια, αποθήκες, εργαστήρια, μύλους, σφαγεία, καταστήματα κτλ. Όλα αυτά θεωρούνταν ιδεώδη *wakf* διότι ήταν μεγάλης αντοχής και εξασφάλιζαν σταθερό εισόδημα». ³⁵ Και σημειώνει ο H. Inalcik «Κυρίως υπεύθυνα για την ανάπτυξη στις πόλεις ήταν τα *wakf* αυτού του είδους». ³⁶

Από τους παραπάνω όρους γίνεται κατανοητό γιατί ο Τουραχάν και οι απόγονοί του φρόντισαν για τη συγκέντρωση των εσόδων και διάθεσή τους σε διάφορα έργα, όπως ήταν ο πρωταρχικός σκοπός για το βακούφι. Έτσι ο Τουραχάν ανέπτυξε οικοδομική δραστηριότητα και έκτισε τζαμιά, τεκέδες (μονές), μεντρεσέδες (ιεροσπουδαστήρια), καραβάν-σεράι (μεγάλα χάνια = πανδοχεία), ιμαρέτια (πτωχοκομεία), χαμám (λουτρά) καθώς και μικρότερα βακούφια σε πολλά μέρη της Θεσσαλίας ακόμη και στην Πελοπόννησο. ³⁷ Και πράγματι, για 35 χρόνια δηλ. 1423-1458 ο Τουραχάν διαφύλαξε και προώθησε την ευημερία της περιοχής και βέβαια τα προσωπικά του συμφέροντα. ³⁸

Η ανακήρυξη ενός τόπου σε βακούφι, δηλ. το φορολογικό καθεστώς που ίσχυε, έδινε πολλά πλεονεκτήματα σ' όσους διέμεναν και εργάζονταν εκεί. Οι συγγραφείς της *Νεωτερικής Γεωγραφίας* αναφερόμενοι στα βακούφια της Μαγνησίας ανάμεσα στα άλλα γράφουν: «*Η διοικήσεις αυτών των βακουφίων έκ φύσεως και καθ' έαυτήν είναι καλή, ώσάν όπου αυτά εξαρτώνται άμέσως από την Πόλι, και έχουν πάντοτε προστάτας δυνατούς. Τοῦρκος δέν έχει έξουσία νά έμβη εις αυτά και νά ένεργήσῃ τή θηριώδη βαρβαρότητά του. Κτίζουν έκκλησίες όταν θέλουν. Τά δοσίματά τους είναι προσδιορισμένα και πολλά έλαφρά, ώσάν όπου τό δέκατο μόνο πληρόνουν, και μιά ποσότητα διωρισμένη χαρατζοχαρτιών, τά όποια κοντά όπου τά πέρνουν μέ τήν τιμή όπου τά πέρνουν εις τήν Κωνσταντινούπολι, είναι και όλίγα, και μόλις φθάνουν εις τούς άνδρας.*» ³⁹ Γι' αυτή την προνομιακή μεταχείριση «οι γείτονές τους τούς ζηλεύουν και τούς μακαρίζουν.» ⁴⁰

Οι σύγχρονες μελέτες επιβεβαιώνουν τα οφέλη για τους κατοίκους. Ο M. Kiel γράφει σχετικά. «*Επειδή τα βακούφια ιδρύονταν "για πάντα" υπήρχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για το «ευζην» των χωρικών που τα στήριζαν οικονομικώς. Οι κάτοικοι των βακουφικών οικισμών βρίσκονταν συνήθως σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από εκείνους που ζούσαν κάτω από την έξουσία του σπαχή.*» ⁴¹

Η κατάσταση αυτή ίσχυε και στον Τύρναβο. Οι Τυρναβίτες δεν υπήρξαν ποτέ κολίγοι. Ήταν βέβαια *ραγιάδες* με στοιχειώδη ιδιοκτησία (σπίτι με κήπο) και ασχολούνταν κυρίως με την υφαντουργία, πληρώνοντας μόνο το προσδιορισμένο χαράτσι και τη δεκάτη. Ο Τούρκος περιηγητής E.Celebi, που πέρασε από τον Τύρναβο στα 1668, επιβεβαιώνει το προνομιακό καθεστώς του Τυρνάβου. ⁴² Από τη διήγησή του πληροφορούμαστε ότι στον Τύρναβο, όπου ίσχυε το καθεστώς του *wakf*, την οθωμανική διοίκηση εκπροσωπούσαν τέσσερις υπηρεσίες (υπάλληλοι) : α) ο εκπρόσωπος του επιτρόπου από το βακούφι, ο *μουταβαλής*, β) ο επικεφαλής των γενιτσάρων, που ήταν κατώτερος αξιωματικός (*τσαούσης, canus*), γ) ο εισπράκτορας των φόρων της αγοράς (*bacdar*), δ) ο υπεύθυνος για την αστυνόμευση και τον αγορανομικό έλεγχο, (σούμπασης, *subasi*). ⁴³

Το καθεστώς αυτών των προνομίων διατηρήθηκε στον Τύρναβο σε όλη τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι σχεδόν το 1780. Εκείνη την εποχή επεκτείνεται η κυριαρχία του Αλή πασά των Ιωαννίνων, επιβάλλονται φόροι και γίνονται προσπάθειες για υπονόμευση των προνομίων, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο. Άλλωστε από το 18ο αι. άρχισε η

οθωμανική αυτοκρατορία να βρίσκεται σε παρατεταμένη κρίση και να αλλάζουν οι οικονομικές και κοινωνικές δομές της κοινωνίας της.⁴⁴ Τέλος τα προνόμια καταργούνται οριστικά στον Τύρναβο, όπως και σε άλλες περιοχές το 1839 (Χάτι Σερίφ).⁴⁵

Μαρτυρίες για τα προνόμια έχουμε και από περιηγητές που πέρασαν από τον Τύρναβο στα ύστερα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Στα 1842 ο γνωστός Γερμανός Fallmerayer περιγράφοντας τα προνόμια του Τουραχάν γράφει για τη διάρκεια τους. *«Μέχρι την ελληνική επανάσταση [1821] και τις μεταρρυθμίσεις του Σουλτάνου Μαχμούτ [1837], όλα αυτά τα προνόμια έμειναν ανέγγιχτα, και οι απόγονοι του ιδρύματος βρίσκονται σήμερα στην κορυφή της διοικητικής ιεραρχίας(…)»*⁴⁶ Μαρτυρίες για το ίδιο θέμα, τα προνόμια και για τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της κοινοτικής αυτοδιοίκησης και των συντεχνιών μας δίνει ο Γάλλος περιηγητής Heuzey.⁴⁷

Η σημασία των προνομίων φάνηκε από τους πρώτους αιώνες, όταν το συγκεντρωτικό οθωμανικό κράτος έδωσε την δυνατότητα στους Τυρναβίτες με την επιδεξιότητα, την εργατικότητα και τις πρωτοβουλίες τους να αναπτυχθούν και να ευημερήσουν. Αλλά και στην περίοδο της οθωμανικής παρακμής, όταν στη Θεσσαλία κυριαρχούσε ο Αλή πασάς, η τυπική έστω αναφορά και επίκληση της παράδοσης των προνομίων διαφύλαξε τον Τύρναβο να ξεπέσει σε τσιφλίκι ή να υποστεί βαρβαρότητες και καταστροφές.

Ο Τυρναβίτης Δημοσθένης Ανδρεάδης γράφει για τα προνόμια ότι *«οι κατοπινοί [μετά τον θάνατο το[υ Τουραχάν] τά σεβάστηκαν τά 3 (τρία) πρώτα εκατόχρονα από τήν κατάκτηση τῆς Θεσσαλίας. Αυτό φαίνεται πρώτο πού μήτε ἡ ἱστορία μήτε ἡ ντόπια παράδοση ἀναφέρει καμμιά σφαγή (ἢ ἄλλη βαρβαρότητα τῶν Τούρκων) νάχη γίνει σ' αὐτή τήν πόλη.»*⁴⁸

Ε. Το όνομα

Συμφασμένη με την ιστορία του οικισμού είναι και η προέλευση του ονόματός του, καθώς και η γραφή του. Κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Επικρατέστερες είναι κυρίως δύο.

Η πρώτη εκδοχή στηρίζεται στην τοπική παράδοση ότι το όνομα του Τυρνάβου προέρχεται από το ψάρι με το όνομα *τούρνα* που βρίσκεται άφθονο στα νερά του ποταμού Τιπαρήσιου και στο κοντινό έλος *Μάτι (ή Καραδερές)*. Η παράδοση αυτή είχε καταγραφεί στο χειρόγραφο με τη βιογραφία του Τουραχάν, το οποίο βρισκόταν στο ομώνυμο τζαμί. Την άποψη υιοθετούν όλοι οι περιηγητές. Ο Αμερικανός E. Everett σημειώνει: *«Το όνομα του Τυρνάβου βγαίνει από ένα ψάρι που αφθονεί στον ποταμό εδώ και που στα ρωμέικα λέγεται τούρνος.»*⁴⁹ Ο γνωστός Fallmerayer περισσότερο παραστατικά γράφει: *«Ο γέρος Τούρκος (...) μας διηγήθηκε αρκετές φορές πως ο Τουραχάν με την συνοδεία του ήρθε από τη Λάρισα, πως ξεπέζεψε δίπλα σε μια μικρή λίμνη που υπήρχε και ίδρυσε πρώτα έναν τόπο προσευχής και κατόπιν την πόλη, την οποία ονόμασε Τύρναβο, από το όνομα των ψαριών που ζούσαν εκεί.»*⁵⁰

Την ίδια θέση έχει και ο Ν. Γεωργιάδης στο κατ' άλλα σπουδαίο έργο του για τη Θεσσαλία.⁵¹ Μάλιστα η άποψη αυτή έγινε άκριτα αποδεκτή μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας το 1881. Ο δήμος του Τυρνάβου, που συστήθηκε τότε, είχε στο έμβλημά του (σφραγίδα) την παράσταση με *«δύο λαύρακας αντίθετως τεθεμένους»*.⁵²

Η άλλη εκδοχή για το όνομα στηρίζεται σε γλωσσολογικά δεδομένα. Το τοπωνύμιο Τύρναβος έχει σλαβική προέλευση και σημαίνει αγκαθότοπος. Πρώτος διατύπωσε την άποψη αυτή ο γνωστός λόγιος και συγγραφέας Κων. Οικονόμος βαθύς γνώστης των σλαβικών γλωσσών. Την θέση του επιβεβαίωσαν οι μετέπειτα και σύγχρονοι μελετητές.⁵³

Η σλαβική καταγωγή του ονόματος μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο Τύρναβος δημιουργήθηκε κατά τη σλαβική διείσδυση των βυζαντινών χρόνων (8ος και 9ος αι.). Ήταν ένας ποιμενικός συνοικισμός από καλύβες, όπου στάθμευαν κατά τις μετακινήσεις τους οι νομάδες.⁵⁴ Το τοπωνύμιο *Καλύβια*, όπως αναφέρει και ο Κούμας,⁵⁵ ήταν η θέση στην οποία στρατοπέδευσε ο Τουραχάν.

Με το ίδιο όνομα *Τύρναβος* ή *Τίρναβο* ή *Τούρναβος* είναι γνωστοί άλλοι τρεις τουλάχιστον τόποι στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο των Βαλκανίων. Το χωριό Τύρναβος της Ηπείρου (Γοργοπόταμος Κονίτσης) ήταν γνωστός για τους ξυλογλύπτες του στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Το Τίρνοβο της Μακεδονίας κοντά στο Μοναστήρι αποτελούσε χωριό-σταθμό ανεφοδιασμού για τα καραβάνια των εμπόρων με έντονη την παρουσία των Ελλήνων.⁵⁶ Ο Τίρναβος της Βουλγαρίας ήταν μεγάλη πόλη και γνωστή ακόμη από τα βυζαντινά χρόνια (Άκανθαι). Ονομαζόταν κυρίως *Μέγας Τύρναβος* (και οι κάτοικοι του *Μεγαλοτυρναβίτες*) σε αντιδιαστολή με τον θεσσαλικό Τύρναβο που δηλωνόταν ως *Μικρός Τύρναβος* ή *Τύρναβος της Θεσσαλίας*.⁵⁷ Κοντά στα Τρίκαλα υπήρχε ο οικισμός *Τουρναβούς*, όπου είναι σήμερα το χωριό Χρυσαιγή. Τέλος, ανάμεσα στις ελληνικές παροικίες της Ουγγαρίας ήταν και αυτή στην πόλη *Τορνόβα* (και *Τέρνοβα*)⁵⁸ ή *Τυρναυϊα* κατά τον Ζαβίρα.⁵⁹

Παρόμοια με όσα αναφέραμε για την ετυμολογία του ονόματος είναι και όσα έχουν σχέση με τη γραφή της λέξης : Τύρναβος (με ύψιλον) ή Τίρναβος (με γιώτα).

Ας παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της γραφής του. Πρώτη αναφορά του Τυρνάβου γίνεται στο αγιολογικό κείμενο του Αγ. Νικολάου των Βουναίνων (10ος αι.) με τη φράση « ὄρος τοῦ Τερνάβου ἢ Τέρναβον ὄρος». ⁶⁰ Σε κάποια έγγραφα του 1274 και 1277 αναφέρεται μόνο το χωριό *Τρίνοβος*.⁶¹ Το όνομα *Τρίναβος*⁶² επαναλαμβάνεται και στο πατριαρχικό σιγίλιο το 1528, όπως είδαμε. Σε πρόθεση του 1592 γράφεται *Τούρναβος*.⁶³ Στα 1657 σε έκδοση της ακολουθίας του Αγ. Νικολάου *του εν Βουναίνη τελειωθέντος*, η οποία τυπώθηκε στη Βενετία, γίνεται αναφορά «τῆς ἐν Τορνόβω ἱερᾶς μονῆς τοῦ ἀγίου...». ⁶⁴

Γενικά σε όλες τις επιγραφές, μέχρι και τον 17ο αναγράφεται *Τούρναβος*.⁶⁵ Έτσι τον αποκαλούν και οι Έλληνες συγγραφείς και λόγιοι, οι Γρ. Κωνσταντάς και Δ. Φιλιππίδης, ο Ι. Οικονόμος, ο Μιχαήλ Γεωργίου, ο Αργ. Φιλιππίδης ακόμα και στις αρχές του 19ου αι.⁶⁶ Στα έγγραφα (18ος αι.) του Αρχείου Τυρνάβου που μελετήσαμε απαντάται πάντοτε η γραφή *Τύρναβος*. Έτσι γράφει και ο Κούμας και όλοι οι Έλληνες συγγραφείς του 19^{ου} αι. , καθώς και οι επιγραφές στα διάφορα μνημεία. Την ίδια γραφή κρατά και ο Τυρναβίτης γλωσσολόγος Αχ. Τζάρτζανος, μολονότι δεν τον έχει απασχολήσει το θέμα.

Νεώτεροι ιστορικοί που έχουν ασχοληθεί με την ιστορία της Θεσσαλίας (Ν. Βέης, Ε. Σκουβαράς, Α. Βακαλόπουλος) γράφουν *Τίρναβος* προφανώς έχοντας υπόψη την ξένη καταγωγή της λέξης. Στη νεότερη τουρκική γραφή γράφεται *Tirnova* ή *Tirnovi*. Με τον ίδιο τρόπο γράφουν το όνομα της πόλης και οι ξένοι περιηγητές.

Συνοψίζοντας τους τύπους με τους οποίους εξελίχτηκε το όνομα έχουμε το σχήμα :

10ος αι. 13ος-14ος αι. 15ος-16ος-17ος αι. 18ος-19ος αι.
 Τέρναβον → Τρίναβος, Τρίνοβος → Τόρνοβο, Τούρναβος → Τύρναβος⁶⁷

Μετά τα παραπάνω που εκθέσαμε, εκτιμούμε ότι η πλούσια ιστορική διαδρομή της πόλης με το όνομα και τη γραφή **Τύρναβος** σηματοδοτεί και συνηγορεί να επιλέξουμε και να συνεχίσουμε την ίδια γραφή.

Ανακεφαλαιώνοντας την ιστορία του Τυρνάβου κυρίως στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας παρατηρούμε ότι:

- Η περιοχή του Τυρνάβου κατοικείται από τη νεολιθική εποχή και σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας.
- Ο οικισμός του Τυρνάβου άρχισε να σχηματίζεται από τη μέση βυζαντινή εποχή (9ος αι.) και ήταν χωριό (πόλισμα) την εποχή της οθωμανικής διείσδυσης.
- Μετά την οθωμανική κατάκτηση ο Τύρναβος ανακηρύχτηκε σε βακούφι (wakf) του Τουραχάν μπέη εξασφαλίζοντας διοικητικά και φορολογικά προνόμια.
- Συνοφασμένη με την ιστορία του οικισμού είναι η προέλευση και η γραφή του ονόματος, που εξελίχτηκε από Τέρνοβον σε Τούρναβος - Τύρναβος.

Σημειώσεις

1. Γαλλής 1991, σ. 11-18.
2. Ενθύμιον Τυρνάβου 1994, σ.15.πρβ.Παπαγιαννάκης 2000.
3. Τζιαφάλιας 1995. Το Καστρί επισκέφτηκε το 1806 ο περιηγητής Leake, και παρατήρησε ότι κατεργασμένοι λίθοι μεταφέρονταν στον Τύρναβο. Leake 1969, σ. 60. Στα νεότερα χρόνια πρώτη αναφορά για τη γειτνίαση της αρχαίας Φάλαννας με τον Τύρναβο έχουμε από τον Ν. Μάγνη 1860, σ. 13.
4. Αξενίδης 1947.
5. Γουργιώτης 1991, σ. 58.
6. Σοφιανός 1972, σ. 141 και 155. Οι Βυζαντινοί έχασαν τη μάχη και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν νοτιότερα. Αργότερα στο ύψωμα (όπου και το σημερινό ομώνυμο χωριό) Βούναινα ο στρατηγός Νικόλαος είχε μαρτυρικό τέλος. Η χριστιανική παράδοση τον ανύψωσε σε τοπικό άγιο. Ναοί στη μνήμη του διασώζονται σε αρκετά μέρη της Θεσσαλίας ακόμη και στην Άνδρο. Στον Τύρναβο υπάρχουν από πολύ παλιά (1652) δύο ναοί στις συνοικίες Ντούμα και Βλαχονικόλα με εικονογραφικές παραστάσεις του αγίου. Βλ. Σδρόλια 1991 και Φλώρου 1991.
7. Ενθύμιον Τυρνάβου 1994 σ.17.
8. Εκείνη την εποχή έχουμε δύο αυτοκράτορες από την δυναστεία των Παλαιολόγων με το όνομα Ανδρόνικος. Ο Ανδρόνικος Β΄ υπήρξε (1282-1328) έντιμος ηγεμόνας με μεγάλη ευλάβεια και κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για την εκδίωξη των Καταλανών από τη Θεσσαλία. Αργότερα πήρε ως συμβασιλέα τον φιλόδοξο γιο του Ανδρόνικο Γ΄ (1316-1341) ο οποίος στα 1332/33 βρίσκεται με το βυζαντινό στρατό στη Θεσσαλία, βλ. Λαΐου 1989 και Νεράτζη 1995 σ.99.
9. Rouqueville 1994.

10. Λεονάρδος 1992, σ. 53.
11. Τζάρτζανος 1989, σ. 7.
12. Σαββίδης 1995 σ. 59 όπου επισυνάπτεται χρονολογικός πίνακας.
13. 13.Για την κατάκτηση της Θεσσαλίας, επίσης, Βακαλόπουλος 1974 Α' σ. 127-160 και Beldiceanu- Nasturel 1983
14. Σκουβαράς 1965 σ. 160.
15. Σαββίδης 1998 σ. 151.
16. Urquhart 1994 σ. 256-257.
17. Το χειρόγραφο φυλαγόταν στο τζαμί του Τουραχάν και το επικαλείται και ο Fallmerayer 1994 σ. 59. Σύμφωνα με το Heuzey 1991 σ. 44 ο αριθμός των Χριστιανών στη γύρω περιοχή τρώμαξε τον Τουραχάν και γι' αυτό έφερε τους Κονιάρους.
18. Τα χωριά ήταν τα εξής : Τατάρ (Φαλάνη), Καζακλάρ (Αμπελώνας), Τσαϊρ (Βρυότοπος), Μισαλάρ (Ροδιά), Δελιέρ (Δελέρια), Κουφάλια, Καρατζιογλάν (Αργυροπούλι), Λυγαριά, Ραντγούν, Καραντεμιρλί, Ντεριλί (Γόννοι) και Μπαλαμούτ (Ιτέα). Είναι τα γνωστά κονιαροχώρια της περιοχής που εγκαταλείφθηκαν από τους Τούρκους στα 1881 με την απελευθέρωση της Θεσσαλίας. Εθνολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις για τους Κονιάρους βλ. Σκουβαράς 1992(Β'), Νιτσιάκος 1994 και του ίδιου 1997 σ.96-110
19. Beldiceanu - Nasturel 1983 σ. 123.
20. Η έδρα του Τουραχάν ήταν κοντά στο χωριό Τατάρ [σήμερα Φαλάνη] υποστηρίζει ο Γεωργιάδης 1880 σ. 164. Η άποψη του ενισχύεται από το τοπωνύμιο μιας αγροτικής περιοχής του χωριού με την ονομασία *Σαράϊ ορντί* (=αυλή του παλατιού) που καταγράφεται και σε πωλητήρια του 1882 βλ. Πατούλιας 1995 σ. 85-132, και Σακαντάμη 1995 σ. 207-216.
21. Κούμας 1831Α, σ. 371.
22. Ν. Γεωργιάδης 1880 σ. 163, Χατζηκώστας 1959 σ. 307.
23. Βακαλόπουλος 1974 σ. 279.
24. Ντρογκούλης 1991 σ. 66-67. Ο ίδιος μεταξύ των άλλων επικαλείται και τις διαθήκες του Τουραχάν για να υποστηρίξει την άποψη ότι ο Τύρναβος «*από την πρώτη εμφάνιση του στις ιστορικές πηγές, αναφέρεται σαν ελληνική πόλη με το ελληνικό στοιχείο σε έντονη παρουσία*». Οι διαθήκες του ίδιου του Τουραχάν Μπέη, του γιου του Χατζή Ομέρ και του εγγονού του Χασάν έχουν συνταχθεί στα πρώτα εκατό χρόνια από την τουρκική κατάκτηση (1531 η τελευταία). (Έχουν πρωτοδημοσιευτεί Φαρμακίδης 1926 σ. 280-319 και τα γνήσια αντίγραφα τους βρίσκονται στα Γ.Α.Κ. Λάρισας). Στις διαθήκες αυτές, που γίνεται λεπτομερειακή καταγραφή της ακίνητης περιουσίας των σε όλες τις περιοχές της Θεσσαλίας, πουθενά δεν συναντούμε ιδιοκτησία των κληρονόμων του Τουραχάν στον Τυρνάβο(...) Αν ο Τουραχάν είχε «ιδρύσει» τον Τύρναβο, μάλιστα και «θεμελιώσει», ήταν επακόλουθο να έχει στον Τύρναβο ακίνητη περιουσία ή να είχε εγκαταστήσει Κονιάρους και στην πόλη, υποστηρίζει ο ερευνητής Ντρογκούλης 1991 ο.π.
25. Urquhart 1994 σ. 258 και σ. 256.
26. Lowless 1977 σ.37, όπου «... *πίστευαν ότι οι χειροτέχνες μπορούσαν να αναζωογονήσουν και να αναπτύξουν ένα αστικό κέντρο*». Για την πολιτική και το δίκαιο της περιόδου βλ. Αποστολόπουλος 1995
27. Κούμας 1831Α σ. 371 Βαρβούνης 1993 σ. 69.
28. Urquhart 1994 σ. 257-258.
29. ό.π. σ. 257.
30. ό.π. σ. 258. Ο Fallmerayer 1994 σ. 59 περιγράφοντας τα ίδια προνόμια διαφοροποιείται στο εξής «*Επί 10 χρόνια οι ξένοι άποικοι πλήρωναν τους φόρους και στη συνέχεια όφειλαν σ' αυτόν [Τουραχάν] και στους απογόνους του μόνον τον κεφαλικό φόρο και τη δεκάτη.*»
31. Lowless 1977 σ. 35.
32. Τσοποτός 1974 σ. 115-117.
33. Barkan 1944 σ. 77-84.
34. Βακαλόπουλος 1976 σ. 15. «*Το φυσικό χάσμα ανάμεσα στους κατακτητές και τους κατακτημένους το διερευνούν όχι μόνον οι θρησκευτικές και πολιτιστικές αντιθέσεις, αλλά και οι οικονομικές, ακόμη και η υπεροψία και η σκληρή συμπεριφορά των πρώτων προς τους δεύτερους, οι διαφορές ως προς την εξωτερική τους εμφάνιση και οι ποικίλες ταπεινωτικές διατάξεις για τους ραγιάδες*». Επίσης Σβωρώνος 1986 σ. 42 και Μεταλληνός 1988 σ. 75 όπου γράφει «*Ο ιερός νόμος δεν εφαρμοζόταν πάντα πιστά και τελικά, όλα αφήνονταν στις ατομικές διαθέσεις των κρατούντων. Γι' αυτό, κατά μια άποψη, δεν*

μπορούμε να μιλάμε για μια ενιαία τουρκοκρατία, αλλά για «τουρκοκρατίες», με ειδικές κατά τύπους σχέσεις».

35. Inalcik 1969 σ. 520-521.
36. ό.π. σ. 521. Για την οικονομική δομή του βακουφίου ο Inalcik γράφει ότι «το *wakf* πήρε στην ισλαμική κοινωνία από την άποψη της ίδρυσης και της δραστηριότητάς του, το χαρακτήρα μιας οικονομικής επιχείρησης με μια ειδική οργάνωση παρόμοια με ενός τραπεζίτη... Ο ιδρυτής έπαιξε το ρόλο του επιχειρηματία που πραγματοποιούσε το αρχικό σχέδιο επενδύοντας το κεφάλαιο για προσοδοφόρα ιδρύματα...» ό.π.
37. Περιγράφονται με λεπτομέρεια στις διαθήκες του Τουραχάν και των κληρονόμων του Φαρμακίδης 2001 σ. 252-290 και Γ.Α.Κ. Λάρισας.
38. Urquhart 1994 σ. 258.
39. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988, σ. 173.
40. ό.π. σ. 174.
41. Kiel 1995 σ. 94.
42. Celebi 1995 σ.8 Μάλιστα, αναφέρει ότι το χαράτσι έπαιρνε ο αγάς των γενιτσάρων της Θεσσαλονίκης και το διέθετε για τις στολές των 40.000 μελών αυτού του στρατεύματος.
43. Παλιούγκας 2001 σ.12-13. Από άποψη του οθωμανικού δικαίου ο Τύρναβος ανήκε στην κατηγορία των μικρότερων διοικητικών μονάδων, αντίστοιχη με τους σημερινούς δήμους, ήταν *ναχιγιές*. Υπεύθυνος ήτα κατώτερος δικαστικός υπάλληλος, ο *ναίπης*, που υπαγόταν στο *Μουλά* της Λάρισας. Celebi 1995 και Παλιούγκας 2001 σ.101
44. Νικολόπουλος 1998 σ. 281-317.
45. Τσοποτός 1974 σ. 244-245.
46. Fallmerayer 1994.
47. Heuzey 1991 σ.43. Οι παρατηρήσεις αυτές είναι επηρεασμένες από το καθεστώς των «μεταρρυθμίσεων» μετά το 1839 και 1856. Βλ. παρακάτω Κεφ.4ο
48. Ανδρεάδης 1935 σ. 322. Για αυτόν και το έργο του, Μιχ. Λαφαζάνης 1993
49. Everett 1996 σ. 91.
50. Fallmerayer 1994 σ. 59.
51. Γεωργιάδης 1995 σ. 163.
52. Σκιαδάς 1993 σ. 265. Ο αρμόδιος αρχαιολόγος Π. Ευστρατιάδης, που γνωμοδότησε σχετικά, χρησιμοποιεί τις ίδιες φράσεις του Γεωργιάδη.
53. Hild 1987 σ. 100-101.
54. Δαλαμπύρας 1967 σ. 19.
55. Κούμας 1831^A σ. 371.
56. Ζαφείρης 1998 σ. 100.
57. Οικονόμος 1989 σ. 176.
58. Τ. Ευαγγελίδης λ. Ουγγαρία (Ελληνισμός) Μ.Ε.Ε. τ. ΙΘ' σ. 193.
59. Ζαβίρας 1972 σ. 547.
60. Σοφιανός 1972 σ. 155.
61. Hild. 1987 σ. 100.
62. Ντρογκούλης 1991 σ. 66.
63. Σπανός 1998 σ. 113.
64. Σοφιανός 1972 σ. 90.
65. Δαλαμπύρας 1967 σ. 19-20.
66. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ. 169, Οικονόμος 1989 σ. 176, Μιχαήλ Γεωργίου 1809 σ. 242, Α. Φιλιππίδης 1815 σ. 117. Η προφορά των φωνηέντων στην τουρκική γλώσσα δημιουργούσε μάλλον τη μετατόπιση των πρώτων φθόγγων στη λέξη. Η «διόρθωση» της λέξης από *Τούρναβος* στη λόγια μορφή *Τύρναβος* (ο φθόγγος ου γίνεται υ) παρατηρείται και σε άλλες λέξεις της Νεοελληνικής : π.χ. *γαρούφαλο* -> *γαρίφαλο*, *Κούμη* -> *Κύμη*. Δεν πρέπει να απορρίψουμε και την άποψη ότι η λέξη Τύρναβος είναι παραφθορά από τα λατινικά : το ο προφέρεται ως ου, *Τόρνοβο* -- μια επιπλέον απόδειξη ότι η πόλη είχε επαφές με τη Δύση (Βενετία). Επίσης, είναι πιθανόν η γραφή Τύρναβος να προέρχεται κατευθείαν από το αρχικό *Τέρναβον*, όπως γράφει ο Κοραΐς (1986 σ.453) ότι γίνεται στις λέξεις *μέρμηγκας*->*μύρμηγκας*, *άχερον* ->*άχυρον*, *πίτερον* ->*πίτυρον*.

2. Ο φυσικός χώρος του Τυρνάβου

A. Η γεωγραφική θέση

Ο Τύρναβος σε όλη τη μακραίωνη ιστορική παρουσία του παραμένει στην ίδια ακριβώς θέση. Καταλαμβάνει το φυσικό γεωγραφικό στη βορειοδυτική άκρη της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδος, στα νοτιοδυτικά του Κάτω Ολύμπου, δίπλα στον ποταμό Τιταρήσιο, παραπόταμο του Πηνειού. Οι γεωγραφικές του συντεταγμένες είναι γεωγραφικό μήκος 22 και πλάτος 39. Έχει υψόμετρο 80 μ. και απέχει 15 χμ. από τη Λάρισα, το φυσικό και ιστορικό κέντρο της Θεσσαλίας. Συγκεκριμένα ο οικισμός αρχίζει από την αριστερή όχθη του Ξεριά, όπως ονομάζεται το τελευταίο τμήμα του ποταμού Τιταρήσιου, και εκτείνεται προς τα βόρεια και δυτικά στις παρυφές του Κάτω Ολύμπου, τις οποίες οι Τυρναβίτες ονομάζουν *Λουσφάκι*.

Τα φυσικά γεωγραφικά όρια του τόπου δεν ήταν αποτρεπτικά για την επικοινωνία του Τυρνάβου με όμορες και μακρινές περιοχές. Ο Τύρναβος κατέχει δεσπόζουσα θέση στις αρτηρίες που οδηγούν στη Θεσσαλία. Επικοινωνεί με τη Μακεδονία με δύο περάσματα. Το πρώτο είναι προς τα βόρεια, από το πέρασμα της Μελούνας (ανάμεσα στον ορεινό όγκο Τρόχαλο και στις παρυφές του Κάτω Ολύμπου). Το δεύτερο ακολουθεί προς τα δυτικά την κοιλάδα του Τιταρήσιου και επιπλέον αποτελεί διέξοδο (από την περιοχή του Ζάρκου) προς τη Δυτική Θεσσαλία και την Ήπειρο. Ένας ακόμη δρόμος από τον Τύρναβο, ακολουθώντας τους πρόποδες του Κάτω Ολύμπου, οδηγεί ανατολικά στην κοιλάδα των Τεμπών. Τέλος, προς τα νότια είναι ο κύριος δρόμος από και προς τη Θεσσαλία.

B. Κλίμα

Εξετάζοντας τη γεωμορφολογία της Θεσσαλίας, ο M. Sivignon παρατηρεί ότι ο Τύρναβος (και άλλα έξι χωριά γύρω του) είναι χτισμένος σε κώνο αποθεμάτων του νερού με αποτέλεσμα ούτε έλη να έχει αλλά και το νερό να αναβρύζει κάνοντας δυνατή την άρδευση.⁶ Ο Άγγλος W.Leake γράφει σχετικά: «*Το αμμουδερό έδαφος, γύρω από την πόλη είναι πολύ πρακτικό για τα άλογα και τα κάρα και στον πιο υγρό καιρό. Η κλίση του εδάφους στην όχθη του ποταμού καθώς είναι μικρή, εμποδίζει κάθε ανθυγιεινή στασιμότητα του νερού το καλοκαίρι.*»² Το υδάτινο δυναμικό συμπληρώνει το ποτάμι Ξεριάς, αναπόσπαστο στοιχείο της μορφολογίας του φυσικού τοπίου του οικισμού. Η κοίτη του ποταμού, που στέρευε το καλοκαίρι (γιαυτό και ονομαζόταν Ξεριάς ή Ξηριάρης), ανέπτυξε αρκετό πλάτος και διευκόλυνε από τα βορειοδυτικά την ομαλή ροή των υδάτων του Τιταρήσιου.

Η θέση του Τυρνάβου στον ηπειρωτικό φυσικό χώρο της Θεσσαλίας δικαιολογεί το εύκρατο κλίμα του συνδυάζοντας τα μεσογειακά και ηπειρωτικά κλιματολογικά χαρακτηριστικά. Οι ετήσιες βροχοπτώσεις είναι αρκετές, ο χειμώνας είναι κρύος, ιδιαίτερα τον Ιανουάριο μήνα, και το καλοκαίρι παρατηρούνται υψηλές θερμοκρασίες την ημέρα. Η φυσική γειννίαση της

πόλης με τις παρυφές του Κ. Ολύμπου δημιουργεί ένα ιδιαίτερα μικροκλίμα ηπιότερο σε σύγκριση με τους οικισμούς του κάμπου.

Οι μαρτυρίες της εποχής μας πληροφορούν ότι ο Τύρναβος φημιζόταν για το καλό κλίμα.

Στο «χρονικό» του Αγίου Νικολάου των Βουναίων (9ος αι.) αναφέρεται ότι η κατάφυτη περιοχή ήταν «*ἀνδράσιν ἦν ἑνδιαίτημα.*»³ Στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης ο Τουραχάν εκεί στρατοπέδευσε «*διὰ τὸ ὑγιεινὸν τοῦ τόπου.*»⁴ Οι Τυρναβίτες «*ἀπολαμβάνουσιν ὑγιεινὸν κλίμα, ἀναπνέουν καθαρὸν ἀέρα, πίνουν ἐκ τῶν πηγαδίων ἑξαιρετὸν κρύο νερόν, καὶ ἔν καιρῷ τῆς καύσεως τοῦ καλοκαιρίου ἔχουν εὐκρατον κατοικητήριον*» γράφει ο Ι. Λεονάρδος.⁵

Στα 1668-69 όταν ο σουλτάνος Μωάμεθ Δ΄ και η αυλή του εγκαθίστανται στη Λάρισα για τις ανάγκες του Βενετο-Τουρκικού πολέμου στην Κρήτη, οι πρέσβεις των ευρωπαϊκών κρατών αλλά και οθωμανοί αξιωματούχοι προτιμούν να μένουν στον Τύρναβο εκτός των άλλων και για το καλό κλίμα του.⁶ Τα ίδια χρόνια πέρασε ο Τούρκος Ε. Çelebi και ανυπόκριτα γράφει για «*καλό κλίμα και καλό νερό.*»⁷

Ο Άγγλος Leake στα 1809 πιο διεξοδικά γράφει: «*Ο Τύρναβος απολαμβάνει το καλύτερο κλίμα της Θεσσαλίας. Οι θερμοκρασίες του μεσοκαλοκαιριού είναι λιγότερο καταπιεστικές από ό,τι στη Λάρισα και στα Τρίκαλα. Σπανίως εδώ ο καιρός είναι απαίσιος για πολλές μέρες και τον Ιανουάριο είναι το αποκορύφωμα του χειμώνα.*»⁸ Και συνεχίζει γράφοντας για το πόσιμο νερό. «*Κάθε σπίτι εδώ έχει το δικό του πηγάδι με πολύ καθαρό νερό, δροσερό ακόμα και στο μεσοκαλοκαίριο. Στα Τρίκαλα και στη Λάρισα, το νερό του Πηνειού χρησιμοποιείται ως πόσιμο και θεωρείται ελαφρύ και υγιεινό, αλλά και ζεστό και θολό και χρειάζεται στράγγισμα. Στις δύο αυτές πόλεις, οι φθινοπωρινοί πυρετοί είναι πολύ περισσότεροι διαδομένοι από ότι στον Τύρναβο.*»⁹

Πολλοί κάτοικοι και μάλιστα οι επώνυμοι της Λάρισας, όταν ασθενούσαν, κατέφευγαν στον Τύρναβο για αλλαγή κλίματος και θεραπεία. Είναι χαρακτηριστική για τα παραπάνω μια επιστολή του Ιωάννη Πέζαρου προς τον μητροπολίτη Λαρίσης Ραφαήλ. Δύο υπηρέτες του μητροπολίτη, οι οποίοι έφυγαν άρρωστοι από τη Λάρισα, τους είδε ο Πέζαρος στον Τύρναβο «*εὐσθενεστέρους μέ τήν ἀναπνοή τοῦ εὐκρατεστέρου ἀέρος, καί μέ τόν δροσισμόν τοῦ ψυχροῦ καί καθαροῦ ὕδατος*»¹⁰ και ελπίζει ότι θα θεραπευτούν χωρίς ιατρική βοήθεια. Μάλιστα προσκαλεί και τον ίδιο τον μητροπολίτη να έλθει στον Τύρναβο «*διατί (...) νά κατατυραννῆται ἔν τοιούτῳ καυσώδει καιρῷ καί μέσα εἰς τόπον ἀνεπιτήδειον [Λάρισα], ὅθεν ἀνεχώρησαν καί αὐτοί οἱ συνήθεις τοῦ τόπου διὰ τήν συντήρησιν τῆς ὑγείας των.*»¹¹

Γ. Ἐδαφος και καλλιέργειες

Καθώς η πόλη είχε οικοδομηθεί σε χώρο που γεωλογικά σχηματίστηκε από αποθέματα νερού και σε ελαφρώς επικλινείς ορεινούς πρόποδες, το έδαφος του Τυρνάβου είναι αμμουδερό (αμμούδα). Επιπλέον δε δημιουργεί έλη και η άρδευση είναι εύκολη. Η ποιότητα του εδάφους και το εύκρατο ηπειρωτικό κλίμα ευνοούν την μεσογειακή θαμνώδη βλάστηση (μακία) και προσφέρεται για μονοετείς καλλιέργειες.¹² Πιο συνοπτικά ο γνωστός Λαρισαίος Ι. Οικονόμος γράφει ότι ο Τύρναβος είναι κτισμένος «*εἰς χαριεστάτην*

τοποθεσίαν, καί πεδιάδα, μέ πλήθος πηγαδήσια καί άξιόλογα νερά, (όπου πίνονται).»¹³

Για τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, την πιο διεξοδική περιγραφή του θεσσαλικού κάμπου (του αρχαίου *Πελασγικού Άργους*) στα βόρεια του οποίου βρίσκεται η περιοχή του Τυρνάβου, έχουμε από τον Άγγλο περιηγητή Brown στα 1668-69. Ανάμεσα στα άλλα γράφει για «τα τεράστια, τρυφερά και νόστιμα σύκα (...) τα τόσο μεγάλα, γλυκά και δροσιστικά καρπούζια, τις πολλές ροδιές, πορτοκαλιές, λεμονιές, αμυγδαλιές, ελιές και τα αμπέλια. Πλούσια δείχνει και η άγρια χλωρίδα : σπάρτο, βαλανιδιές, σφένταμοι, λαδανιά, μαντζουράνα, δενδρολίβανο, αγριοκρανιά και παρόμοια φυτά. Αφθονούν τα πουρνάρια, του οποίου το παράσιτο έντομο είναι η πρώτη ύλη για το βάψιμο με σκούρο κόκκινο (κρεμεζί) χρώμα των υφασμάτων. Στην απέραντη πεδιάδα, οι κάτοικοι διαθέτουν πολύ καλά άλογα, υπάρχουν βουβάλια, χελώνες, που τις τρώνε οι Έλληνες, καθώς και πρόβατα, κότες και πέρδικες. Στα χωράφια καλλιεργούν σουσάμι, βαμπάκι και καπνά, τα οποία θεωρούνται καλύτερα από τα ξένα για το άρωμά τους.»¹⁴

Ο Brown δεν κρύβει τις εντυπώσεις του και γράφει χαρακτηριστικά για τα αμπέλια ότι είναι «χαμηλά χωρίς στηρίγματα, όπως στο Μομπελιέ της Γαλλίας. Τα κλαριά τους είναι μακριά, τα τσαμπιά αξιοθαύμαστα και το σταφύλι δεν έχει πουθενά τέτοια γεύση. Το κρασί της περιοχής είναι λεπτό, αλλά δεν παύει να έχει τη γεύση ενός ποτού που [οι ντόπιοι] το ονομάζουν *Boracho* [=μπρούσκο:].»¹⁵ Και ξεχωριστά για τα αμπέλια που συναντά κάποιος στο δρόμο προς τον Τύρναβο αναφέρει ότι είναι πολλά. Την ίδια χρονιά ο Τούρκος *Çelebi* γράφει ότι «προς τα νοτιοανατολικά (του Τυρνάβου) υπάρχουν ως τη Λάρισα 37.000 αμπελώνες.»¹⁶ Η αμπελοκαλλιέργεια είχε αναπτυχθεί στον Τύρναβο από τα πρώτα χρόνια μολονότι η ιδιόκτητη γη των κατοίκων δηλ. Ελλήνων ήταν περιορισμένη σε κήπο γύρω από το σπίτι. Ο Γάλλος αρχαιολάτρης L. Heuzey αναφέρει χαρακτηριστικά: «Άλλοτε οι Έλληνες του Τυρνάβου ήταν οι περισσότεροι έμποροι, που μόλις είχαν στην κατοχή τους λιγοστά αμπέλια.»¹⁷

Στα 1806 ο Άγγλος περιηγητής Leake επισκεπτόμενος τον Τύρναβο μας πληροφορεί για το τυρναβίτικο κρασί και την ποιότητά του. «Το παραγόμενο εδώ κρασί θα μπορούσε να ήταν καλό, αν δεν το έβγαζαν γρήγορα απ' τα σταφύλια προτού συμπληρωθεί η ζύμωση. Ως συνήθως σ' όλη την Ελλάδα, ανακατεύεται με νερό πριν πωληθεί στα οιοπωλεία. Δεν προσμίγεται εδώ με σταφίδα, όπως στα πτωχά οιοπνεύματος, Ηπείρου, Αττικής και Μωρέως, που υποβοηθεί σε κάποιο βαθμό την αναχαίτιση της οξύτητος κατά τη ζύμωση. Το κρασί το καλούμενο «Πηλινός», αρωματίζεται με διάφορα φυτά και έχει μια γεύση, όχι ευχάριστο...»¹⁸

Όπως γράφει ο ίδιος περιηγητής, οι καλλιεργούμενες εκτάσεις των Τυρναβιτών είναι περιορισμένες. «Τα κτήματα του Τυρνάβου παράγουν σιτηρά, κρασί και βαμπάκι, αλλά δεν είναι τόσο εκτεταμένα, περιοριζόμενα εκ νότου σε λίγων μιλίων απόσταση από τα κτήματα της Λαρίσης από δε τα ΒΑ από τα Κονιαροχώρια Καζακλάρ, Μισαλάρ και Καρατζόλ.»¹⁹ Η εμπορική γεωργία ευνοούσε τις μεγάλες ιδιοκτησίες (τσιφλίκια) με τους δικούς της εργάτες (κολίγους) και όχι τις οικογενειακές μικροϊδιοκτησίες. Εκείνη την εποχή, πριν το 1821, οι καλλιέργειες των κηπευτικών φαίνεται να παρουσιάζουν ανάπτυξη, αφού ευνοούνταν από την οικογενειακή εκμετάλλευση.²⁰

Τα προϊόντα που παράγονται διοχετεύονται στην αγορά της Λαρίσας. Το σιτάρι στο κρατικό μονοπώλιο, επειδή η εξαγωγή των σιτηρών

απαγορευόταν, και τα λαχανικά και το κρασί στις τοπικές αγορές. Ο Ιωάννης Οικονόμος ο Λαρισαίος γράφει σχετικά : *«Κάμνει ό τόπος των κάθε λογής γεννήματα, και πολύ κρασί, και διάφορα λαχανικά, από τά όποια τά περισσότερα έξοδεύονται είς τήν Λάρισαν. Τά τουρναβίτικα καρπούζια είναι τά καλύτερα τής Θεσσαλίας.»*²¹

Η κάμψη της βιοτεχνικής παραγωγής, η επιδημία χολέρας και άλλα γεγονότα που συνέβησαν πριν από το 1821, αλλά προπαντός η αναστάτωση που προκάλεσε ο πόλεμος της Εθνικής Ανεξαρτησίας, εξασθένησε εκτός των άλλων και την αμπελοκαλλιέργεια. Σε σχέδιο αναφοράς που έστειλαν οι Τυρναβίτες προς τον Πατριάρχη το 1830, περιγράφοντας τη δεινή κατάσταση που έχουν περιέλθει, αναφέρουν ότι Πριν το 1821 η αμπελοκαλλιέργεια κάλυπτε 1.700 στρέμματα στον Τύρναβο, ενώ στα 1830 η έκταση των αμπελιών τους μόλις έφτανε τα 1.000 στρέμματα, από τα οποία τα περισσότερα ήταν χέρσα και παρατημένα.²²

Είναι απαραίτητο να διασαφηνιστεί ότι οι Τυρναβίτες δεν ζούσαν αποκλειστικά από την παραγωγή του κρασιού και των λαχανικών. Κύρια επαγγελματική δραστηριότητα ήταν η ύφανση, βαφή και εμπορία βαμβακερών και μεταξωτών υφασμάτων. Με τις δραστηριότητες αυτές είχε σχέση η καλλιέργεια της μουριάς (συκαμινέα) για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα προκειμένου να παράγουν μετάξι.

Η καλλιέργεια της μουριάς ήταν ευρύτατα γνωστή από τα βυζαντινά χρόνια. Το δέντρο φυτρώνει σχεδόν μόνο του και δεν χρειάζεται ιδιαίτερη φροντίδα. Λόγω του κλίματος ωριμάζει πιο νωρίς από ότι συμβαίνει σε άλλες βορειότερες περιοχές. Ο D. Ughart, γράφοντας για την προσοδοφόρο καλλιέργεια, αναφέρει ότι αυτή ήταν ανεπτυγμένη στον Τύρναβο πριν γίνει γνωστή στη Θεσσαλονίκη, στην Προύσα και στην Ανδριανούπολη, γνωστά κέντρα μεταξοπαραγωγής.²³ Μάλιστα γράφει χαρακτηριστικά: *«(...)η ποιότητα των δέντρων και η τεχνική κατάρτιση των κατοίκων εκτιμάται πολύ περισσότερο στον Τύρναβο από οποιαδήποτε άλλη περιοχή της Ευρωπαϊκής ή της ασιατικής Τουρκίας».*²⁴ Για την ποιότητα της τυρναβίτικης μουριάς μαρτυρά και ο Fallmerayer, ο οποίος γράφει ότι τον *« εκπλήσσει το ασυνήθιστο πλάτος, η στιλπνότητα και το σκουροπράσινο χρώμα των φύλλων που έχουν οι θεσσαλικές μουριές».*²⁵ Και αναφέρει μια λεπτομέρεια καθοριστική για τον τρόπο της καλλιέργειας: *«Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή συνήθεια στη Θεσσαλία δεν μαζεύουν τα φύλλα της μουριάς, αλλά κόβουν κάθε χρόνο τους καινούργιους βλαστούς και με αυτόν τον τρόπο το φύλλο κερδίζει σε χυμό και μέγεθος και οι κάμπιες αναπτύσσονται νωρίτερα.»*²⁶

Από το μετάξι που παρήγαγαν και το βαμβάκι που αγόραζαν σε συνδυασμό με την ύφανση, τη βαφή και το εμπόριο των προϊόντων που δημιουργούσαν, θα φέρουν οι Τυρναβίτες τον πλούτο στην πόλη τους, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω παρατηρούμε ότι:

- Ο Τύρναβος βρίσκεται στα ΒΔ. της θεσσαλικής πεδιάδος δίπλα στον Τιταρήσιο, παραπόταμο του Πηνειού, ελέγχοντας τα περάσματα προς τη Δυτ. Μακεδονία.
- Φημιζόταν για το υγιεινό κλίμα και το άφθονο νερό. Καθώς αποτελεί μέρος του μεσογειακού οικοσυστήματος, αφθονεί η βιοποικιλότητα των ειδών. Ευδοκίμει ιδιαίτερα το αμπέλι.

- Οι Τυρναβίτες επιδόθηκαν στην καλλιέργεια της μουριάς, απαραίτητη προϋπόθεση για τη μεταξουργία και τις εμπορικές δραστηριότητες τους. Αργότερα ασχολήθηκαν με την αμπελουργία.

Σημειώσεις

1. Sivignon 1999 σ.208
2. Leake 1996 σ.55
3. Σοφιανός 1972 σ.141
4. Κούμας 1831Α σ. 371.
5. Λεονάρδος 1992 σ. 54
6. Brown 1993 σ. 188.
7. Celebi 1995 σ. 8 και Παλιούγκας 2001 σ.35
8. Leake 1996 σ. 55.
9. ό.π.
10. επ.135 / 12-7-1804..
11. Ο.π.
12. Ο Μ. Αράπογλου παρατηρεί σχετικά με το έδαφος :*”Ονομάζουμε αγροτικό έδαφος εκείνο που παρουσιάζει την όψιμη των αροσίμων γαιών. Ατός ο ορισμός του εδάφους είναι, συνήθως, περισσότερο σαφής σε εκείνες τις περιοχές όπου αναπτύσσονται οι σύγχρονες εντατικές καλλιέργειες. Αντίθετα, ο ορισμός χάνει πολύ από τη θεμελιώδη και πραγματική αξία του στις ορεινές περιοχές, όπου, κατά κανόνα επικρατούν εκτατικές καλλιέργειες.”* Νιτσιάκος 1998 σ.23
13. Οικονόμου 1989 σ. 176.
14. Brown 1993 σσ. 186-187.
15. ό.π. σ. 188.
16. Celebi 1995 σ. 8.
17. Heuzey 1991 σ. 47.
18. Leake 1996 σ. 59. Από κείνα τα χρόνια σώζεται ακόμη μια ποικιλία οινοποιήσιμου αμπελιού το «μπαντίκι», που προέρχεται από την Μεσοποταμία. Βλ. εφημ. **ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ** (Λάρισα) 25-9-99 συνέντευξη Αστ. Παπρά, οινολόγου - δ/ντή του Οινοποιείου Τυρνάβου.
19. Lowless 1977 σ. 43.
20. Leake 1969 σ. 59.
21. . Οικονόμου 1989 σ. 176.
22. Α.Τ. Ρ 1039 αχρονολόγητο. Το έγγραφο δημοσίευσε ο Σπανός 1996 σ. 265-272.
23. Urquhart 1994 σ. 259.
24. ό.π.
25. Fallmerayer 1994 σ. 61.
26. ό.π. Η καλλιέργεια της μουριάς για την εκτροφή του μεταξοσκώληκα συνεχίστηκε στον Τύρναβο μέχρι τα μέσα του αιώνα μας. Ο λαογράφος Γ. Μέγας, όταν επισκέφτηκε τον Τύρναβο για να μελετήσει τα σπίτια του, έγραψε χαρακτηριστικά. *«Ο Μάιος δια τον Τύρναβο είναι «ο μήνας που τρέφει τους έντεκα». Τα περισσότερα σπίτια είναι γεμάτα από το ευλογημένο σκουλήκι που ζει με τα φύλλα της μοριάς. Ο φόβος «μην ματιαστεί ο bodinos [το σκουλήκι] αποτελεί μεγάλο εμπόδιον εις την εξέτασιν του εσωτερικού πολλών σπιτιών».* Μέγας 1940 σ. 56.

3. Ο κοινωνικός χώρος του Τυρνάβου

Ο χώρος του Τυρνάβου με τη μορφολογία του υπαγόρευσε τους τρόπους προσαρμογής της τοπικής κοινωνίας και δημιούργησε το πλαίσιο λειτουργίας της, καθώς και το πεδίο υποδοχής των πολιτιστικών δραστηριοτήτων που αναπτύχθηκαν. Η οργάνωση του χώρου στον Τύρναβο των οθωμανικών χρόνων αντιστοιχούσε στις συγκεκριμένες συνθήκες της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής της εποχής (αδιαμφισβήτητα, προβιομηχανικής). Σημάδια που σηματοδοτούσαν την κοινωνική οργάνωση του Τυρνάβου συναντάμε αρκετά. Τα πολλά πανδοχεία (*χάνια*), η γέφυρα στον Ξεριά, η καθημερινή (*ταρσί*) και η εβδομαδιαία αγορά, το ετήσιο πανηγύρι (*παζάρι*), τα εργαστήρια (*κερχανάδες*), εντοιχισμένα στις οικογενειακές αυλές καταγράφουν την οικονομική, και όχι μόνο, δραστηριότητα των Τυρναβιτών. Τα οθωμανικά κτίσματα (*σεράι* του Βελή πασά), μουσουλμανικά τεμένη (*τζαμιά*), λουτρά (*χαμάμ*), χριστιανικοί ναοί και παρεκκλήσια δηλώνουν ρητά τη θρησκευτική και πολιτισμική συγκρότηση του πληθυσμού. Η δόμηση του οικιστικού χώρου αποτυπώνεται με τη συγκρότηση της πόλης σε συνοικίες και σε εστιακές μονάδες, τις κατοικίες (*οσπίτια*), των οποίων ο εξωτερικός τύπος και η εσωτερική δομή αντανακλούν τη λειτουργία και τις σχέσεις της οικογένειας. Στα κείμενα κυρίως των περιηγητών που επισκέφτηκαν τον Τύρναβο και όσων έγραψαν χωρίς επιτόπια επίσκεψη διαβάζουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την πόλη. Το κλίμα, η φύση, η χριστιανική (ορθόδοξη) παράδοση, η συγκρότηση του πληθυσμού, ο οικισμός και η οικονομική ευημερία της πόλης προκαλούν το ενδιαφέρον και την περιέργεια των συνήθως ευρωπαϊών ταξιδευτών. Τις περισσότερες φορές ότι ο Τύρναβος εντυπωσιάζει τους επισκέπτες του σε σύγκριση με τη γειτονική του Λάρισα.

A. Η πόλη

Η πρόσβαση στην πόλη του Τυρνάβου γινόταν από όλα τα σημεία του ορίζοντα καθώς δεν στήθηκαν ποτέ τείχη.¹ Δίκτυο δρόμων την συνέδεαν με τους οικισμούς και τα χωριά της περιοχής. Προς το βορά ο δρόμος, περνώντας από τα στενά της Μελούνας, οδηγούσε στη *Τζαριτσάνη*, ελληνική κωμόπολη (*πολιτεία*) που δέσποζε στην κατεύθυνση προς τη Μακεδονία. Δυτικά ο δρόμος οδηγούσε στο *Ζάρκο*, ελληνικό μεγάλο χωριό. Ανατολικά ο Τύρναβος ακολουθώντας τους πρόποδες του Κ. Ολύμπου επικοινωνούσε με τα Κονιαροχώρια. Στα νότια ήταν ο κεντρικός δρόμος προς τη Λάρισα, το κέντρο της οθωμανικής εξουσίας στη Θεσσαλία. Ο δρόμος των 10 μιλίων ήταν προσιτός σε όσους ταξίδευαν με άμαξες και ο οδοιπόρος χρειαζόταν λιγότερο από τρεις ώρες βάδισμα.² Τρία χιλιόμετρα πριν την είσοδο, στη θέση *Ντουρσανάδες*,³ ήταν ένα μεγάλο χάνι και προχωρώντας προς τον ποταμό Τιταρήσιο, στην νότια όχθη, ήταν το τελωνείο (*γιουμπρούκ*), όπου φύλακες του ήταν συνήθως Αλβανοί.⁴ Η είσοδος στην πόλη γινόταν από την επιβλητική πέτρινη γέφυρα με τις δεκαέξι κομψές καμάρες, κτίσμα των ύστερων βυζαντινών χρόνων.⁵ Η διέλευση του Τιταρήσιου ήταν εύκολη το καλοκαίρι, επειδή το ποτάμι στέρευε από νερό, αλλά το χειμώνα ήταν αδύνατη. Έτσι η

γέφυρα διευκόλυνε πάρα πολύ την επικοινωνία έχοντας υπόψη και το γεγονός ότι η πλησιέστερη γέφυρα για πρόσβαση στον Τύρναβο ήταν στη θέση *Βερνέζι*, σε τριπλάσια απόσταση.⁶

Για κάποια χρόνια το όνομα του Τυρνάβου έγινε ευρύτερα γνωστό στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Στα 1668-1669, τελευταία περίοδο του βενετοτουρκικού πολέμου της Κρήτης, ο ίδιος ο σουλτάνος Μωάμεθ Δ΄ εγκαταστάθηκε στη Λάρισα για να ελέγχει πιο αποτελεσματικά τις εξελίξεις. Και «*γοητευμένος από το μεγαλείο του πράσινου κάμπου*» ερχόταν στον Τύρναβο για ξεκούραση. Τότε οι πρεσβευτές των ευρωπαϊκών κρατών με πολυάριθμες συνοδείες ήρθαν στη Λάρισα και εγκαταστάθηκαν στο γειτονικό Τύρναβο.⁷

Ο Άγγλος περιηγητής Brown που βρέθηκε τότε εκεί (1669) γράφει ότι ο Τύρναβος είναι αρκετά μεγάλη και πολύ όμορφη πόλη, κατοικείται στην μεγάλη πλειοψηφία από Έλληνες, έχει δεκαοκτώ ναούς, μόνο τρία τζαμιά και πολλά αμπέλια.⁸

Την ίδια περίοδο (1668) είχε επισκεφτεί τον Τύρναβο και ο Οθωμανός περιηγητής E. Celebi. Μπροστά στην εντυπωσιακή εικόνα που παρουσίαζε η πόλη δεν μπορεί, εξ αιτίας του θρησκευτικού του φανατισμού, να συγκρατήσει την αποστροφή του. Ανάμεσα στα άλλα γράφει χαρακτηριστικά για *στενόμακρη πόλη με 3.500 σπίτια, όλα με κεραμίδια σκεπασμένα, το ένα κολλημένο στο άλλο, στενά χωρίς κήπους, σπίτια Ρωμιών απίστων. Μόνο μια συνοικία είναι μουσουλμανική (...)* Έχει ένα μικρό τζαμί, ένα λουτρό, ένα συνοικιακό μικρό τέμενος, έντεκα πανδοχεία και χίλια εξήντα (1.060) μαγαζιά (...)δεκαέξι εκκλησίες (...) Οι άπιστοι της πόλης είναι πάμπλουτοι. Είναι μια άλλη Μάλτα (...)πολιτεία πιο ανεπτυγμένη από τη Λάρισα.⁹

Πολύ αργότερα, έναν αιώνα περίπου, το 1779 επισκέπτεται τον Τύρναβο ο Σουηδός περιηγητής J.J. Bjornstahl. Και αυτός γράφει για πόλη αρκετά μεγάλη. Παρατηρεί δεκαέξι εκκλησίες και δύο μοναστήρια, πολλά βαφεία ενώ τα μουσουλμανικά κτίσματα έχουν αυξηθεί: έξι τζαμιά με μιναρέ και μερικά μικρότερα τεμένη.¹⁰

Στα 1791οι Δημητριάδες στη *Γεωγραφία Νεωτερική* σημειώνουν μάλλον νηφάλια για τον Τύρναβο ότι πρόκειται για *“πόλη νέα, έμπορική, μεγαλούτσικη, πλούσια, εις μία τοποθεσία χαριεστάτη με πλήθος νερά.”*¹¹

Μολονότι στα τέλη του 18ου αι. η πόλη σταματά να αναπτύσσεται, για τους λόγους που θα δούμε παρακάτω, ο οικισμός της, δημιούργημα της πολύχρονης ανάπτυξης, θα διατηρείται και θα μαρτυρά την ιστορία της. Ο Αμπελακιώτης και πολυταξιδεμένος έμπορος Λεονάρδος που έζησε πριν το 1821 στον Τύρναβο γράφει ότι ήταν *“(...) μιά άκουστή πόλις μέ εύρύχωρα όσπήτια καί λιθόστρωτους πλατείας, αί όποϊαι εἶναι ἄξιαι ἔπαίνου, μακρυαί, ἴσια, καί κατά μίαν γραμμήν, ώραϊαι καί καθαραί”*.¹³ Στην είσοδο της πόλης για μια δεκαετία (1811-1822) δέσποζε το μεγαλοπρεπές ανάκτορο του Βελή πασά. Ο Αμερικανός περιηγητής E. Everett ,που επισκέπτεται τον Τύρναβο στα 1819 γράφει για την πόλη *«(...)με τους ωραίους λιθόστρωτους δρόμους της, που στη μέση έχουν ένα βαθύ αυλάκι για τα λιμνάζοντα νερά, μολονότι τα περισσότερα κτίρια είναι φτιαγμένα με πλίνθους και λάσπη»*, κακοχτισμένα κατά την άποψή του.¹²

Την περισσότερο εντυπωσιακή περιγραφή του Τυρνάβου έχουμε από το γνωστό ιστορικό J. Fallmerayer, ο οποίος διέμεινε για μεγάλο διάστημα στην πόλη το 1842. Γράφει: *«Ο Τύρναβος έχει περισσότερο ευρωπαϊκό ύφος από οποιαδήποτε άλλη πόλη της Τουρκίας. Οι δρόμοι είναι ως επί το πλείστον*

ευρείς, σε ευθεία γραμμή και τέμνονται με ορθές γωνίες. Είναι στρωμένοι με μεγάλες ποταμίσιες πέτρες, αλλά δεν λείπουν και τα μεγάλα μονοπάτια, ενώ συχνά τους διατρέχουν στο κέντρο ανοιχτά χαντάκια (...) Η εντύπωση που αποκομίζει ο επισκέπτης από τον Τύρναβο είναι αυτή της ζωηρής, χαρούμενης, ανάλαφρης και ανοιχτής πολιτείας, ενώ τα σπίτια είναι ως επί το πλείστον από ευτελή υλικά αλλά ευρύχωρα, με λαχανόκηπους μπροστά και μεγάλες αυλές τριγυρισμένες με ψηλούς πλιθόκτιστους περιβόλους με μεγάλες ξύλινες πόρτες (...) Ο Τύρναβος δεν είναι ρομαντική πόλη, αλλά δεν υστερεί σε σκιά και πράσινο. Εδώ και εκεί μια συστάδα μουριές, μια κληματαριά πάνω στο φράχτη, μια βερικοκιά, ένα πλατάνι στη βρύση, είναι όλες του οι ομορφιές. Δεν υπάρχει τίποτε στο Τύρναβο που να περιορίζει την ψυχή του ανθρώπου και ο επιβλητικός Όλυμπος είναι ορατός από όλους τους δρόμους.»¹⁴ Τις ίδιες παρατηρήσεις κάνει και ο Γάλλος αρχαιολάτρης L. Heuzey στα 1858 : « μικρή πόλη δευτερεύουσας σημασίας, που διατήρησε όμως καλύτερα από τη Λάρισα τον χαρακτήρα των παλαιών ρωμαϊκών πόλεων (...) Εκπλήσσει τον επισκέπτη της Ανατολής με τη συμμετρία των δρόμων της (σοκάκια), που είναι ολόισιοι λιθόστρωμένοι με άσπρη πέτρα και με ρείθρο φτιαγμένο στη μέση.»¹⁵

Για τους λιθόστρωτους δρόμους που διατηρούνταν ακόμη και μέχρι τη δεκαετία του 1960, ο λαογράφος Γ. Μέγας, που επισκέφτηκε τον Τύρναβο στα 1940 γράφει: « 'Ενώ τό έδαφος είς τόν Τύρναβον εἶναι πεδινόν, "κανένα νερό δεν μνείσκει, όλα τραυούν στον Ξεράη". Καί εἶναι πράγματι πολύ τεχνικόν τό σύστημα τῆς διωχετεύσεως τῶν 'ομβρίων ὑδάτων ὄχι μόνο είς τάς ὁδούς, 'αλλά καί είς τάς αὐλάς τῶν οἰκιῶν γύρω 'από τό 'απαραίτητον πηγάδι.»¹⁶

B. Οικισμός, συνοικίες, οθωμανικά κτίσματα, χριστιανικοί ναοί, κατοικίες.

Από τα ιστορικά στοιχεία, που αναφέρονται στην συνοίκηση του Τυρνάβου από τον Τουραχάν μπέη, πρέπει να αποδεχτούμε ότι η πόλη άρχισε να κτίζεται από εκείνη την περίοδο. Η οικοδομική δραστηριότητα, μολονότι λανθάνουν οι συγκεκριμένες πηγές, εκτιμούμε ότι δεν αφέθηκε στην τύχη, έχοντας υπόψη και τα περιηγητικά κείμενα. Η πόλη οργανώθηκε έτσι ώστε να υπηρετεί τις νέες συνθήκες λειτουργίας και να αντιστοιχεί στους εισπρακτικούς μηχανισμούς της αυτοκρατορίας. Βασικές ενότητες του πολεοδομικού ιστού ήταν το κέντρο της πόλης, η αγορά και οι συνοικίες.¹⁷

Στο κέντρο της πόλης ήταν τα δημόσια κτίρια. Έχοντας ανακηρυχτεί βακούφι και σαν νέος οικισμός ο Τύρναβος συγκέντρωσε όλες τις προϋποθέσεις να αποτελεί πρότυπο οθωμανικής πόλης. Αναφερόμενος στα οθωμανικά αρχιτεκτονήματα του Τυρνάβου, ο Α. Πετρονώτης γράφει με επιφυλάξεις ότι στον Τύρναβο πρέπει να υπήρχε ένα σύμπλεγμα κτιρίων «τυπικό ως θεσμός και αντιπροσωπευτικό ως οικιστικός πυρήνας της οθωμανικής πόλης. Πρόκειται δηλαδή για το λεγόμενο *Kulilliyе* (=κουλιλιέ), όπως έχει αναγνωριστεί και σε άλλες τυπικές οθωμανικές πόλεις. Το *Kulilliyе* είναι ένα σύμπλεγμα κτιρίων θρησκευτικού, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα δηλαδή κατά βάση είναι σύνθετο σύνολο δημοσίων και κοινωφελών ιδρυμάτων, όπως τζαμιά, νοσοκομεία, εστιατόρια, «ιμαρέτια» (=δωρεάν πτωχοκομεία) κα. που συντηρούνταν από έσοδα εργαστηρίων, αγορών, λουτρών κα.»¹⁸ Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τα πολλά οικοδομήματα που έχτισε ο Τουραχάν σε πολλά μέρη της Θεσσαλίας,

μολονότι λείπουν οι βασικές πηγές, μας επιτρέπουν να θεωρούμε τον Τύρναβο οργανωμένο σ' αυτή την κατεύθυνση.

Το κέντρο του οθωμανικού Τυρνάβου βρισκόταν σε μικρή απόσταση από την είσοδο - γέφυρα στη θέση *Σαράϊ* (όπου σήμερα η περιοχή της Τούμπας) και σε μικρή απόσταση από το ομώνυμο τζαμί του Τουραχάν μπέη. Στην ίδια περιοχή κοντά στο ποτάμι χτίστηκε και το ανάκτορο του Βελή πασά, γιου του Αλή πασά. Στο κέντρο της πόλης κατέληγαν και τα δίκτυα των δρόμων που συνέδεαν τον Τύρναβο με την αγροτική ενδοχώρα. Στο κέντρο υπήρχαν τα καταστήματα (1.060 μέτρησε ο Οθωμανός περιηγητής), μόνιμα στεγασμένα (ήταν το *σαρσί*), όπου γινόταν η καθημερινή αγορά (*παζάρι*).¹⁹ Το εβδομαδιαίο *παζάρι* γινόταν κάθε Σάββατο κατά πάσα πιθανότητα στη θέση *Παζαρούλι*. Κοντά στο ποτάμι, στα νότια του κέντρου γινόταν συνήθως στις 23 Απριλίου η ετήσια εμπορική αγορά, «τό πραγματευτάδικον πανηγύρι, τό όποιον τούρκικα όνομάζεται *Κουμ-παζάρι*, έξαιτίας όπου γίνεται είς τόν άμμον τοῦ ποταμοῦ καί βαστᾶ μίαν έβδομάδα»²⁰ γράφει ο Ι. Οικονόμος.

Βασικές ενότητες του οικισμού ήταν (όπως και σε κάθε πόλη), οι συνοικίες, *μαχαλάδες*. Συνιστούσαν "μοναδιαίο" στοιχείο της πολεοδομικής συγκρότησης και αποτελούσαν τη μικρότερη διοικητική μονάδα διευκολύνοντας το διανεμητικό χαρακτήρα του φορολογικού συστήματος.²¹ Κέντρο αναφοράς της κάθε συνοικίας ήταν μια εκκλησία ή ένα τζαμί, δίνοντας το στίγμα της εθνικής ή θρησκευτικής κοινότητας, οι οποίες συνήθως κατοικούσαν σε χωριστές συνοικίες. Στον Τύρναβο οι περισσότεροι χριστιανοί κατοικούσαν στο δυτικό τμήμα, ενώ αντίθετα στο ανατολικό υπερίσχυε το τουρκικό στοιχείο, το οποίο ήταν συσπειρωμένο προς το οθωμανικό κέντρο. Στα προαύλια των εκκλησιών βρισκόταν το σχολείο αλλά και το νεκροταφείο της συνοικίας, όπως συνέβαινε στην συνοικία του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, το κέντρο του χριστιανικού Τυρνάβου, μέχρι σχεδόν το 1881.

Αναφορές σε ονόματα συνοικιών του Τυρνάβου βρίσκουμε σε αρχειακά έγγραφα, όπως προθέσεις, αφιερώσεις, συμβόλαια κτλ. από τις αρχές της οθωμανικής κατοχής. Σε πρόθεση της μονής του Αγ. Νικολάου του Νέου της Βουναίνης του 1674 έχουμε ονόματα από τις χριστιανικές συνοικίες. Αναγράφονται τα ονόματα των πιστών από τους *μαχαλάδες* 1) των Αγίων Αποστόλων, 2) του Αγ. Δημητρίου, 3) του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου, 4) του Αγ. Νικολάου (όπου το ομώνυμο μοναστήρι του Αγ. Νικολάου των Βουναίνων), 5) Μπασιόγλη, 6) Οτζά-μαχαλά, 7) Ταούτη, 8) της Φανερωμένης, 9) Χαλκιά (σήμερα Γύφτικα).²² Στα χρόνια του Πέζαρου (δεύτερο μισό του 18ου αι.) βρίσκουμε και το *μαχαλά Πανταζή*²³ κοντά στη συνοικία του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου. Από ενθυμήσεις του 1655 πληροφορούμαστε για τη συνοικία *Καμάρα*, όπου κτίσθηκε ο άλλος ναός του Αγ. Νικολάου της Βουναίνης (*Ντούμα*). Κοντά βρισκόταν η συνοικία *Τσουκαλάδικα* επειδή υπήρχαν τα εργαστήρια των αγγειοπλαστών. Αργότερα ονομάστηκε *Βλαχονικόλας*, επειδή κοντά στην ομώνυμη εκκλησία ζούσαν οι βλαχόφωνοι Τυρναβίτες²⁴

Πληροφορίες για τα δημόσια κτίσματα μας δίνουν οι περιηγητές. Ο E. Celebi αναφέρει τρία μόνο οθωμανικά κτίρια : ένα *τζαμί* κι ένα τέμενος (*μετσζίτι*), χώροι προσευχής και τα δύο, και ένα κτίριο για λουτρά (*χαμάμ*). Χριστιανικές εκκλησίες είδε δεκαέξι.²⁵ Το ίδιο διάστημα (1668-69) ο Άγγλος Brown γράφει για 3 τζαμιά και 16 εκκλησίες και 2 μοναστήρια.²⁶ Έναν αιώνα περίπου αργότερα ο Σουηδός Bjornstahl γράφει ότι υπάρχουν δεκαέξι εκκλησίες, δύο μονές και έξι μεγάλα τζαμιά, το καθένα με το *μιναρέ*, εξόν από

μερικά μικρότερα.²⁷ Οι ίδιοι αριθμοί των τζαμιών (5-6) και εκκλησιών («14-15 και 2 μονάς») διατηρούνται μέχρι το 1817 σύμφωνα με τον Ι. Οικονόμο.²⁸

Σύμφωνα με τις τούρκικες πηγές τα τούρκικα δημόσια κτίρια στον θεσσαλικό Τύρναβο ήταν: 1)Τζαμί του ντόπιου Χασάν Αγά, ένα από τα παλαιότερα. 2) Τζαμί του Νουρουλάχ Αγά, παλαιό κι αυτό. 3)Τζαμί του Ιμπραήμ Χατζή. 4)Τζαμί του Χασάν Αγά. 5)Τζαμί Χασάν πασιά. 6)Τζαμί του Μουσταφά Εφέντη-Τσελεμπί. 7)Μεντρεσές (=Ιερατική Σχολή) και 8)Χαμάμ (=λουτρά) του Χατζη Αλή Εφέντη.²⁹ Εκτός από τα παραπάνω, δηλ. έξι τζαμιά, ένα μεντρεσές και ένα χαμάμ, ο Αρ. Πετρονώτης υποστηρίζει ότι πρέπει να υπήρχαν κι άλλα κτίρια που συνοδεύονταν από χάνια και από τις τριών ειδών αγορές ώστε όλα μαζί να αποτελούν ένα σύμπλεγμα κτιρίων το λεγόμενο *Κουλιλιέ* που προαναφέραμε. Και πράγματι, όπως σημειώσαμε, ο Çelebi γράφει ότι ο Τύρναβος διαθέτει έντεκα πανδοχεία και χίλια εξήντα μαγαζιά.³⁰

Το πιο εντυπωσιακό κτίσμα στον Τύρναβο ήταν το ανάκτορο (*Σαράι*) του Βελή πασά. Δέσποζε στην είσοδο της πόλης δίπλα στο ποτάμι. Καταλάμβανε μεγάλη έκταση, ήταν τριώροφο και σε ρυθμό οθωμανικής αρχιτεκτονικής και το εσωτερικό είχε όλες τις ανέσεις της εποχής.³¹ Κτίσθηκε το 1811 και καταστράφηκε ολοκληρωτικά το 1822 με την πτώση του Αλή πασά των Ιωαννίνων.

Οι ναοί. Πρώτη αναφορά στα ονόματα των χριστιανικών ναών έχουμε στην πρόθεση του 1674 με τις συνοικίες του Τυρνάβου, την οποία προαναφέραμε.³² Για τον αριθμό τους πληροφορούμαστε για πρώτη φορά το 1668 από τον Ε. Çelebi που γράφει με αγανάκτηση : «*Η πόλη έχει δεκάξι εκκλησίες και περίπου δύο χιλιάδες, διάφορους κληρικούς, όπως επίσκοποι, αρχιμανδρίτες, παπάδες, καλόγεροι, ασκητές*».³³ Ο Άγγλος Βρονη γράφει (1668-69) κι αυτός για δεκάξι εκκλησίες και δύο μοναστήρια.³⁴ Τους ίδιους αριθμούς επιβεβαιώνει και ο Bjornstahl³⁵ (1779). Ο αριθμός αυτός των εκκλησιών θα παραμείνει σταθερός σ' όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας, όπως άλλωστε μαρτυρούν τα κειμήλιά τους (επιγραφές, ενθυμήσεις, βιβλία, άμφια, σκεύη, κ.)³⁶. Στον περιηγητή Βρονη οφείλουμε και τις πληροφορίες μας για τις ονομασίες εννέα ναών, που ήταν οι κυριότεροι για την εποχή του. Η νεότερη έρευνα προσδιόρισε και τους υπόλοιπους.³⁷ Έτσι από τα μέσα του 17ου αιώνα οικοδομήθηκαν στον Τύρναβο οι παρακάτω ναοί :

1. Αγ. Ιωάννης Πρόδρομος.³⁸ Ήταν ο μεγαλύτερος από όλους τους ναούς σύμφωνα με τον Bjornstahl. Υπήρξε ο καθεδρικός ναός του Τυρνάβου σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Σε πολλά εκκλησιαστικά έγγραφα αναφέρεται ως τόπος σύναξης Θεσσαλών επισκόπων προκειμένου να τοποθετήσουν νέο επίσκοπο σε χηρεύουσα θέση της μητρόπολης της Λάρισας. Κοντά στο ναό οικοδομήθηκε και το διδακτήριο του Σχολείου,³⁹ το οποίο λάμπρυναν με τη θητεία τους σπουδαίοι δάσκαλοι, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο. Από την πρώτη αυτή και λαμπρή περίοδο της ιστορίας διασώζονται αρκετές εικόνες και ο αρχιεπισκοπικός θρόνος στολισμένος με ελεφαντοστό, ο αρχαιότερος της Θεσσαλίας (1662). Το 1755, όταν μητροπολίτης της Λάρισας ήταν ο Μελέτιος ο Τενέδιος, *έχρυσώθησαν* ο θρόνος, ο άμβωνας και το προσκυνητάριο. Ο ναός πανηγύριζε στις 29 Αυγούστου (Αποτομή της Κεφαλής του Ιωάννου) με μεγάλη λαμπρότητα.

2. Άγιος Αντώνιος.⁴⁰ Υπήρξε παλαιότερα καθολικό της γειτονικής μονής του Αγ. Νικολάου των Βουναιων. Κτίστηκε και εικονογραφήθηκε στα 1736-1737

ενώ το τέμπλο, που διατηρείται, είναι το παλαιότερο της Θεσσαλίας, αφού χρονολογείται από το 1603.

3. Άγιος Νικόλαος (επίσκοπος Μύρων) του Ντουραχάν.⁴¹ Είναι ο παλαιότερος ναός της πόλης, αν δεχτούμε την παράδοση ότι ο ναός χρίστηκε από τον Τουραχάν μπέη, ο οποίος εκεί κοντά έχτισε και το ομώνυμο τζαμί. Σώζονται ελάχιστες τοιχογραφίες.

4. Ο Προφήτης Ηλίας.⁴² Ήταν το καθολικό της ομώνυμης μονής στα δυτικά της πόλης. Το μοναστήρι ιδρύθηκε σύμφωνα με την παράδοση στην εποχή του Ανδρόνικου Παλαιολόγου (15ος αι.). Ο ναός ανακαινίστηκε στα 1632 και 1646, οπότε εικονογραφήθηκε από αξιόλογους τεχνίτες της εποχής (17ος αι.). Ο ναός που σώζεται είναι τρίκλιτη βασιλική, τρίκογχη, με θολοσκέπαστα κλίτη και υπερυψωμένο κεντρικό τρούλο, πολύ σημαντικός από ιστορική και καλλιτεχνική άποψη.

5. Ο Άγιος Νικόλαος της Βουναίνης (ή Βλαχονικόλας).⁴³ Καταγράφεται η ονομασία του σε ακολουθία του Αγίου του 1657 και στην πρόθεση μοναστηριού του 1674. Πιθανόν να υπήρχε κοντά του μοναστήρι. Την προσωνομία *Βλαχονικόλας* απέκτησε αργότερα (19ος αι.) επειδή στην περιοχή του κατοικούσαν βλαχόφωνοι. Διασώζει αρκετά στοιχεία (τοιχογραφίες, τέμπλο εικόνες) της εποχής του.

6. Άγιος Νικόλαος της Βουναίνης ή του Ντούμα.⁴⁴ Είχε κτιστεί στα 1652-55 από κάποιον Γιάννη Καπέκα και άλλους Τυρναβίτες καθώς και από τις συντεχνίες των μαστόρων και υφαντών. Βρισκόταν κοντά στο ναό του Αγίου Αντωνίου.

7. Άγιος Γεώργιος.⁴⁵ Η ύπαρξη του σε γειτονική από τη σημερινή θέση ήταν γνωστή από το 1657.

8. Ταξιάρχαι.⁴⁶ Βρισκόταν στη σημερινή θέση του Αγ. Γεωργίου.

9. Άγιοι Ανάργυροι,⁴⁷ *Κοσμά και Δαμιανού*, όπως αναφέρει ο Brown. Ένας από τους σημαντικότερους ναούς του 17ου αι. Διατηρεί τις παλιές εικόνες του τέμπλου καθώς και το χρυσοκέντητο επιτάφιο του 1668.

10. Άγιος Δημήτριος.⁴⁸ Ο σημαντικότερος ναός μετά από αυτόν του Προδρόμου είχε κτιστεί το 1647. Κάποια περίοδο λειτούργησε και γυναικεία μονή κοντά στο ναό.

11. Παναγία Φανερωμένη.⁴⁹ Η ύπαρξη του ναού μαρτυρείται από το 1674. Σήμερα είναι ο καθεδρικός ναός της πόλης.

12. Αγία Τριάδα.⁵⁰ Κι αυτή αναφέρεται από τον Brown (1669). Πιθανόν παλαιότερα να ήταν μοναστήρι.

13. Άγιοι Απόστολοι.⁵¹ Από τους κυριότερους ναούς από το 1669, γνωστός από το 1626. Σήμερα στη θέση του έχει κατασκευαστεί ο ναός του νεομάρτυρα Γεδεών, πολιούχου του Τυρνάβου.

14. Άγιος Αθανάσιος.⁵² Υπήρξε το καθολικό της ομώνυμης μονής. Μαρτυρείται από το 1615. Σήμερα είναι ναός στο κοιμητήριο του Τυρνάβου.

15. Η Γέννηση της Θεοτόκου.⁵³ Μαρτυρείται από την πρόθεση του 1674 και από τα κειμήλιά της.

16. Αγία Παρασκευή.⁵⁴ Η αρχική θέση της ήταν νοτιότερα από τη σημερινή. Σύμφωνα με την μαρτυρία του Λεονάρδου και την τοπική παράδοση ο Βελή πασάς γκρέμισε το ναό προκειμένου να οικοδομήσει το ανάκτορό του.

17. Προφήτης Ηλίας (της αγοράς).⁵⁵ Αναφέρεται από τον Brown (1669) και μαρτυρείται από το 1605, ήταν δηλ. από τους παλαιότερους ναούς. Κατεδαφίστηκε το 1912 προκειμένου να μεγαλώσει ο χώρος του Κέντρου (της

αγοράς) και το τέμπλο του μεταφέρθηκε στο ομώνυμο μοναστήρι έξω από την πόλη.

18. Αγία Αικατερίνη.⁵⁶ Ο ναός, που αποτελεί μετόχι του Παναγίου Τάφου, χρονολογείται κι αυτός από τον 17ο αιώνα.

Η παρουσία μοναστηριακής ζωής στον Τύρναβο χρονολογείται, όπως αναφέραμε, από τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Στον οθωμανικό Τύρναβο ιδρύθηκαν από νωρίς μοναστήρια με πολλούς μοναχούς. Ονόματα ανδρών και γυναικών μοναχών από μοναστήρια του Τυρνάβου βρίσκουμε σε προθέσεις των μοναστηριών των Μετεώρων.⁵⁷ Από τα 1674 λειτουργούσε το μοναστήρι του Αγ. Νικολάου στον Τύρναβο, όπως μας πληροφορεί η πρόθεσή του.⁵⁸

Στον Τύρναβο συγκεκριμένες πληροφορίες έχουμε για δύο μονές.

1. Του Προφήτη Ηλία.⁵⁹ Βρισκόταν λίγο έξω από τον οικισμό, στα δυτικά της πόλης. Ιδρύθηκε στην εποχή του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (τέλη 14^{ου} - αρχές του 15^{ου} αι.) στα ερείπια αρχαιοελληνικού ναού. Ανακαινίστηκε σύμφωνα με τις επιγραφές, το 1632 και 1646. Η παράδοση αναφέρει ότι στην αρχή ήταν γυναικείο και αργότερα μετέπεσε σε αντρικό μοναστήρι. Το 1725 ήταν μάλλον ενωμένο με το άλλο γνωστό και κοντινό του μοναστήρι του Αγ. Αθανασίου ή το δεύτερο αποτελούσε μετόχι του. Στα 1836 σύμφωνα με το Λεονάρδο σώζονταν μόνο ερείπια των κελιών.⁶⁰

2. Του Αγ. Αθανασίου.⁶¹ Η μονή βρισκόταν νοτιοδυτικά του Τυρνάβου, εκεί όπου σήμερα το κοιμητήριο της πόλης. Ο ομώνυμος ναός του καθολικού της ανακαινίστηκε το 1615. Υπήρξε ίσως το πολυπληθέστερο μοναστήρι και το πιο γνωστό στον 18^ο αι., όπως διαφαίνεται από έγγραφα του Αρχείου Τυρνάβου. Ίσως αυτή την εποχή απορρόφησε και τους μοναχούς της παλιάς μονής του Προφήτη Ηλία.

Επίσης έχουμε αναφορές ότι μοναστήρια λειτούργησαν και στους ναούς της Αγ. Τριάδας, του Αγ. Δημητρίου, του Αγ. Νικολάου της Βουναίνης (Ντούμα ή Βλαχονικόλα) και των Αγίων Αναργύρων.

Οι ναοί και οι μονές ξεχώριζαν μέσα στον οικισμό από τα πολλά κυπαρίσσια που υψώνονταν στα προαύλιά τους, όπου άλλωστε υπήρχε και το κοιμητήριο της συνοικίας, καθώς και το σχολείο.⁶² Μ' αυτούς τους χώρους των εκκλησιών συνδέθηκαν στενά οι κορυφαίες στιγμές της προσωπικής ζωής, της θρησκευτικής συμπεριφοράς και της κοινοτικής λειτουργίας των υποδούλων Ελλήνων.

Στο μεγάλο αριθμό των εκκλησιών θα πρέπει να προστεθούν τα κατά καιρούς μετόχια, δηλ. "υποτεταγμένα" μοναστήρια.⁶³ Γνωστά ήταν του Παναγίου Τάφου με δική του εκκλησία την Αγ. Αικατερίνη, του μοναστηριού της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα, του Αγ. Στεφάνου Μετεώρων, της μονής της Αγ. Αικατερίνης του Σινά. Επίσης, πολυάριθμα ήτα τα ιδιωτικά παρεκκλήσια, από τα οποία μερικά διατηρούνται ακόμα.

Αναπολώντας τα παιδικά του χρόνια στον Τύρναβο ο Κ. Κούμας θυμάται ακόμα και στα γηρατειά την εντύπωση που του προκάλεσε η έντονη παρουσία της εκκλησιαστικής ζωής. Γράφει χαρακτηριστικά «(...)Οί πολλοί ναοί και αί 'εκκλησιαστικάί λιτανείαι 'εξέστησαν τόν νέον Κούμαν.»⁶⁴

Και ο L. Heuzey εξετάζοντας προσεκτικά τους ναούς γράφει ότι «ο αριθμός και η σπουδαιότητα των εκκλησιών μαρτυρούν την ευημερία της πόλης κατά την ίδια περίοδο.»⁶⁵

Όλα τα παραπάνω στοιχεία που αναφέραμε για τα χριστιανικά οικοδομήματα είναι αρκετά για να δικαιολογούν τον ισχυρισμό του τοπικού

μελετητή ότι: «*Διά τήν εκκλησιαστικήν ακμήν και δια το πλήθος των ναών ωνομάσθη ο Τύρναβος "Δευτέρα Ιερουσαλήμ"*»⁶⁶

Κατοικία. Η κατοικία ανταποκρινόταν στα κοινωνικά δεδομένα και τις αξίες της εποχής: πατριαρχική οργάνωση της οικογένειας, προστασία του ιδιωτικού βίου και των αδύνατων μελών της (γυναίκες, παιδιά). Συγχρόνως ήταν οργανωμένη ώστε να εξυπηρετεί τις ασχολίες, τις οικονομικές δραστηριότητες και την περιουσία της οικογένειας. Στον Τύρναβο κύριες οικονομικές δραστηριότητες ήταν η ύφανση, η βαφή και η εμπορία υφασμάτων, καθώς και η οικόσιτη γεωργοκτηνοτροφία. Οι κατοικίες των Τυρναβιτών, με τη θέση που βρίσκονταν, τους χώρους που είχαν και τον τύπο της κατασκευής τους, αντανακλούσαν το οικονομικοκοινωνικό δυναμικό και τη στάθμη αξιών των κατοίκων.⁶⁷

Όπως σ' όλες τις θεσσαλικές πόλεις της εποχής έτσι και ο Τύρναβος, από άποψη πολεοδομικού σχηματισμού, ήταν ένας *δαίδαλος από στενούς δρόμους με χαμηλά σπίτια*. Οι κατοικίες των χριστιανών (Ελλήνων) βρίσκονταν σχεδόν σε όλο τον οικισμό. Κυρίως καταλάμβαναν το νοτιοδυτικό μέχρι και το βόρειο τμήμα της πόλης έχοντας ανάμεσά τους διασκορπισμένα και μερικά μουσουλμανικά οικήματα. Αυτά ήταν πυκνότερα προς το κέντρο της πόλης, όπου υπήρχε μια μόνο μουσουλμανική συνοικία, όπως αναφέρει ο Ε. Çelebi.⁶⁸ Ο ίδιος, γράφει (1669) με απέχθεια για τα σπίτια « *όλα με κεραμίδα σκεπασμένα, το ένα κολλημένο στο άλλο, στενά και χωρίς κήπους, σπίτια Ρωμιών απίστων.*»⁶⁹

Μαρτυρίες για τους τύπους της τυρναβίτικης κατοικίας και τους χώρους της έχουμε για την περίοδο που μας ενδιαφέρει (β' μισό του 18^{ου} αι.) σε πολλά έγγραφα του Αρχείου Τυρνάβου. Στα παρακάτω αποσπάσματα από τρία "συμφωνητικά αγοροπωλησίας" που επιλέξαμε (είναι γραμμένα με το χέρι του Ιωάννη Πέζαρου) παρατηρούμε τρεις τύπους κατοικιών και πληροφορούμαστε τις τιμές τους.

α) *τό μικρόν όσπήτιον (...) έχει μέν όντάδες δύο, καί μίαν είσοδον, καί μαγαζήον, καί «ολίγον κήπον(...)* Η αξία του αποτιμήθηκε στα 40 γρόσια (12-5-1790).⁷⁰

β) *τό όσπήτιον (...) έχει ένδον 'ανώγειον μέ δύο όντάδες έπάνω καί μέ έναν όνδάν ύποκάτω, μέ δύο μπουδρούμια, καί μίαν ίσπαν, ούτζαηλίκια μέ φοϋρνον, καί παρακέλλαρον καί έναν όνδάν κοντά είς τήν πόρταν, καί αύλήν (...)* Πουλήθηκε 300 γρόσια (16-12-1786).⁷¹

γ) *τό 'οσπήτιον (...) περιέχει μέν 'ανώγειον μέ δύο 'οντάδες και σιαχνισί, κάτω 'οντάδες τέσσαρες, καί μπουδρουϊμι, μαγειρείον μέ φοϋρνον, καί 'αντικρύ 'οντάδες δύο καί 'εργαστήρι μπογιατζίδικον, καί μισόν πηγάδι'.* Η τιμή πώλησης ήταν 400 γρόσια (16-1-1789).⁷²

Πληροφορίες αντλούμε και από τα κείμενα των περιηγητών. Ο Άγγλος Leake επισκέπτεται τον Τύρναβο δύο φορές. Στα 1806 του κάνουν εντύπωση τα πολλά «ερειπωμένα ή ακατοίκητα» σπίτια του Τυρνάβου που «φθίνει». ⁷³ Στα 1809, παρατηρεί ότι « *κάθε σπίτι εδώ έχει το δικό του πηγάδι και πολύ καθαρό νερό δροσερό ακόμα και το μεσοκαλόκαιρο.*»⁷⁴ Ο Αμερικανός Ε. Everett γράφει για πόλη «κακοχτισμένη» και παρατηρεί ότι « *τα περισσότερα κτίρια είναι φτιαγμένα με πλίνθους και λάσπη.*»⁷⁵

Οι τύποι κατοικίας που διαμορφώθηκαν στα χρόνια της Τουρκοκρατίας θα παραμείνουν οι ίδιοι σ' ολόκληρο το 19ο αι. μέχρι σχεδόν τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. χαρακτηρίζοντας κυρίως τα περισσότερα σπίτια των Τυρναβιτών

που ασχολούνται με την αμπελοργία και τη σηροτροφία. Ο Αμπελακιώτης Λεονάρδος, που έζησε στον Τύρναβο, κάνει λόγο για «*ευρύχωρα σπίτια*».⁷⁶ Ο Γερμανός Fallmeayer που κι αυτός έμεινε εκεί για δύο μήνες γράφει για τον τύπο της κατοικίας : « *Ένας υπερυψωμένος προθάλαμος, ή ένας όροφος πάνω από το ισόγειο, είναι κανόνας για την τυρναβίτικη αρχιτεκτονική.*»⁷⁷ Και θαυμάζει τις καταπράσινες αυλές χαρακτηρίζοντας τον Τύρναβο (στα 1842 βέβαια) *ρομαντική πόλη*. Τέλος, ο Νικ. Μάγνης, αντιγράφοντας ανέκδοτο κείμενο του 1838 του Γρηγ. Κωνσταντά, γράφει για τις κατοικίες του Τυρνάβου : « *όλοι σχεδόν αὶ οἴκεαι εἶναι μονόροφοι ἄλλὰ ἀναπαυτικά, ἔχουσα ἐκάστη ἴδιον φρέαρ ἠδίστου, ψυχροτάτου καὶ διαυγεστάτου ὕδατος, αὶ αὐλαὶ τῶν ὁποίων εἶναι κῆποι πλήρεις παντοίων ἀνθέων.*»⁷⁸

Συνοψίζοντας τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε παρατηρούμε ότι βασικοί χώροι στα τυρναβίτικα σπίτια ήταν :

- α) οι *οντάδες*, χώροι όπου διέμεναν τα μέλη της οικογένειας.
- β) Το *κατώι* (ισόγειο) και το *ανώι* (α΄ όροφος), όταν το σπίτι ήταν υπερυψωμένο. Το οριζόντιο ξύλινο δάπεδο που χώριζε το *κατώι* από το *ανώι* δημιουργούσε προεξέχοντας προς την είσοδο το *χαγιάτι* δηλ. εξώστη.
- γ) Το *μπουντρούμι* (υπόγειο) όπου φυλάσσονταν οι προμήθειες της οικογένειας (λάδι, κρασί, αλεύρι κ.ά.).
- δ) Το μαγειρείο, που ξεχώριζε από το σπίτι.
- ε) Η αυλή, στρωμένη με μεγάλες ποταμίσιες πέτρες, στην οποία υπήρχαν το πηγάδι και ο κήπος.
- στ) Το εργαστήριο, αν η οικογένεια είχε βιοτεχνική δραστηριότητα ή άλλοι βοηθητικοί χώροι.

Το βασικό υλικό για την οικοδόμηση ήταν ο πηλός, με τον οποίο έφτιαχναν τη λάσπη και τα *πλιθιά* (σε σχήμα ορθογωνίου στερεού που είχαν στεγνώσει, *ψηθεί*, από τον ήλιο). Η χρήση της πέτρας ήταν περιορισμένη διότι το μέρος είναι πεδινό. Πέτρινα ήταν μόνο τα θεμέλια, οι βάσεις των κτιρίων και ορισμένες φορές η σκάλα.⁷⁹ Ξυλεία χρησιμοποιούσαν για να στηρίζουν την οικοδομή (*τσιατμάδες*) καθώς και στη σκεπή (*γριντιές*) και στο γείσο της στέγης (*αστρέχα*). Και βέβαια ξύλινες ήταν οι πόρτες και τα παράθυρα. Η στέγη καλύπτονταν από κεραμίδια των οποίων η κατασκευή τους στον Τύρναβο γινόταν στη συνοικία *Τσουκαλάδικα*.

Απεικονίσεις από αρχιτεκτονήματα του οθωμανικού Τυρνάβου σχεδίασε ο Γάλλος ζωγράφος L' Dupré όταν επισκέφθηκε την πόλη, την άνοιξη του 1819.⁸⁰ Πρόκειται για δύο εικόνες από αρχοντικά της εποχής. Η μια, προσανατολισμένη από τα μέσα του αρχοντικού προς τα έξω, δείχνει το μεγάλο ξύλινο *χαγιάτι*. Η άλλη παριστάνει εξωτερικά το αρχοντικό με την αυλή του. Το σπίτι περιβάλλεται από μαντρότοιχο και είναι στραμμένο προς την αυλή και όχι προς το δρόμο, δείγμα «*της εσωστρέφειας, γνωστού κυρίαρχου παράγοντα στη ζωή και αρχιτεκτονική της οθωμανικής κατοικίας*».⁸¹ Η είσοδος, η οποία στεγάζεται με σκεπή από κεραμίδια, έχει μεγάλη δίφυλλη ξύλινη πόρτα και οδηγεί στη μεγάλη αυλή με δέντρα. Στην περίμετρο της αυλής υπάρχουν διάφοροι βοηθητικοί χώροι. Το σπίτι είναι διώροφο. Η στέγη του είναι από κεραμίδια και σχηματίζει μεγάλο γείσο (*αστρέχα*). Έχει μεγάλους εξώστες (*χαγιάτια*), διπλή σκάλα και πολλά παράθυρα, τα οποία είναι μεγάλα στο κάτω μέρος (*κατώι*) και μικρότερα, φεγγίτες, στον πάνω όροφο (*ανώι*). Η αισθητική του ακολουθεί την επίσημη οθωμανική αρχιτεκτονική της οποίας «*η επίδραση είναι απαραγνώριστη πάνω στην οικιστική και αρχιτεκτονική του Τυρνάβου*»,

γράφει κατηγορηματικά ο Αργ. Πετρονώτης, μολονότι στον Τύρναβο υπήρχε συμπαγής ελληνικός πληθυσμός.⁸²

Ο Ρώσος κληρικός P.Uspenskij, ο οποίος επισκέφτηκε τον Τύρναβο το 1859, σχεδίασε και αυτός όψεις των τυρναβίτικων σπιτιών για τα οποία αναφέρει ότι «διακρίνονται για τη θαυμάσια αρχιτεκτονική τους.»⁸³

Πιο λεπτομερή περιγραφή ενός τυρναβίτικου αρχοντικού έχουμε από το Γάλλο περιηγητή L. Heuzey στα 1858. Το αρχοντικό ανήκε στο Θωμά Ανδρεάδη «κλασσικό τύπο του παλιού κοτσάμπαση» γνωστό και από άλλες δραστηριότητες.⁸⁴ Ο Heuzey περιγράφει την αυλή με τον ανθόκηπο, το ξύλινο χαγιάτι, τη διακόσμηση και αρχιτεκτονική των εσωτερικών χώρων αποτυπώνοντας τις αισθητικές αντιλήψεις και την ευμάρεια του ιδιοκτήτη. Το κείμενο έχει ως εξής :

«Κατοικεί σ' ένα μεγάλο οίκημα με προεξέχουσες στέγες και ασβεστωμένους τοίχους, παρόλο που το ξύλο είναι περισσότερο από την πέτρα. Το σπίτι κρύβει τη σχετική του ευμάρεια μέσα σε μια μαντρωμένη αυλή, που σε κάθε γωνιά της έχουν φτιάξει έναν μικρό κήπο φυτεμένο με μερικά κοινά λουλούδια, που δίνουν μια χαρούμενη νότα ανάμεσα σε ένα ανακάτεμα θάμνων και φυτών με τεράστια φύλλα.

Στο εσωτερικό του σπιτιού βασιλεύει μια μισο-ανατολίτικη, μισο-αστική πολυτέλεια δεν είναι ούτε άνετο, ούτε καθαρό, αλλά πολύ πρωτότυπο.

Στην αρχή μπαίνουμε σε μια ψηλοτάβανη αίθουσα, ανοικτή προς την αυλή σαν χαγιάτι. Ανεβαίνουμε σ' αυτή από μια ξύλινη σκάλα με τέσσερα ή πέντε σκαλοπάτια κι ένα πλατύσκαλο που προεξέχει με μια ξύλινη βάση για τη μεγάλη κανάτα του νιπτήρα. Τα ξύλα του κουφώματος της πόρτας και του κιγκλιδώματος είναι για διακοσμητικούς λόγους τρυπημένα με μια σειρά από αστέρια. Πάνω από τους στύλους είναι ένα περίεργο είδος σκαλωσιάς (είδος ψευδοροφής) με μακριά καδρόνια, με άνισες καμπύλες, που διασταυρώνονται στο κενό και περιπλέκονται μέχρι την οροφή. Στο μέσον κρέμεται ένα μεγάλο φανάρι.

*Δίπλα είναι το δωμάτιο υποδοχής, το δωμάτιο των επισήμων, το οποίο, με το ένα τμήμα του υπερυψωμένο, θυμίζει σκηνή για επίδειξη. Εδώ είναι τοποθετημένο το ντιβάνι όπου κάθονται οι διακεκριμένοι ξένοι. Στην ίδια πλευρά, τα παράθυρα με τα ξύλινα καφάσια αγγίζουν σχεδόν το ένα τ' άλλο, ενώ το υπόλοιπο δωμάτιο βρίσκεται στο ημίφως. Καρφωμένα πηχάκια διαιρούν το ταβάνι σε ρόμβους διαφορετικών χρωμάτων, και, κατά μήκος των τοίχων πάνω στα γύψινα στολίδια, οι ίδιοι σκληροί χρωματισμοί, πράσινοι, κίτρινοι, μπλε, κόκκινοι. Τα χαλιά, οι κουρτίνες από ντόπια υφάσματα, και ορισμένα μεγάλα σκαλισμένα μπασούλα, κομψοτεχνήματα της λαϊκής ξυλογλυπτικής, συμπληρώνουν τ ην επίπλωση».*⁸⁵

Γ. Οι κάτοικοι : πληθυσμιακή σύνθεση και κοινωνικός βίος.

Από τα πρώτα χρόνια της κυριαρχίας τους οι Οθωμανοί είχαν ιδρύσει μια σειρά από στρατιωτικά και διοικητικά κέντρα και επεδίωξαν να ενισχύσουν τους οικισμούς με πληθυσμό και κυρίως με τεχνίτες.⁸⁶ Στην περίπτωση του Τυρνάβου ο ευφυής Τουραχάν δεν χρειάστηκε παρά να επανασυγκεντρώσει τους κατοίκους του μικρού οικισμού. Και παραχωρώντας τα γνωστά προνόμια αποκατέστησε γρήγορα και αποτελεσματικά τη ζωή στο χωρίον.

Μολονότι μας διαφεύγουν τα στοιχεία από τις οθωμανικές απογραφές των πρώτων αιώνων, εκτιμούμε ότι ο Τύρναβος εξελίχτηκε γρήγορα από χωρίον σε χώρα, δηλ. μικρή πόλη.

Όπως ήδη έχουμε αναφέρει, σε πατριαρχικό έγγραφο της 15-7-1588 πληροφορούμαστε ότι πριν πολλά χρόνια από την ημερομηνία αυτή (περίπου 1506) υπήρχε διένεξη μεταξύ της Μητρόπολης της Λάρισας και της (αρχι)επισκοπής του Δομενίκου (και Ελασσόνας) για το ποιος μητροπολίτης θα εισέπραττε τις εισφορές των χριστιανών «της χώρας», που επονομάστηκε *Τύρναβος*, ενώ παλαιότερα ονομαζόταν *παλαιοχώριον*.⁸⁷ Από το έγγραφο προκύπτει ότι ο Τύρναβος και η περιοχή του συγκροτούσαν χριστιανική κοινωνία με πληθυσμό και εισοδήματα. Την ίδια εποχή (1527), άλλο πατριαρχικό έγγραφο απευθύνεται προς τον κλήρο και το λαό *εν Τυρνάβω χώρα*.⁸⁸ Επίσης σε πρόθεση του 1592-93 καταγράφεται ένας μεγάλος αριθμός (93 αφιερωτές) χριστιανών.⁸⁹

Σχετικά με τη σύνθεση του πληθυσμού του Τυρνάβου είναι κατάδηλο από όσες αναφορές υπάρχουν, ότι σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας παρέμεινε καθοριστικά ελληνικός / χριστιανικός στην συντριπτική του πλειοψηφία. Δεν συναντάμε ούτε Εβραίους ούτε Αρμένιους· μόνο στις αρχές του 19ου αι. αρχίζουν να εγκαθίστανται βλαχόφωνοι από τα χωριά Σαμαρίνα, Σμίξη, Αβδέλα και Περιβόλι.⁹⁰

Παρ' ότι φαίνονται υπερβολικά, και ορισμένα είναι φαντασιώσεις, είναι χαρακτηριστικά για το μέγεθος και τη σύνθεση του πληθυσμού όσα γράφει ο *Çelebi* : «*Στα παλιά χρόνια ήταν ένα μικρό χωριό. Οι κάτοικοι ήταν υφαντές καλών υφασμάτων (...) Μουσουλμάνος δεν μπορεί να προκόψει. Άμα έβλεπαν κάτι τέτοιο τον σκότωναν και τον εξαφάνιζαν (...) Με φερμάνι του σουλτάνου εστάλησαν γραμματείς για απογραφή και δεν τα κατάφεραν. Οι άπιστοι ήταν πολλοί και έτσι παρέμεινε*».⁹¹ Βέβαια αναφερόμενος στους φόρους με ικανοποίηση γράφει ότι «*προσφέρουν πολύ μεγάλο χαράτσι*» δηλ. κεφαλικό φόρο, γεγονός που επιβεβαιώνει το μεγάλο αριθμό των χριστιανών κατοίκων.

Για τους μουσουλμάνους αναφέρει ότι κατέχουν μόνο μια συνοικία και ότι είναι εξισλαμισμένοι. Γράφει συγκεκριμένα: «*Υπάρχει μονάχα ένας μουσουλμανικός μαχαλάς. Και τούτος, όμως, κατοικείται –ολότελα- από αλλόφυλους, παναπεί εξισλαμισμένους ρωμιούς, μιγάδες, στο όνομα μονάχα μουσουλμάνους*».⁹² Οι αναφορές δείχνουν τελικά ότι στον Τύρναβο δεν υπήρχαν γηγενείς Οθωμανοί, τουλάχιστον, στα μέσα του 18ου αι.

Ο ίδιος περιηγητής υπολογίζει τα σπίτια των Τυρνάβιτών σε 3.500, αριθμός που αντιστοιχεί σε 17.500 περίπου κατοίκους.⁹³ Την ίδια χρονιά γράφει ότι στη Λάρισα υπάρχουν 4.000 διώροφες κατοικίες⁹⁴ (δηλ. 20.000 κάτοικοι). Οι αριθμοί αυτοί μάλλον κρίνονται υπερβολικοί. Την ίδια εποχή κατά τον Urquhart οι Έλληνες του Τυρνάβου ήταν 6 φορές περισσότεροι.⁹⁵

Για τις περιόδους αυτές είναι συχνά φαινόμενα οι πληθυσμιακές μεταβολές που τις προκαλούσαν διάφορα γεγονότα όπως σεισμοί, επιδημίες, πλημμύρες, ληστρικές επιδρομές και πολεμικές συγκρούσεις. Το 1697 μετά τη λήξη του βενετοτουρκικού πολέμου και τις προσπάθειες των Βενετών για εποικισμό, διεκπεραιώθηκαν στην Πελοπόννησο και εγκαταστάθηκαν 18 οικογένειες από τον Τύρναβο μαζί με τα ζώα και την κινητή τους περιουσία.⁹⁶ Η επιδημία που ενέσκηψε στα 1667-68 στη Θεσσαλία, αφάνισε μεγάλο τμήμα του πληθυσμού και προκάλεσε, όπως υποστηρίχτηκε, την εμφάνιση των τσιφλικιών. Παρ' όλα αυτά ο ελληνικός πληθυσμός παραμένει σταθερός ή στάσιμος. Ο Τύρναβος από τα 1650 περίπου μέχρι τα τέλη του 18ου αι. αναπτύσσεται οικονομικά και σφύζει από ζωή. Είναι η περίοδος κατά την οποία κτίζονται οι περισσότερες

εκκλησίες, όπως είδαμε και η Σχολή του φτάνει να έχει δύο και τρεις δασκάλους.

Το 1779, όταν επισκέπτεται την πόλη, ο Σουηδός ελληνοιστής Bjorsntahl εκτιμά ότι είναι αρκετά μεγάλη και ότι οι περισσότεροι κάτοικοι είναι Έλληνες με αναλογία 4 προς 1 Τούρκο.⁹⁷ Ο Κούμας, που έζησε εκεί περίπου 10 χρόνια (1787-96), γράφοντας για κάποιο επεισόδιο στα 1790, αναφέρει ότι αριθμούσε 10.000 κατοίκους περίπου.⁹⁸

Από αυτή την περίοδο αρχίζει να μειώνεται ο πληθυσμός του Τυρνάβου, όπως συνέβη και σε άλλες παρόμοιες πόλεις που ευημερούσαν.

Πρώτοι καταγράφουν την ελάττωση του πληθυσμού οι Δημητριάδες στη *Γεωγραφία Νεωτερική* το 1791: « *Τώρα όμως είναι λίγα χρόνια όπου ο Τύρναβος ξέπεσε και αυτός 'από τήν πρώτη του κατάστασι. Είς τόν Τύρναβον οι 'εγκάτοικοι Τοῦρκοι εἶναι πολλά ὀλίγοι, ὅλοι σχεδόν εἶναι Ρωμαῖοι μά οἱ περισσότεροι 'εσκόρπισαν.*»⁹⁹ Παρ' όλα αυτά ο Τύρναβος παραμένει σταθερά - μετά τη Λάρισα - ο πιο πολυπληθής οικισμός της Θεσσαλίας, όπως δείχνει μια σύγκριση με άλλα εμπορικοβιοτεχνικά κέντρα που αναφέρονται από τους παραπάνω συγγραφείς. Την ίδια περίοδο ο Γάλλος εμπορικός πρόξενος της Θεσσαλονίκης F. Beaujour καταγράφοντας τον πληθυσμό ελληνικών πόλεων κατατάσσει τον Τύρναβο σε μια μεσαία θέση με 6.000 κατοίκους.¹⁰⁰

Την ελάττωση του πληθυσμού και την δραματική εγκατάλειψη των σπιτιών διαπιστώνει κατηγορηματικά το 1806 ο W. Leake : « *Ο Τύρναβος περιλαμβάνει 1.500 οικογένειες [δηλ. 6.000 κατοίκους] εκ των οποίων 70 [δηλ. 350 κατ.] είναι τουρκικές (...). Λέγεται ότι υπήρχαν εδώ κάποτε 4.000 σπίτια και αν κρίνωμε απ' το μεγάλο αριθμό των ερειπωμένων ή ακατοικήτων σπιτιών, φαίνεται πιστευτό.*»¹⁰¹

Τα αίτια της ερήμωσης οφείλονται σε πολλούς παράγοντες:

α) Από τα μέσα του 18ου αι. στη Θεσσαλία διεισδύουν ομάδες Αλβανών οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι τις συνεχείς τουρκορωσικές συγκρούσεις προβαίνουν σε βιαιότητες και επιδρομές κατά των άμαχων πληθυσμών.¹⁰²

β) Από το 1784 αναλαμβάνει τη φύλαξη της Θεσσαλικής υπαίθρου ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων. Κολακεύοντας, στην αρχή, τα λαϊκά στρώματα και καταδιώκοντας, ύστερα, Τούρκους μπέηδες και Έλληνες προεστούς κατόρθωσε να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά. Με δολοφονίες, δημεύσεις περιουσιών, έκτακτες βαριές φορολογίες και ακολασίες «*τούς [Έλληνες] 'αποκατέστησεν 'αληθινά 'ανδράποδά του*» γράφει ο Κούμας.¹⁰³

γ) Επιδημίες χολέρας έπληξαν σε αλλητάλληλα χρονικά διαστήματα την περιοχή της Λάρισας. Το αποκορύφωμα ήταν η χολέρα στα 1813-16 η οποία στον Τύρναβο υπήρξε δριμύτατη, όπως αναφέρουν οι περιηγητές και καταγράφεται στα δημοτικά τραγούδια της περιοχής.¹⁰⁴

δ) Όσοι είχαν πλουτίσει, στα προηγούμενα χρόνια, βλέποντας την δύσκολη κατάσταση αλλά και τις ευκαιρίες που έδινε η μετανάστευση στις χώρες που εμπορεύονταν, άρχισαν να διαμένουν ή και να εγκαθίστανται στους τόπους που ευημερούσαν. « *Προτιμούν την ασφαλή απόλαυση της περιουσίας στη Χριστιανική Δύση από την αβεβαιότητα για αύξηση αυτής εδώ*»¹⁰⁵ στον Τύρναβο. Το ίδιο συμβαίνει και στις άλλες ελληνικές πόλεις που ευημερούσαν: Τσαρισάνη, Κοζάνη, Σιάτιστα, Καστοριά.¹⁰⁶

ε) Παρουσιάζεται κάμψη στην βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα καθώς αναπτύσσεται γοργά η ευρωπαϊκή υφαντουργία. Τα προϊόντα των ελληνικών εμπορικοβιοτεχνικών κέντρων αρχίζουν να μένουν απούλητα, ενώ

στις αγορές εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας δεν ευνοούνται.¹⁰⁷ «Ο Τύρναβος συνεχίζει να παρακμάζει καθώς ο πόλεμος [της Σερβίας] έχει περιορίσει την αγορά των προϊόντων του στις εμποροπανηγύρεις της Ρούμελης και έχει συμβάλει στην αύξηση της τιμής των τροφίμων και του ποσού των φόρων», σημειώνει ο W. Leake.¹⁰⁸

Ο πληθυσμός του Τυρνάβου στις επόμενες δεκαετίες, 1810-1830, θα φθίνει συνεχώς. Στην ύστερη τουρκοκρατούμενη εποχή θα σταθεροποιηθεί στις 5.000 περίπου κατοίκους. (πίνακας 1) Στα 1832 ο Κ. Κούμας με θλίψη γράφει : «Τό ήμισυ α'υτῆς [της πόλης] εἶναι σήμερον έρείπια».¹⁰⁹

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω εκτιμούμε ότι στην εποχή του Ιωάννη Πέζαρου (1749-1806) δηλ. το δεύτερο μισό του 18ου αι. ο Τύρναβος είχε το μέγιστο 10.000 περίπου κατοίκους.

Οι ευρωπαϊοί επισκέπτες επηρεασμένοι από την κλασική παιδεία παρατηρούν ξεχωριστά τους Έλληνες των οθωμανικών χρόνων αναζητώντας χαρακτηριστικά των ενδόξων προγόνων τους ή τους συγκρίνουν με αρχαιοελληνικά πρότυπα.

Ο E. Brown, όταν φτάνει στη Θεσσαλία το καλοκαίρι του 1669, ανάμεσα στα άλλα γράφει : « Κάποτε οι Θεσσαλοί ήταν αρκετά φιλοπόλεμοι και σήμερα αποτελούν ένα γενναίο έθνος(...) ανέκαθεν θεωρούνται καλοί αναβάτες και διαθέτουν στην περιοχή πολύ καλά άλογα(...)»¹¹⁰ Για τους Θεσσαλούς της εποχής του αναφέρει: «Οι Θεσσαλοί είναι αρκετά καλοφτιαγμένοι. Όλων, σχεδόν, τα μαλλιά και τα μάτια είναι μαύρα. Το πρόσωπό τους είναι δροσερό και μοιάζει με το πρόσωπο των Άγγλων μας. Οι ξένοι θεωρούν τις γυναίκες τους πολύ όμορφες και σχολιάζουν την ωραία επιδερμίδα των Ελλήνων.»¹¹¹

Στον Τύρναβο, όπου εκείνη την εποχή λόγω του τουρκοβενετικού πολέμου στην Κρήτη είχε μετατραπεί σε προσωρινή πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας με την παρουσία του σουλτάνου Μωάμεθ Δ΄ και των ευρωπαϊκών πρέσβευων, ο Brown φιλοξενείται στο σπίτι ενός Τυρναβίτη έμπορου.¹¹² Ήταν μεγάλη η εντύπωση που του προκάλεσε η φιλοξενία της τυρναβίτικης οικογένειας ώστε αισθάνεται την υποχρέωση να την αναφέρει : «Δεν πρέπει να ξεχάσω να αναφέρω τον Δημήτριο, έναν έμπορο από τον Τύρναβο, καθαρό δείγμα χαρακτήρα και διάθεσης ενός αρχαίου Έλληνα. Μας φίλεψε αρκετές φορές στο σπίτι του με γενναιοδωρία και φιλικά αισθήματα. Μας είπε να αισθανόμαστε σαν στο σπίτι μας και να χαρούμε όσο μπορούμε.»¹¹³ Ταυτόχρονα περιγράφει την οικογενειακή ηθική, την πλούσια ενδυμασία και φιλαρέσκεια των γυναικών. « Είχαμε την εύνοια του και μας έκανε την χάρη να επιτρέψει στις δύο κόρες του να έλθουν να μας καλωσορίσουν. Με την άδεια του τις χαιρετήσαμε όπως χαιρετούν στη Γαλλία, στην Ολλανδία και στην Αγγλία. Ήταν πλούσια ντυμένες καθώς συνηθίζεται στην περιοχή τους. Τα μαλλιά τους ήταν σγουρά και τα είχαν αφήσει να κρέμονται στην πλάτη. Τα υποδήματα και οι παντόφλες τους ήταν ζωγραφισμένα. Είχαν βαμμένα τα νύχια τους με ένα χρώμα περίπου κόκκινο.»¹¹⁴

Στον ίδιο τόπο και χρόνο ο Celebi, μολονότι από θρησκευτικό φανατισμό αποκαλεί βρωμερούς και αφιλόξενους τους Τυρναβίτες, δεν κρύβει το θαυμασμό του για τη σωματική τους διάπλαση: «Οι κάτοικοι είναι όμορφοι και πολύ εύσωμοι και δυνατοί. Ιδίως τα κορίτσια τους είναι εκπληκτικά όμορφα με λαμπρά πρόσωπα σαν το ολόγιωμο φεγγάρι της πανσέληνου.»¹¹⁵

Μια εύστοχη περιγραφή των γυναικών του Τυρνάβου έχουμε από το Γάλλο αρχαιολάτρη και ζωγράφο L. Heuzey : *«Η αρμονία των χαρακτηριστικών του γυναικείου τύπου είναι κάτι που πρέπει να σημειωθεί στον ελληνικό πληθυσμό του Τυρνάβου : ίσια μύτη, αρκετά μικρή, όμορφα μάτια και κάπως μακριά το ένα από το άλλο, μαλλιά βαθυκόκκινα ξεχωρίζουν συχνά τις πιο όμορφες.»*¹¹⁶

Τις ίδιες παρατηρήσεις για την φυσιογνωμία των Τυρναβιτών θα κάνει στα 1815 και ο Γάλλος πρόξενος Fr. Rouqueville: *«Ξεχωρίζει κανείς με την πρώτη ματιά, από την εύρωστη και ρωμαλέα φυσιογνωμία τους, τους κατοίκους της κοιλάδας του Τιταρήσιου απ' αυτούς που ζουν στη δεξιά όχθη του Πηνειού [εννοεί τα μικρά Κονιαροχώρια Δένδρα, Κάβιλα και Αμάρι που προανέφερε] των οποίων η ωχρή όψη φανερώνει την αρρωστημένη ατμόσφαιρα της περιοχής που ζουν.»*¹¹⁷

Η περαιτέρω ανάπτυξη της πόλης τον 18ο αι. με τα πρώτα και περισσότερα υφαντήρια και βαφεία στη Θεσσαλία, την έντονη εκκλησιαστική ζωή, το Σχολείο στο οποίο δίδασκαν λαμπροί δάσκαλοι, το εμπόριο και την επικοινωνία με ευρωπαϊκά κέντρα, θα γίνει πόλος έλξεως για ανώνυμους και επώνυμους Έλληνες και ξένους επισκέπτες. *«Όπως στην Τσαρίτσαινα, Σιάτιστα, Κοζάνη και Καστοριά υπάρχουν και εδώ πρόσωπα ομιλούντα Γερμανικά και ήσαν πιο πολλά προηγουμένως»*, μας πληροφορεί ο Άγγλος Leake.¹¹⁸ Ο Τύρναβος είναι *«η πιο ευρωπαϊκή πόλη της οθωμανικής αυτοκρατορίας»*, αποφαίνεται ακόμη και το 1842 ο γνωστός Fallmeayer.¹¹⁹

Ο Άγγλος περιηγητής H. Holland που έμεινε στη Θεσσαλία για αρκετό καιρό στα 1812 συγκρίνοντας τους τουρκικούς και ελληνικούς οικισμούς γράφει: *«Στις πόλεις όπου κατοικούν κυρίως Τούρκοι, το εντυπωσιακότερο χαρακτηριστικό είναι μια αίσθηση ομοιόμορφης νωθρότητας και αδιάσπαστης μονοτονίας, που κυριαρχούν σε όλο το σκηνικό. Διασχίζοντας το δρόμο θ' ακούσεις λίγους ήχους ανθρώπινης φωνής»*.¹²⁰ Πολύ διαφορετικές ήταν οι εικόνες και η αίσθηση που δημιουργούσαν οι ελληνικοί οικισμοί. Ο ίδιος περιηγητής περιγράφει : *«Οι ελληνικές πόλεις δίνουν γενικά την εντύπωση της δραστήριας και χρήσιμης ζωής και, εκτός από τις περιπτώσεις όπου ο πληθυσμός βρίσκεται κάτω από την τυπική καταπίεση, που είναι τόσο συνηθισμένη στην ακανόνιστη διακυβέρνηση της Τουρκίας, ο πληθυσμός φαίνεται να έχει κάποια άνεση στις κατοικίες, την ενδυμασία και τις συνήθειές του, που δεν είναι πολύ κατώτερες από εκείνες άλλων εθνών της νότιας Ευρώπης.»*¹²¹

Πέρα από την επιδεξιότητα στην υφαντουργία και στο εμπόριο, την εργατικότητα, το ενδιαφέρον για την προκοπή του τόπου (φιλογένεια), την ευσέβεια, τη φιλοξενία, την ευρωστία του σώματος, την καθαριότητα (πάστρα) και τη φιλοκαλία, όπως μαρτυρούσαν οι αυλές, τα σπίτια και οι ενδυμασίες, οι Τυρναβίτες φημίζονταν και για τον εύθυμο (γλεντζές) χαρακτήρα τους με το τραγούδι και το κρασί. *« (...) εύγαινουν πολλοί καλόφωνοι άνδρες και μάλιστα εις τήν ψαλτικήν»* γράφει ανάμεσα στα άλλα για τον Τύρναβο ο Αμπελακιώτης λόγιος Μιχαήλ Γεωργίου.¹²² Με περισσότερες πληροφορίες ο επίσης Αμπελακιώτης Ι. Λεονάρδος, που έζησε στον Τύρναβο για καιρό, γράφει για την ευχάριστη και την αισιόδοξη διάθεση ζωής που κατείχε τους Τυρναβίτες. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *«Είναι 'ακόμη οι Τουρναβίταις, εύλαβεις και εις άκρον χαροκόποι, και ξεφαντωτικοί, εις τρόπον όπου σπάνια είναι, νά μήν ιδῆ τινάς Τουρναβίτην κρασοπατέρα. Είναι τέλος πάντων και φυσικά ώραϊοι, μεγαλόφωνοι, και καλόφωνοι.»*¹²³

Φαίνεται η επίδοση των Τυρναβιτών στην οινοποσία παρέσερνε στην κατάχρηση της ορισμένου κληρικούς - που στον Τύρναβο ήταν πολλοί, όπως προαναφέραμε - με αποτέλεσμα να μην εκτελούν κανονικά τα καθήκοντά τους. Έτσι ο μητροπολίτης της Λάρισας σε επιστολή του προς τους Τυρναβίτες κληρικούς τους συμβουλεύει τουλάχιστον να μην μεθούν· να σταματήσουν να πίνουν κρασί είναι αδύνατον για Τυρναβίτες, σημειώνεται χαρακτηριστικά: «*ὄσοι λοιπόν 'από λόγου σας ἱερεῖς κρίνετε, καὶ ἔχετε τὴν μέθην ὡς 'αρετὴν (...) παρακινουῦμεν (...) ὅτι νὰ ἀποδιώξετε ἀπὸ λόγου σας (ὄχι λοτελῶς τὸ κρασί, 'επειδὴ τοῦτο εἰς τοὺς τυρναβίτας 'αδύνατον) ὀλοτελῶς τὴν μέθην (...)*»¹²⁴

Σπουδαίο ρόλο στην κοινωνική ζωή έδιναν οι πολλές αργίες, όλες θρησκευτικές. Από αυτές ξεχώριζε η πανήγυρις του Αγ. Ιωάννου του Προδρόμου (Αποτομή της κεφαλής του) στις 29 Αυγούστου. Οι όποιες εκδηλώσεις και η διασκέδαση περιορίζονταν στα προαύλια των εκκλησιών και ίσως στο χρονιάτικο εμπορικό πανηγύρι το Κουμ-παζάρ. Για τα έθιμα της Αποκριάς και το γνωστό *μπουρανί* έχουμε πληροφορίες μόνο στα χρόνια της ύστερης οθωμανικής κυριαρχίας.

Αν θέλαμε με λίγες φράσεις να περιγράψουμε το χαρακτήρα της πόλης και των ανθρώπων της θα διαλέγαμε όσα με συντομία έγραψε ο Fallmerayer: «*Η εντύπωση που αποκομίζει ο επισκέπτης από τον Τύρναβο είναι αυτή της ζωηρής, χαρούμενης, ανάλαφρης και ανοιχτής πολιτείας.*»¹²⁵

Τεκμήρια για το κοινωνικό βίο των Τυρναβιτών έχουμε στην πλούσια προφορική παράδοση την οποία κυρίως περιέσωσε ο Τυρναβίτης, γνωστός γλωσσολόγος, Αχιλλέας Τζάρτζανος.¹²⁶ Διηγήσεις και τραγούδια ιστορικά, ακριτικά, παραλλαγές, του γάμου, της ξενιτιάς, παιδικά, παροιμίες, κα. περιγράφουν με την ιδιαίτερη λεκτική προφορά και τους ιδιωτισμούς τη συλλογική συνείδηση και τη ζωή τα ήθη και έθιμα του Τυρνάβου στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας¹²⁷. Χαρακτηριστική για την ελληνικότητα των κατοίκων του Τυρνάβου είναι η λαϊκή δοξασία για τους αρχαίους Έλληνες, όπως την κατέγραψε ο L. Heuzey.¹²⁸ Και ο ίδιος διεισδυτικός παρατηρητής των μνημείων του Τυρνάβου, θα διαπιστώσει ακόμα «*την ζωντάνια των ελληνικών παραδόσεων με την οποία διατήρησαν τα λείψανα της αρχαιότητας ενσωματώνοντας τα στα θρησκευτικά οικοδομήματα.*»¹²⁹

Ανακεφαλαιώνοντας όσα με έκταση αναφέραμε για το κοινωνικό χώρο της ζωής του Τυρνάβου παρατηρούμε ότι:

- Ο Τύρναβος ήταν πόλη μεγάλη και σύγχρονη για τα μέτρα της εποχής. Άρχισε να οικοδομείται την περίοδο της συνοίκησης του από τον Τουραχάν μπέη.
- Δίκτυο δημόσιων οθωμανικών κτισμάτων καταλάμβανε το κέντρο, καθώς και ο χώρος της αγοράς (παζάρι). Προς Δ. και ΒΑ. βρισκόταν κυρίως οι συνοικίες, όλες με χριστιανούς κατοίκους, εκτός από μία, όπου πλειοψηφούσαν οι μουσουλμάνοι.
- Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας τα μουσουλμανικά τεμένη ήταν ευάριθμα. Αντίθετα οι χριστιανικοί χώροι λατρείας ήταν πολυάριθμοι (16 ναοί, 2 μονές, πολλά μετόχια) σηματοδοτώντας το χριστιανικό / ελληνικό χαρακτήρα της πόλης.
- Οι κατοικίες ήταν απλές, κτισμένες με πλίνθους, κεραμίδια και διέθεταν αυλές. Οι τύποι των εξυπηρετούσαν τις καθημερινές και επαγγελματικές ανάγκες των κατοίκων.

- Λόγω της πρώιμης και σταθερής οικονομικής ανάπτυξης ο πληθυσμός του Τυρνάβου κυμαινόταν στους 10 χιλ. κατοίκους σ' όλο το 18^ο αι., στο τέλος του οποίου άρχισε να φθίνει εξ αιτίας πολλών παραγόντων.
- Οι Τυρναβίτες ανέπτυξαν πλούσιο κοινωνικό βίο, τον οποίο διέκρινε το θρησκευτικό (χριστιανικό) στοιχείο, ο τοπικός παραδοσιακός χαρακτήρας και η αισιόδοξη διάθεση της ζωής.

Σημειώσεις

1. Λεονάρδος 1992, σ. 53.
2. Leake 1996, σ. 54.
3. Σήμερα το χωριό Δέντρα.
4. Bjornstahl 1973, σ. 62.
5. Fallmerayer 1994, σ. 55. Η γέφυρα αυτή καταστράφηκε το 1885 από πλημμύρα. Γαλερίδης 1995, σ. 123. Αναφορές στο εντυπωσιακό γεφύρι του Τυρνάβου έχουμε και σε δημοτικά τραγούδια.
6. Leake 1996, σ. 54. Βρισκόταν κοντά στο σημερινό χωριό Ροδιά.
7. Urquhart 1994 σ. 59, Fallmerayer 1994 σ. 61 και Corrieu 1974
8. Brown 1993, σ. 188.
9. Çelebi 1995 και Παλιούγκας 2001 σ.33
10. Bjornstahl 1779, σ. 62.
11. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ. 169
12. Everett 1996, σ. 90.
13. Λεονάρδος 1992, σ. 53.
14. Fallmerayer 1994, σσ. 56-56.
15. Heuzey 1991, σσ. 36 και 41.
16. Μέγας 1945, σ. 65.
17. Καρύδης 1997 σ. 15. Επίσης Lowless 1977 σ. 56-56 ανάμεσα στα άλλα γράφει : *Αν και αυτές [οι πόλεις] συχνά φαίνονταν άμορφες και χωρίς σχέδιο, «υπήρχε μια ξεκαθαρισμένη αντίληψη που υπογράμμιζε την οργάνωση μιας οθωμανικής πόλης (...) η αντίληψη του διοικητικού, εμπορικού και θρησκευτικού κέντρου και οι κατοικημένες γειτονιές, που απλωνόταν γύρω».*
18. Πετρονώτης 1991 σ. 223.
19. Τμήματα υπήρχαν ακόμα και μετά το 1881 στον Τύρναβο. «*Τό «τσαρσί» του - το εμπορικό δηλαδή τμήμα της αγοράς του - να είναι ακόμη σκεπασμένο και οι υφασματέμποροι του να κάθονται σταυροπόδι σε μεντεράκια κι από τη θέση αυτή να δέχονται τους πελάτες τους»* γράφει ο Ανδρεάδης 1935 σ. 331.
20. Οικονόμου 1989 σ. 176.
21. Καρύδης 1997 σ. 15.
22. Σπανός 1989 σ. 129-145. Η πρόθεση βρίσκεται στη συλλογή χειρογράφων του Ι. Πέζαρου και φυλάσσεται στο Μ.Ι.Ε.Τ.
23. Παπαδοπούλου 1991 σσ. 153-156.
24. Δαλαμπύρας 1967 σσ. 23-24.
25. Παλιούγκας 2001 σ.33
26. Brown 1993 σ. 188.
27. Bjornstahl 1973 σ. 63.
28. Οικονόμος 1989 σ. 176.
29. Πετρονώτης 1991 σσ. 219-223. Δεν ξέρουμε αν κάποιο από τα παραπάνω κτίσματα ταυτιζόταν με το οθωμανικό κτίσμα που σωζόταν στον Τύρναβο δίπλα στο ναό του Αγ. Νικολάου (Ντουραχάν) μέχρι τα τέλη του 19^{ου}αιώνα. Ήταν τεκές (μοναστήρι) κατά τον Ανδρεάδη 1935 σ. 322.
30. Çelebi 1995
31. Λεονάρδος 1992 σ. 52. Πληροφορίες για το ανάκτορο καθώς και τις εντυπώσεις του δίνει ο Άγγλος περιηγητής R.T.Jolliffe, ο οποίος επισκέφτηκε το Βελή πασά στον Τύρναβο το 1817. Jolliffe 1997 σ. 73-74. Επίσης, Λεονάρδος 1992 σ.52

32. Σπανός 1989 σ. 129.
33. Çelebi 1995 σ. 8.
34. Brown 1993 σ. 188.
35. Bjorsntahl 1973 σ. 61.
36. Κακαδιάρης 1976 , Παπαζήσης 1991
37. Σδρόλια 1991 σ. 75-92.
38. Σδρόλια 1991 σ. 84-85.
39. Δαλαμπύρας 1967 σ. 14.
40. Σδρόλια 1991 σ. 80.
41. . " σ. 82.
42. . " σ. 77.
43. . " σ. 80-81 και Φλώρου 1991 σ. 93-108.
44. . " σ. 91 και Φλώρου 1991 σ. 94.
45. . " σ. 87.
46. . " σ. 88.
47. . " σ. 82., Φλώρου 1991 σ. 84 και Δαλαμπύρας 1967 σ. 24.
48. . " σ. 82
49. . " σ. 84.
50. . " σ. 88.
51. . " σ. 87.
52. . " σ. 87.
53. . " σ. 84.
54. . " σ. 88.
55. . " σ. 87.
56. Σπανός 1993 Α σ. 98, Σπανός 1993 Β σ. 168-169 και Σπανός 1998 σ. 113-114.
57. Σπανός 1989 σ. 129-131.
58. Σδρόλια 1991 σ. 75, Δαλαμπύρας 1967 σ. 1-7.
59. Λεονάρδος 1992 σ. 53.
60. Δαλαμπύρας 1967 σ. 7-11.
61. Δαλαμπύρας 1967 σ. 11-12.
62. Η πληροφορία είναι από αυτοβιογραφικό κείμενο του Δ. Ανδρεάδη βλ. Λαφαζάνης 1993 σ.26.
63. Δαλαμπύρας 1967 σ. 27.
64. Κούμας 1832 σ. 583.
65. Heuzey 1991 σ.
66. Δαλαμπύρας 1967 σ. 24.
67. Sivignon 1992 σ. 219. Ο Lowless 1977 σ. 55 γράφει για τις οθωμανικές πόλεις «*Τα περισσότερα σπίτια έβλεπαν σε στενούς ελικοειδείς δρόμους, μερικοί από τους οποίους ήταν στρωμένοι με πλάκες, οι υπόλοιποι άστρωτοι, με λάσπες το χειμώνα και σκόνη το καλοκαίρι. Υπήρχε μικρή κυκλοφορία τροχοφόρων και τα εμπορεύματα γενικά μεταφέρονταν στην πόλη με μουλάρια. Άλλα σπίτια, συνήθως εκείνα που ανήκαν στις πιο πλούσιες οικογένειες, ήταν κτισμένα μέσα σε κήπους...».*
68. Çelebi 1995
69. Ό.π.
70. Α.Τ. Ρ 931/12-5-1790 και Παπαδοπούλου 1991 σ. 164.
71. Α.Τ. Ρ 128/16-12-1786.
72. Σκουβαράς 1967 σ. 535.
73. Leake 1806 σ. 56.
74. Leake 1996 σ. 55.
75. Everet 1996 σ. 90.
76. Λεονάρδος 1992 σ. 53.
77. Fallmerayer 1994 σ. 56.
78. Μάγνης 1860 σ. 13.
79. Μέγας 1940 σ. 65.
80. Πρόκειται για λιθογραφίες από το λεύκωμα *Voyage a Athenes et a Constantinople* που κυκλοφόρησαν σε 10 τεύχη από 1825-1837.
81. Πετρονώτης 1991 σ. 225. Επίσης Κίζης 1988.
82. ό.π. Και σημειώνει ότι στα Αμπελάκια η αρχιτεκτονική των αρχοντικών, αντίθετα με αυτή του Τυρνάβου, ακολουθεί ευρωπαϊκά πρότυπα.
83. Uspenskij 2000 σ. 55.

84. Υπέδειξε τον τάφο του Ιπποκράτη. Helly 1993.
85. Heuzey 1991 σ. 37. Το αρχοντικό αποτύπωσε σε σχέδιο ο ίδιος ο Heuzey Τρικαλινά τ. 17ος (1997).
86. Lowless 1977 σ. 37.
87. Ντρογκούλης 1991 σσ. 66-67.
88. ό.π.
89. Σπανός 1998 σ. 113.
90. Αρσενίου 1984 σ. 55. Για τα εσωτερικά χαρακτηριστικά που προσδιορίζουν μια ανθρωπογεωγραφική ενότητα ο Νιτσιάκος (1998 σ.11) παρατηρεί μεταξύ των άλλων ότι: «Κατά κανόνα, η τοπικότητα παρουσιάζεται ως μια κατάσταση πρότερη εκείνης της συγκρότησης του ενιαίου και ομογενούς έθνους-κράτους, που φυσικά ατονεί όσο αυτό εμπεδώνει τους αφομοιωτικούς μηχανισμούς του.»
91. Celebi 1995 σ. 8.
92. Παλιούγκας 2001 σ.33. Διαφορετική είναι η διατύπωση στο Celebi 1995: «Όλοι οι Μουσουλμάνοι είναι διαφόρων εθνικοτήτων.» Ο Παλιούγκας ό.π. σημειώνει ότι η πληροφορία για ύπαρξη εξισλαμισμένων Ελλήνων στον Τύρναβο να συνδέεται με το θέμα των εξισλαμισμών που πραγματοποιήθηκαν στη Θεσσαλία στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης και, ενδεχομένως, και με τον ανασυνοικισμό του Τυρνάβου από τον Τουραχάν.
93. Κάθε σπίτι (οικογένεια) υπολογίζεται κατά μέσο όρο με 5 άτομα.
94. Παλιούγκας 1994 σ. 92. Για τον περιηγητή και την αξιοπιστία του σ. 83.
95. Urquhart 1994 σ. 259.
96. Βακαλόπουλος 1975 σ. 56.
97. Bjorstahl 1973 σ. 62-63.
98. Κούμας 1832 σ. 545.
99. Φιλιππίδης- Κωνσταντάς 1988 σ. 169-170. Ενδεικτικά ο πληθυσμός των παρακάτω χωριών: Ελασσόνα 1.000 σπίτια Τσαριτσάνη 1.0000, Ραψάνη 700, Αγιά 600, Αμπελάκια 550, Αθανάτη (Μελιβοία) 400 σπίτια. Στην περιοχή του Πηλίου: Μακρινίτσα 1.000, Βόλος 700, Δράκια 600, Πορταριά 600, Ζαγορά 500, Αργαλαστή 400, Αγ. Λαυρέντιος 400, Μηλιές 300 σπίτια.
100. F. Beaujour 1974 σ.83. Ο πίνακας έχει ως εξής : Θεσσαλονίκη 60 χιλιάδες, Σέρρες 30 χιλ., Λάρισα 20 χιλ., Βοδενά (Έδεσσα) 12 χιλ., Βέροια 8 χιλ., Γιαννιτσα και Τύρναβος 6 χιλ., Φάρσαλα 5 χιλ., Ζητούνη (Λαμία) 4 χιλ., Καβάλα και Βόλος 3 χιλ. κατοίκους.
101. Leake 1996 σ. 57.
102. Σκουβαράς 1959 σσ. 31, 39, 135 κ.ά.
103. Κούμας 1832 σ. 248.
104. Holland 1989 σ. 117, Rouqueville 1994 σ. 41, Οικονόμου 1989 σ.177. Παπαγεωργίου 1986, Everett 1996 σ. 92 . Ο Λεονάρδος (1992 σ.53) αναφέρει ότι τα θύματα της πανώλης του 1813 στον Τύρναβο ήταν περισσότερα από 15.000, αριθμός μάλλον υπερβολικός, και εκτιμά ότι ισοδυναμούσαν με τα θύματα των (ναπολεόντιων) πολέμων στη Γερμανία τον ίδιο χρόνο.
105. Leake 1969 σ. 57.
106. ό.π. και Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ. 211.
107. Η. Νικολόπουλος 1998 σ. 330 κ.ά.
108. Leake 1996 σ. 55.
109. Κούμας 1831A σ. 371. Τυρναβίτες μελετητές, θαμπωμένοι από τη λαμπρή - πράγματι- ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας τους, ανεβάζουν τον πληθυσμό του Τυρνάβου της εποχής σε 35.000 κατοίκους. Ο Δημοσθ. Ανδρεάδης γράφει σχετικά. «Πριν από το 1813, όπου έπαθε από πανούκλα, η βορεινή άκρη της έφτανε ίσα με το Κριτήρι - έναν χαμηλό μύτικα του Λουσφακιού. Από εκεί σήμερα τα τελευταία σπίτια της πλευράς αυτής ξεμακραίνουν 20' της ώρας περίπου. Τότε οι κάτοικοι της ξεπερνούσαν τις 35 χιλιάδες». Ανδρεάδης 1935 σ. 321.
110. Brown 1993 σ. 186.
111. ό.π.
112. ό.π.
113. ό.π.
114. ό.π.
115. Celebi 1995 σ. 8.
116. Heuzey 1991 σ.
117. Rouqueville 1994 σ. 42,
118. Leake 1969 σ.57

119. Fallmerayer 1994 σ. 55.
120. Holland 1989 σ. 121.
121. ό.π.
122. Γεωργίου 1809 σ. 242-243.
123. Λεονάρδος 1992 σ. 53.
124. Πρόκειται για την επιστολή 47 \ 26-5-1791 του μητροπολίτη της Λάρισας Μελετίου προς τον Ιωάννη Πέζαρο και τους ιερείς του Τυρνάβου. Το έγγραφο δημοσίευσε με ποικίλα σχόλια ο Τυρναβίτης Αχιλλέας Τζάρτζανος 1989 σ.144-149.
125. Fallmerayer 1994 σ. 55.
126. Τα αποκριάτικα τραγούδια και έθιμα και κυρίως *το μπουρανί* της Καθαρής Δευτέρας συνοδεύονταν με σκωπτικές βωμολοχίες και φαλλικές εκδηλώσεις. Τζάρτζανος 1931 σ. 63-74, Ανδρεάδης 1935 σ. 330, Θωμάς 1990
127. Τζάρτζανος 1931 και 1989, Βαρβούνης 1995 σ. 65-84, Λαφαζάνης 1995.
128. Heuzey 1991 σ. 45
129. Ό.π.

4. Η κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο.

Η κοινοτική διοίκηση στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στη ζωή του τόπου. Θεμελιωμένη περισσότερο στο εθιμικό παρά σε γραπτό δίκαιο κατέλαβε το κενό που άφηγε η συγκεντρωτική και στρατιωτική δομή του οθωμανικού κράτους σε διοικητικές και διαδικαστικές λειτουργίες. Εκφράζοντας το πνεύμα της προσαρμογής¹ στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας η τοπική αυτοδιοίκηση καθιερώθηκε και εξελίχθηκε ως θεσμός συγκρότησης και οργάνωσης των υποδομών Ελλήνων.² Η κοινοτική διοίκηση «αποτελεί ένα είδος υποεξουσίας, οργανικά όμως ενταγμένη στη γενικότερη λειτουργία της οθωμανικής κρατικής μηχανής(...) δεν έχουμε απλά μετάθεση αρμοδιοτήτων αλλά άσκηση εξουσιαστικών λειτουργιών».³

Οι αρμοδιότητες των κοινοτικών αρχόντων ήταν μάλλον γενικές και ακατοχύρωτες (με γραπτά κείμενα). Γενικά εκπροσωπούσαν το συλλογικό σώμα (συνοικίες στις μικτές πόλεις, ολόκληρα χωριά) στις σχέσεις του με την οθωμανική εξουσία. Κύρια φροντίδα τους ήταν η εκτίμηση της φορολογικής υποχρέωσης του κάθε μέλους (οικογένεια) της κοινότητας και η απόδοση του συνολικού ποσού στις οθωμανικές αρχές. Το γεγονός ότι οι κάτοικοι, αν και ελεύθεροι, ήταν αμοιβαία αλληλέγγυοι ως προς την καταβολή του φόρου, περιέβαλε με κύρος τους κοινοτικούς άρχοντες. Παράλληλα αναλάμβαναν ουσιαστικό ρόλο για άλλες αρμοδιότητες, όπως αυτοάμυνα της περιοχής, εκπαίδευση, κοινωφελή έργα απονομή δικαιοσύνης, σύνταξη δικαιοπρακτικών εγγράφων κτλ.⁴

Έχει διαπιστωθεί ότι υπήρχε σχέση του φορολογικού καθεστώτος του τόπου με την κοινοτική διοίκηση και ανάπτυξη του. Όπου παραχωρήθηκαν προνόμια, εκεί αναπτύχθηκε το ελληνικό στοιχείο και είχαμε προηγμένες μορφές κοινοτικής οργάνωσης. Τα περισσότερα προνόμια είχαν οι τόποι που είχαν χαρακτηριστεί ως βακούφια. Σ' αυτές τις περιοχές η αυτοδιοίκηση από τον 17^ο αι. γνώρισε εξαιρετική άνθιση. Μια από αυτές τις περιοχές υπήρξε ο Τύρναβος με τα γνωστά προνόμια του Τουραχάν. Σ' αυτά είχαν την αφετηρία οι αρμοδιότητες της αυτοδιοίκησης στον Τύρναβο, μολονότι οι σαφείς πληροφορίες είναι πολύ μεταγενέστερες.

Πρώτη και σαφή καταγραφή των διοικητικών και άλλων αρμοδιοτήτων που είχε η κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο έχουμε στα 1858 από τον περιηγητή Heuzey. Γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Τύρναβος έχαιρε επίσης κάποιας ελευθερίας και η πόλη δεν γνώρισε την κατοχή παρά μόνο κάτω από τη μορφή μιας συνθηκολόγησης με τον Τουραχάν βέη.»⁵ Και συνεχίζει αναλυτικά με τα δικαιώματα που είχαν οι Τυρναβίτες, τα οποία ήταν:

1. Η ελεύθερη εκλογή του κυριότερου χριστιανού άρχοντα ή κοτσιάμπαση και η διατήρηση της κοινοτικής αυτονομίας.⁶
2. Οι κάτοικοι του Τυρνάβου είχαν το δικαίωμα να εκλέξουν ή ν' απολύσουν Τούρκους μέχρι και το μουδέρη (έπαρχο) και τον καδή (ιεροδικαστή).⁷
3. Τελούσαν με όλη τη θρησκευτική μεγαλοπρέπεια τις κηδείες και τους γάμους τους. Οι ιερείς έβγαιναν με τα ιερατικά τους άμφια (...)⁸
4. (...) Η οργάνωση των εργατών σε συντεχνίες που η καθεμιά έχει τον πρωτομάστορά της.⁹
5. Διατηρούσαν τα παλιά τους έθιμα όπως αυτό του "βασιλιά" της Καθαρής Δευτέρας « ως λαϊκή έκφραση της ελευθερίας την οποία απολάμβαναν».¹⁰

Τα δικαιώματα αυτά των Τυρναβιτών ίσχυαν « εφόσον βέβαια και οι Τούρκοι ήθελαν να τα σεβαστούν, διότι από καιρό σε καιρό δημιουργούσαν προβλήματα», όπως γράφει ο ίδιος περιηγητής.¹¹ Ωστόσο και οι δύο πλευρές επεδίωκαν τις αγαθές σχέσεις, η οθωμανική εξουσία απέβλεπε στο οικονομικό συμφέρον της και οι υπόδουλοι στο να εξασφαλίσουν την κοινωνική γαλήνη. Διεξοδική μελέτη ίσως αποδείκνυε ότι το περιεχόμενο αυτών των δικαιωμάτων, δεν είχε διοικητικό αλλά πολιτικό χαρακτήρα. Και η πολιτική διάσταση της αυτονομίας, που αντλούσε την καταγωγή της από τον Τουραχάν, καθιστούσε τη λειτουργία της ως παράγοντα εξουσίας στον Τύρναβο, γεγονός που δεν ίσχυε πχ. για την χριστιανική κοινότητα της Λάρισας.

Περισσότερες πληροφορίες και λεπτομέρειες για την κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο λανθάνουν. Στις επιστολές και στα άλλα αρχειακά έγγραφα μαθαίνουμε αρκετά ονόματα κοινοτικών αρχόντων, αλλά μας είναι άγνωστα περισσότερα στοιχεία (χρόνος θητείας, τρόπος εκλογής τομείς ευθύνης, υποχρεώσεις και καθήκοντα). Βασικά επιβεβαιώνεται ότι από τα αναπόδραστα καθήκοντα των προκρίτων ήταν και οι φροντίδες για τη λειτουργία του σχολείου, ενώ οι φροντίδες για τους ναούς και τα κοιμητήρια απασχολούσαν τους επιτρόπους των εκκλησιών.¹² Συχνά το ίδιο πρόσωπο κατείχε και τις δύο θέσεις.

Στον Τύρναβο οι κοινοτικοί άρχοντες αναφέρονται ως γέροι συνήθως, ή προεστώτες και πρόκριτοι. Σε ενθύμηση του 1652 γίνεται αναφορά στους χριστιανούς πριντζιπέρεδες (=πρίγκιπες/άρχοντες, όρος που δείχνει τις –πρώιμες- οικονομικές σχέσεις των Τυρναβιτών με τη Βενετία), οι οποίοι μαζί με τις συντεχνίες των υφαντάδων και μαστόρων και τον πρόκριτο Γιάννη Καπέκα έκτισαν σε τρία χρόνια το ναό του Αγ. Νικολάου της Βουναίνης (του Ντούμα).¹³

Οι εσωτερικές διαμάχες μεταξύ των προεστώτων δεν ήταν άγνωστες και στον Τύρναβο. Σε δύο ενθυμήσεις διαβάζουμε: Η πρώτη γράφει: "1692 φαρμάκουσαν τόν θανασούλην γιά νά πάρουν τά πρωτία τής χώρας". Και η δεύτερη: "1742 έν μηνί 'Ιουνίου 9 έκαψαν τό σπίτι τοῦ παπα-γεωργάκη τοῦ σταμπούλου διατί άνακατενότανε με τήν χώραν καί έμάνισεν ό κόσμος καί έσηκώθησαν καί έπήγαν καί τό έκαψαν έκ θεμελίων καί μή έχοντες. είδησιν τοῦ έδραγούμησαν όλον τόν βιόν του καθώς ήτο γεμάτο."¹⁴

Άλλοτε οι υπεύθυνοι της κοινότητας είχαν να αντιμετωπίσουν τις αυθαιρεσίες Οθωμανών αξιωματούχων ή ακόμη και του τοπικού μητροπολίτη. Στα 1755-56 η ζωή στον Τύρναβο αναστατώνεται, όταν ο μητροπολίτης Μελέτιος Β΄ καταδιώκει μαζί με το δάσκαλο Λάμπρο Πάσχο τους προκρίτους του Τυρνάβου, οι οποίοι συμπαραστέκονται στον Πάσχο. Στην αναφορά τους προς τον πατριάρχη Κύριλλο (12-5-1756), ανάμεσα στις φοβερές κατηγορίες για τις οποίες καταγγέλλεται ο μητροπολίτης, οι κληρικοί, οι επίτροποι των εκκλησιών και οι πρόκριτοι επώνυμα γράφουν: "(...) δι' ήν αίτίαν ήμεϊς έπάθομεν καί έβλάβημεν καί έζημιώθημεν καί έφονεύθησαν έξ ήμῶν καί έκρεμάσθησαν ύποκείμενα τῶν προκρίτων τής πολιτείας."¹⁵ Την επίσημη αυτή αναφορά υπογράφουν έντεκα (11) ιερείς, δεκαοχτώ (18) επίτροποι εκκλησιών, όσοι και οι ναοί του Τυρνάβου, καθώς και δώδεκα (12) πρόκριτοι. Πρόκειται για τη μοναδική μαρτυρία σχετικά με τον αριθμό των μελών της κοινοτικής διοίκησης του Τυρνάβου. Παρατηρούμε ότι ο αριθμός των προκρίτων (12) ήταν ίδιος με το "θεσμοθετημένο" αριθμό των κοινοτικών αρχόντων που ίσχυε σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.¹⁶

Αναπόσπαστα μέλη της κοινότητας ήταν και οι κληρικοί. Έχοντας και το προνόμιο να ασκούν δικαστική εξουσία ήταν πνευματικοί πατέρες και καθοδηγητές. Συμμετείχαν ενεργά στη ζωή της κοινότητας, αλλά ποτέ δεν καταλάμβαναν κοινοτικά αξιώματα. Η διαπλοκή τους με την κοινοτική αυτονομία

κινείται στο επίπεδο του επηρεασμού των αποφάσεων. Έτσι βλέπουμε τον Ιωάννη Πέζαρο εκτός από σχολάρχη, δάσκαλος, ιερέας και μητροπολιτικός επίτροπος να ασχολείται με ζητήματα της κοινότητας του Τυρνάβου. Γράφει ιδιωτικά συμβόλαια, συντάσσει σχέδια για συμβιβασμό των διαφορών, γράφει επιστολές και αναφορές των κοινοτικών αρχόντων προς τις τουρκικές αρχές ή προς το μητροπολίτη της Λάρισας.¹⁷

Σχέσεις της κοινοτικής διοίκησης δεν υπάρχουν (με τον τρόπο που περιγράψαμε) μόνο με τον κλήρο αλλά και με τις συντεχνίες (*ισνάφια*) και τις βιοτεχνικές και εμπορικές εταιρίες (*συντροφίες*). Βέβαια, οι διαπλεκόμενες σχέσεις των τοπικών αρχόντων και εμπορικών εταίρων δεν πραγματοποιούνται στο θεσμικό επίπεδο, όπου οι θεσμοί διατηρούσαν την αυτοτέλεια και την ιδιαιτερότητά τους. Κινούνταν στο επίπεδο των προσώπων τα οποία βρίσκονταν επικεφαλής. Έτσι στον Τύρναβο οι πλούσιοι έμποροι και βιοτέχνες αναλάμβαναν τους ρόλους των *πρωτόγερων* και των επιτρόπων δανείζοντας ή προπληρώνοντας τους φόρους της κοινότητας.¹⁸ Και δεν ήταν ασυνήθιστο, στα τελευταία χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, μολονότι δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για τον Τύρναβο, οι έλληνες πρόκριτοι με τον πλούτο τους να εξαγοράζουν και να επηρεάζουν τους τούρκους αξιωματούχους.¹⁹

Επιρροές προς το χειρότερο σημειώνονται στην κοινοτική αυτονομία του Τυρνάβου στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αιώνα, όταν η γενικότερη ευημερία που απολάμβανε ο Τύρναβος αρχίζει να κάμπτεται. Είναι η περίοδος που συμπίπτει με την αυξανόμενη άνοδο του Αλή πασά των Ιωαννίνων. Ο Κούμας γράφει με αγανάκτηση ότι "*(...)οί δέ πατέρες καί άδελφοί τοῦ 'Αλῆ πασᾶ, δημογέροντες καί τινές τῶν άρχιερέων*"²⁰ στις αναφορές τους προς την τουρκική κυβέρνηση ζητούν να καταργηθούν τα παλιά προνόμια που απαγόρευαν την ανάμειξη των τουρκικών αρχών, όπως ήταν τα προνόμια του Τουραχάν στον Τύρναβο. Θα ακολουθήσουν νέοι και μεγάλοι φόροι που τους εκμεταλλεύεται η οικογένεια του Αλή πασά, ενώ ο πληθυσμός της πόλης στις αρχές του 1800 έχει μειωθεί σημαντικά.

Στα 1809 ο Leake γράφει ότι «*ο λαός παραπονείται πως οι προεστοί τα δύο τελευταία χρόνια (1804-1805) επέβαλαν αυθαίρετες εισφορές στις οικογένειες χωρίς να δίνουν λογαριασμό στην κοινότητα*».²¹ Η διάσταση αυτή των προεστών προς την κοινότητα ήταν λόγος να επισύρει την τιμωρία τους από το φοβερό Αλή αλλά και την κατακράτηση του ποσού από τον ίδιο, σημειώνει ο ίδιος περιηγητής.

Οι φόροι

Μέχρι την τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αι. δεν έχουμε μαρτυρίες για άλλους φόρους εκτός από εκείνους των πρώτων χρόνων δηλ. τη δεκάτη για την αγροτική παραγωγή και τον κεφαλικό φόρο (*χαράτσι*) που ήταν οι νόμιμοι φόροι, τα *βασιλικά δασίματα*, όπως τα ονόμαζαν οι υπόδουλοι. Το καθεστώς ίσχυε τουλάχιστον για τους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας στον Τύρναβο. Μια άλλη μαρτυρία γι' αυτόν το φόρο έχουμε σε σχέδιο αναφοράς των Τυρναβιτών μετά το 1830. Πληροφορούμαστε ότι οι Τυρναβίτες πλήρωναν από πολύ παλιά 6.400 γρόσια για την ενδυμασία του στρατού (*αστάρ μπιντέλι*) "*Έκπαλαι είς τήν πολυάνθρωπον καί εύτυχή έποχή τής χώρας μας εύρέθημεν νά πληρώνωμεν κατ' έτος 6.400 γρ(όσια) άστάρ πεδηλή*".²²

Για τη γεωργική παραγωγή από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ότι η πόλη έπρεπε να πληρώνει ετησίως φόρο πάνω στη συγκομιδή (*ιστηρά*) 15-20 χιλ. γρόσια. Το χρηματικό ποσό εκτιμάται ότι *ισοδυναμούσε με καλλιεργούμενη έκταση*

από 100 ζευγάρια δηλ. 15.000 στρέματα, περίπου, όσο ήταν στην εποχή της ακμής του Τυρνάβου.²³

Σύμφωνα με τα παραπάνω φαίνεται ότι σε όλη την περίοδο των δύο πρώτων αιώνων οι Τυρναβίτες δεν πλήρωναν φόρο για την εξαγωγή των προϊόντων τους από την πόλη και την μεταφορά τους στις αγορές . Από το 1778 καθιερώθηκε παρόμοιος φόρος.²⁴ Έτσι για τη βιοτεχνική τους παραγωγή οι Τυρναβίτες πλήρωναν τον αντίστοιχο φόρο (*ντάμκα παρασί*), ο οποίος πουλιόταν από το τουρκικό δημόσιο (*μιρί παρασί*) σε κάποιο αγοραστή. "(...) *ὁ δάμκας τῶν πουχασιῶν καὶ τῶν ἀλατζάδων τῆς χώρας μας πωλεῖτο ἀπὸ τὸ μίρι ἰλιτζάμι , καὶ ὁ ἀγοραστὴς ἤρχετο καὶ τὰ ἐβούλωνεν* ", γράφουν οι Τυρναβίτες στα 1830.²⁵ Και παραπονιούνται ότι παρέμεινε αυτός ο φόρος, *ντάμκα παρασί*, στα 1.100 γρόσια, όπως ήταν στα «καλά» χρόνια του Τυρνάβου .

Ένας άλλος δημόσιος και νόμιμος φόρος είχε επιβληθεί στο τέλος του 18ου αι. σ' όλη την οθωμανική επικράτεια και επιβάρυνε την πώληση του κρασιού (και του οινόπνευματος). Ονομάστηκε *κρασονόμι* ή *ζιντζιριές* ή *κρασομοίρι* .²⁶

Στον Τύρναβο το *κρασομοίρι* που έπρεπε να πληρώσουν οι αμπελοκαλλιεργητές το 1791 ήταν 6.000 γρόσια, όπως πληροφορούμαστε από επιστολή του Πέζαρου . Επειδή οι *πολυπαθείς Τυρναβίται* αδυνατούσαν να συγκεντρώσουν έγκαιρα το μεγάλο ποσό, ζήτησαν τη μεσολάβηση του δραστήριου επισκόπου, του *Πλαταμώνος Διονυσίου* για να δανειστούν από κάποιον πλούσιο Αμπελακιώτη προσκομίζοντας χρεόγραφο του Τυρναβίτη εμπόρου χατζή Μάνθουλου.²⁷

Η συνεχιζόμενη παρακμή της οθωμανικής αυτοκρατορίας και η αδυναμία της να επιβληθεί στις συνεχείς επιδρομές των αλβανικών συμμοριών στη Θεσσαλία είχε επιπτώσεις και στο φορολογικό καθεστώς του Τυρνάβου. Οι κάτοικοί του πλήρωναν με δικά τους χρήματα ένα μικρό στρατιωτικό σώμα με επικεφαλής έναν *μπουλούκ-μπαση* για να προστατεύονται από τις αλβανικές συμμορίες. Το ποσό, που θεωρήθηκε φιλοδώρημα (*αβαέτι*), ήταν 1.500 γρόσια και καθιερώθηκε γύρω στα 1780 περίπου. Αλλά με την επικράτηση του Αλή πασά στην περιοχή έγινε αυθαίρετος φόρος με 15.000 γρόσια το 1830 χωρίς να εξασφαλίζεται η φύλαξη.²⁸

Την ίδια εποχή, στα 1785, η Υψηλή Πύλη επέβαλε κι άλλο φόρο. Με βάση τον αριθμό των κατοίκων η πόλη των Τυρναβιτών πλήρωνε στις οθωμανικές αρχές της Λάρισας 2.000 γρόσια για κατ' αποκοπή έξοδα της διοίκησης (*χάρτζι μακτού*).²⁹ Τον ίδιο χρόνο ακριβώς γίνεται λόγος για "*τήν καταχρεωμένην πολιτείαν μας , ὁποῦ πληρώνει τόσον δόσιμον*".³⁰

Κι ενώ ο πληθυσμός του Τυρνάβου πριν από τα τέλη του 18^{ου} αι. ελαττώνεται ο Αλή πασάς κυρίαρχος και στη Θεσσαλία επέβαλε αυθαίρετα κι άλλους φόρους. Στον Τύρναβο, όπως μας πληροφορεί και πάλι το σχέδιο αναφοράς στα 1830-40, οι βιοτέχνες είχαν επιβαρυνθεί από τον Αλή πασά με το *εργαλιάτικο*. Ήταν φόρος από 7 γρόσια το χρόνο για κάθε αργαλειό.³¹

Από τα έγγραφα του αρχείου του Αλή πασά πληροφορούμαστε τους φόρους και τα αυθαίρετα δασίματα που είχε επιβάλει ο ισχυρός τοπάρχης στις κοινότητες των Θεσσαλών.³² Το 1813 οι Τυρναβίτες όφειλαν να πληρώσουν ένα υπόλοιπο φόρου ίσο με 212,04 γρόσια, τα οποία αντιστοιχούσαν με την καλλιέργεια του βαμβακιού 21 ζευγαριών.³³ Από τα ίδια έγγραφα πληροφορούμαστε και για τους κατοίκους της *Γριτζόβαλης*, ενός χωριού με αμιγή ελληνικό πληθυσμό κοντά στον Τύρναβο. Οι κάτοικοί του, οι *Γριτζοβαλήδες*, προστάζονται να πάνε στο παλάτι του Βελή πασά και να δουλέψουν στα κτήματά του για να συμψηφίσουν το χρέος από 1.000 γρόσια που όφειλαν .³⁴

Ανακεφαλαιώνοντας τα παραπάνω σχετικά με τη θέση της κοινοτικής διοίκησης παρατηρούμε ότι:

- Στον Τύρναβο η κοινοτική αυτοδιοίκηση, όπως σε όλη την οθωμανική επικράτεια, είχε την ευθύνη για την είσπραξη των φόρων. Η τυπική σύνθεση της ήταν μάλλον 12μελής και τις θέσεις έπαιρναν ευκατάστατοι, συνήθως, έμποροι.
- Ανάμεσα στα άλλα οι πρόκριτοι, *γέροι* ή *προεστοί*, ενδιαφέρονταν για την ήσυχη διαβίωση του πληθυσμού και φρόντιζαν για την απρόσκοπτη λειτουργία του σχολείου. Συνήθως οι ίδιοι αναλάμβαναν και επίτροποι των εκκλησιών.
- Η τοπική διοίκηση ευνοήθηκε από το φορολογικό καθεστώς (βακούφι), που καθιερώθηκε στα πρώτα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας του Τυρνάβου.
- Μετά τα μέσα του 18^{ου} αιώνα οι φορολογικές υποχρεώσεις αυξήθηκαν, αλλά αντιμετωπίζονταν λόγω της ευημερίας που είχε επιτευχθεί.
- Η κοινοτική διοίκηση στον Τύρναβο αδυνατούσε να ανταποκριθεί στη φορολογία, που αυξήθηκε υπέρμετρα, όταν ο ελληνικός πληθυσμός άρχισε να μειώνεται και συγχρόνως ο Αλή-πασάς αύξανε την κυριαρχία του στη Θεσσαλία.

Σημειώσεις

1. Σβορώνος 1972 σ. 47
2. Από την αναφορά Βενετού αξιωματούχου στη διάρκεια του βενετο-τουρκικού πολέμου (τέλος 17^{ου} αι.), η οποία αναφέρεται σε δημογέροντες των χωριών από Άγραφα, Τρίκαλα, Λάρισα και Φάρσαλα συμπεραίνεται ότι ο κοινοτικός θεσμός ήταν στην Θεσσαλία πολύ παλιός και καλά οργανωμένος. Σφυρόερας 1975 σ. 202
3. Νικολόπουλος 1988 σ.37
4. Πλούσιες πληροφορίες για την οργάνωση και τη λειτουργία των κοινοτήτων έχουμε για δύο θεσσαλικές πόλεις, τη Ραψάνη και τη Γούρα (Αλμυρός). Σπανός 1981 και Μηλιώνης 1990\91. Επίσης Τσοποτός 1974 σ. 230-239.
5. Heuzey 1991 σ. 43
6. Ό.π.
7. Ό.π. Μάλλον πρόκειται για υπερβολή. Προφανώς εννοεί τη διακριτική ευχέρεια των Τυρναβιτών να αποφαίνονται για την καταλληλότητα του διαχειριστή των ιδρυμάτων του Τουραχάν μπέη.
8. Heuzey ό.π.
9. Ό.π. σ. 44
10. Ό.π.
11. Ό.π.
12. Επ. 1 / 4-2-1769 και αλλού
13. Δαλαμπύρας 1967 σ. 15-16
14. Χατζηκώστας 1959 σ. 315.
15. Χριστόπουλος 1984 σ. 152-156
16. Γιαννόπουλος 1975 σ.139
17. Παπαδοπούλου 1991 Επ. 4 / 10-2-1777 verso. Σε επιστολή του κώδικα του Οικονόμου (1964 σ.90) διαβάζουμε για κάποιον ιερωμένο που αποδέχεται "να μην κρατεί την ενορίαν αλλά μόνον το σχολείον και το προεστειον." Με τη λέξη προεστειον μάλλον εννοείται η απασχόληση του με την αλληλογραφία της κοινοτικής διοίκησης.
18. Επ. 48 / 9-7-1791
19. Bjorsntahl 1973 σ. 66. Επίσης «Οι Τυρναβίτες προύχοντες διατήρησαν τα προνόμια στους επόμενους αιώνες με συνεχείς ανανεώσεις, που πληρώνονταν αδρά στη τουρκική διοίκηση.», σημειώνει η Γουργιώτη 1997 σ.87

20. Κούμας 1832 σ.545-546. Ο ίδιος σ.538 σημειώνει: *“είς πᾶσαν πόλιν μετά τῆς ἀρχιερατικῆς δυνάμεως ἦτο καί ἄλλη καθαρῶς κοσμική ἢ τῶν λεγομένων προεστῶν.”*
21. Leake 1996 σ. 55
22. ΑΤ Ρ1040/χ.χ. και Σπανός 1996 σ.271
23. Σπανός 1996 σ. 267 και 271
24. Beaujour 1974 σ. 243
25. Σπανός Β 1994 και Επ.48 / 9-7-1791
26. Παπαγεωργίου 1982 σ. 55
27. Σπανός 1996 σ. 266 και 271. Ο επίσκοπος Διονύσιος ήταν αδελφός των πλούσιων εμπόρων Νικολάου και Ελευθερίου Μιχαήλ. βλ. Γ' μέρος βιογρ. σημείωμα.
28. Ό.π.
29. ΑΤ Ρ 121 / 23-10-1785 και Σπανός Β 1993 σ. 95
30. Σπανός 1996 σ. 266 και 269
31. Σπανός 1990
32. Ό.π. σ. 99 και 115

5. Οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες στον Τύρναβο και στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Θεσσαλίας

A. Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στη Θεσσαλία

Στην οθωμανική αυτοκρατορία η οικονομία ήταν βασικά αγροτική¹. Στους πρώτους αιώνες οι βιοτεχνικές δραστηριότητες που βρίσκονταν σε εξάρτηση με την αγροτική παραγωγή ήταν προσανατολισμένες σε κλάδους κυρίως της οικιακής βιοτεχνίας. Την πρώτη θέση είχε η υφαντουργία που κάλυπτε ανάγκες όλων των στρωμάτων του πληθυσμού. Η βιοτεχνική δραστηριότητα γινόταν στα όρια της οικογένειας. Χρησιμοποιώντας την εργασία των μελών της συγκέντρωνε τα αναγκαία σε ετήσια βάση. Όταν περίσσειε η σοδιά, κατευθυνόταν στην εβδομαδιαία αγορά για να την ανταλλάξει με αγαθά που δεν παρήγαγε.

Με την παγίωση της τουρκικής κατάκτησης και παράλληλα την ανάπτυξη των συναλλαγών, οι ντόπιοι πληθυσμοί έγιναν σπουδαίοι πυρήνες για την οικονομική ανάπτυξη του τόπου. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν και γενικότερα η τοπική αυτονομία προώθησαν την ανάπτυξη της βιοτεχνίας και του εμπορίου, *όταν αυτοί που είχαν τις παρόμοιες ελευθερίες, διέθεταν επιπλέον και επιχειρηματικό πνεύμα και πρωτοβουλία.*²

Στη Θεσσαλία από το 16^ο αι. οικονομική κίνηση έχουν η Λάρισα και τα Τρίκαλα. Έμποροι από τα δύο αυτά κέντρα εξάγουν ή εισάγουν προΐοντα από το Βόλο, που αποτελεί επίγειο της θεσσαλικής ενδοχώρας. Παράλληλα με αυτές τις πόλεις οικονομική δραστηριότητα αρχίζει να αναπτύσσει ο Τύρναβος, όπου κυριαρχεί ο ελληνικός πληθυσμός.

Από τα μέσα του 18^{ου} αι., όταν η οικονομία εκχρηματίζεται και το εμπόριο είναι στα χέρια των Βαλκάνιων ορθόδοξων εμπόρων, στην Ανατ. Θεσσαλία παρατηρείται άνθιση των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων που εξελίσσονται σε εμπορικές. Παράλληλα με τον Τύρναβο, που συνεχίζει την οικονομική του δραστηριότητα, αναπτύσσονται οι βιοτεχνικές-εμπορικές δραστηριότητες σε (ημι)ορεινές περιοχές με αποκλειστικά ελληνικό πληθυσμό. Είναι τα χωριά του Πηλίου, η Αγιά και η γύρω περιοχή της, τα Αμπελάκια και η απέναντι της Ραφάνη στον Κάτω Ολύμπου, καθώς και η Τσαριτσάνη προς τα βόρεια.

Ο Άγγλος περιηγητής H. Holland που περιόδευσε, τη Θεσσαλία στα 1812-13 επισημαίνει τη σημασία της γεωργίας και της βιοτεχνίας της περιοχής. *«Η Θεσσαλία δεν είναι σημαντική μόνο λόγω της αγροτικής παραγωγής της αλλά και λόγω της σημαντικής βιομηχανίας βαμβακιού, στην οποία αναφερθήκαμε στον Τύρναβο και η οποία απασχολεί τον πληθυσμό αρκετών άλλων πόλεων και χωριών.»*³

B. Οι απαρχές της βιοτεχνικής παραγωγής στον Τύρναβο

Στο οθωμανικό χειρόγραφο που επικαλούνται οι ξένοι περιηγητές γίνεται λόγος για πρώτη φορά στις βιοτεχνικές δραστηριότητες των Τυρναβιτών. Σύμφωνα με τον περιηγητή Urquhart ο Τουραχάν ενδιαφέρθηκε για τις μεθόδους βαφής και τις δραστηριότητες που σχετίζονται με την παραγωγή προϊόντων από το μετάξι, το βαμβάκι ή το μαλλί. Κατά τον ίδιο, εκείνη την εποχή μεταφέρθηκαν στον Τύρναβο και γνώρισαν οι κάτοικοι τα υλικά της βαφής: ριζάρι, κίτρινα μούρα και το φυτικό κάλι.⁴ Βέβαια είναι αποδεκτό ότι οι τεχνικές των φυτικών βαφών,

όπως και η μεταξουργία και η υφαντική, ήταν γνωστές από τα βυζαντινά χρόνια και δεν τις εισήγαγαν για πρώτη φορά οι Οθωμανοί. Η ανάπτυξη των χειροτεχνικών δραστηριοτήτων δεν περιορίστηκε στα όρια της πόλης που προτιμούσε⁵ ο Τουραχάν, αλλά εξαπλώθηκε σε όλη τη Θεσσαλία.

Ο Τύρναβος ήταν από τους πρώτους οικισμούς της Θεσσαλίας, που να αναπτύσσονται. Από τον 16^ο αι. αναδεικνύεται από "παλαιοχώριον" σε "χώρα", δηλ. πόλη της εποχής. Το πρώτο αυτό ξεκίνημα αποτέλεσε τη βάση για τη μακρόχρονη ανάπτυξη της πόλης. Σε αυτή την πρώιμη, σε σχέση με τις άλλες θεσσαλικές πόλεις (Λάρισα, Τρίκαλα, Φάρσαλα), εμπορευματική παραγωγή του Τυρνάβου εκτιμούμε ότι συνέτειναν τα παρακάτω :

- α) Ο πληθυσμός του Τυρνάβου ήταν συγκροτημένος και ομοιογενής στην συντριπτική πλειοψηφία του (χριστιανικός\ελληνικός).
- β) Οι κάτοικοι πήραν πρωτοβουλίες και επιδόθηκαν αποτελεσματικά σε χειροτεχνικές δραστηριότητες που ενδιέφεραν τις τοπικές αγορές.
- γ) Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν (βακούφι) απέτρεψαν καταχρήσεις των Τούρκων αξιωματούχων και τα πλεονάσματα των προϊόντων μπορούσαν να διατεθούν παραγωγικά από τους ίδιους τους κατόχους.⁶
- δ) Η γεινίαση με τη Λάρισα, ισχυρό διοικητικό και εμπορικό κέντρο της οθωμανικής περιφέρειας, έφερε τον Τύρναβο σε επαφή με την οικονομική δραστηριότητα της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλίας.⁷

Γ. Η παραγωγή

Οι πρώτες ύλες που χρησιμοποιούν οι Τυρναβίτες στις βιοτεχνίες τους ήταν το βαμβάκι, το μετάξι, το μαλλί και οι μπογιές. Ο κήπος και η αυλή που διέθεταν τα τυρναβίτικα σπίτια δεν επαρκούσαν βέβαια για να καλλιεργήσουν μουριές και βαμβάκι σε μεγάλη έκταση, ώστε να έχουν αρκετή πρώτη ύλη. Προμηθεύονται το βαμβάκι και το μετάξι από γειτονικές περιοχές. Ο Α. Βακαλόπουλος υποστήριξε ότι οι παρόχθιοι οικισμοί του Πηγείου, τα ελληνικά χωριά και τα Κονιαροχώρια, συνεργάζονταν στο εμπόριο των νημάτων.⁸ Στις ανταλλαγές προϊόντων με τους μουσουλμάνους της περιοχής βρίσκεται ο παράγοντας που μακροπρόθεσμα συνετέλεσε στην προώθηση της υφαντουργίας στα χέρια των χριστιανών.⁹

Στο 18^ο αι. ο Τύρναβος εισάγει μεγάλες ποσότητες από βαμβάκι. Ο γάλλος πρόξενος F. Beaujour γράφει: «*Η μεγαλύτερη κατανάλωση βαμβακερών νημάτων από τις 20.000 μπάλες της συνολικής παραγωγής γίνεται στον Τύρναβο, μικρή πόλη της Θεσσαλίας, τρεις λεύγες βορειοδυτικά της Λάρισας.*»¹⁰ Ο ίδιος σημειώνει για την ποιότητα του βαμβακιού ότι το βαμβάκι που χρησιμοποιείται για νήματα έχει μακρύτερες ίνες καταλληλότερες για το κλωστήριο και καλλιεργείται από τους αγρότες στη Χαλκιδική, στα Φάρσαλα και στη Λάρισα. Από αυτήν την ποσότητα ο Τύρναβος εισάγει 5.000 οκάδες. Η τιμή του κυμαίνεται από 15 ως 18 πιάστρα (γρόσια) την οκά και θεωρείται ακριβή.¹¹ Το μετάξι εισάγεται σε κουκούλια και ξετυλίγονται στα εργαστήρια. Το 1806 ο άγγλος περιηγητής Leake γράφει ότι «*τα γύρω χωριά εφοδιάζουν το 1\3 του χρησιμοποιημένου από τα υφαντήρια και όλο όσο βάφεται για εξαγωγή.*»¹²

Τις χρωστικές ουσίες, (μπογιές), τις προμηθεύονται από το εμπόριο. Το ριζάρι, το οποίο δίνει το κόκκινο χρώμα, είναι σχετικά φθηνή χρωστική ουσία και η πιο διαδεδομένη. Εισάγεται από τη Σμύρνη και φθάνει στη Θεσσαλία από το λιμάνι του Βόλου.¹³ Οι μπογιές που χρησιμοποιούνται για τα άλλα χρώματα έχουν κι αυτές φυτική προέλευση και παρασκευάζονται από τους ίδιους, καθότι χρησιμοποιούνται σε μικρές ποσότητες.

Μολονότι δεν ήταν άγνωστη στη Θεσσαλία η βαφή, φαίνεται ότι από τους Τυρναβίτες διδάχθηκαν τις τεχνικές βαφής των κόκκινων νημάτων οι κάτοικοι των γειτονικών ελληνικών χωριών. Είναι χαρακτηριστική η πληροφορία που μας δίνει ο Αργ. Φιλιππίδης για τους Αμπελακιώτες. *" Τά Αμπελάκια πρώτα δέν ἦταν τό οὐδέν, μία χώρα ὡσάν τές ἄλλες γειτονικές. Κάποιος Δροσινός Χατζή-Ιβος και ἄλλοι μερικοί ἐδούλευσαν εἰς Λάρισσα καί Τούρναβο τά κόκκινα νήματα. καί βλέποντες ὅτι ἦταν δουλιὰ, ἦλθον εἰς 'Αμπελάκια τήν πατρίδα καί ἄνοιξαν ἐδῶ ἀπό ὀλίγον κατ' ὀλίγον αὐτήν τήν φάμπρικα. Καί στέλνοντες εἰς Εὐρώπην εὐτύχησαν μία καί δύο καί πολλές φορές."*¹⁴

Στον Τύρναβο λειτουργούσαν ως οικογενειακή επιχείρηση διάφορα εργαστήρια: κλωστήρια για το μετάξι, νηματουργεία βαμακερών νημάτων, υφαντήρια και βαφεία. Τα βαφεία ήταν δύο ειδών: οι *κιρχανάδες*, όπου βάφονταν τα κόκκινα νήματα και υφάσματα, και τα *μπογιατζίδικα*, όπου βάφονταν τα *λουλακένια* (γαλάζια) υφάσματα (πανιά). Ας σημειωθεί ότι δεν υπήρχε καθετοποίηση της παραγωγής. Η επεξεργασία του νήματος (ή της κλωστής) και η βαφή δεν γινόταν στο εσωτερικό μιας βιοτεχνικής μονάδας. Η κάθε μονάδα (οικογένεια) ύφανε τα νήματα και τα έβαφε ή τα πουλούσε στα βαφεία. Καθώς παρατηρεί ο Σπ. Ασδραχάς για το χώρο της Ανατ. Θεσσαλίας *ήταν παραγωγή που πραγματοποιούνταν στο εσωτερικό των κοινοτήτων χωρίς συντεχνιακούς θεσμούς.*¹⁵

Περιγραφή ενός βαφείου, (εργαστήρι μπογιατζίδικο), έχουμε σε έγγραφο του ΑΤ: *" ἔχει δέ τό ἐργαστήριον μέσα μπένοντας ἀπό τήν πόρτα δεξιὰ μεριά κρεβάτι πογιατζίδικον. εἰς μίαν πέτρα ἐξέχει μία γούρνα διά λουλάκι . ἀστράκια δύο χτισμένα εἰς τρία γαστρία μεγάλα, ἕναν ὄνταν μέσα εἰς τό ἐργαστύρι εἰς ἕνα τaráφι ἐξο ἀβλή ἀντίκρις χαγιάτη, μέ ἕναν ὄνταν καί τριθάδι..."*¹⁶

Στοιχεία για τον αριθμό των βιοτεχνιών έχουμε από δύο περιηγητές. Όταν το 1806 ο Τύρναβος βρίσκεται σε παρακμή, ο Leake γράφει ότι *υπάρχουν τρία εργαστήρια βαφής , αλλά τα υφαντήρια παραμένουν ακόμη σπία.*¹⁷

Στα 1858, όταν ο γάλλος αρχαιολάτρης Heuzey επισκέφτηκε τον Τύρναβο ο συνομιλητής του, ο πρόκριτος Θωμάς Ανδρεάδης τον πληροφόρησε για την βιοτεχνική ανάπτυξη του παλιού καιρού. Γράφει: *« Με πηγαίνει να δω δύο τρία εργαστήρια των παλιών βαφείων του κόκκινου νήματος (κιρχανάδες), που ήταν το καύχημα της πόλης. Είναι ό,τι απέμεινε σήμερα από τα εξήντα εργοστάσια [!] του ιδίου είδους που χρησιμοποιούσαν το ριζάρι της Ασίας, πολύ πριν αυτή η τέχνη γίνει γνωστή στην Ευρώπη(...). Στον Τύρναβο υπήρχαν ακόμη σαράντα μπογιατζήδες ή βαφείς διαφόρων χρωμάτων και δυο χιλιάδες πεντακόσιοι αργαλειοί, με τους οποίους ύφαιναν τα βαμβακερά υφάσματα. Πρέπει να προσθέσουμε ακόμα καμιά εκατοστή σερμπετάδες, που ύφαιναν το μετάξι».*¹⁸

Δ. Τα προϊόντα

Από τα εργαστήρια αυτά παράγονται τα τυρναβίτικα υφαντουργικά \ βιοτεχνικά προϊόντα: κόκκινα βαμβακερά νήματα, μεταξωτά και βαμβακερά υφάσματα (*αλατζάδες*), άλλα βαμβακερά, όπως *σάλια, πετσέτες*, βαμμένα κόκκινα υφάσματα (*μπουχασιά*), γαλάζια υφάσματα (*λουλακένια*), καθώς και τυποβαμμένα (*σταμπωτά*).

Οι τύποι και οι ποιότητες των διάφορων υφασμάτων ήταν προφανώς διαφορετικές μέσα στη μακρόχρονη (περισσότερη από τρεις αιώνες) διαδρομή της βιοτεχνικής και εμπορικής ιστορίας του Τυρνάβου. Ο Δ.Ανδρεάδης απηχώντας μάλλον την προφορική παράδοση αναφέρει ότι πρώτη αναπτύχθηκε η

νηματοουργία μεταξωτών κλωστών και το εμπόριό τους. Αργότερα οι Τυρναβίτες «παίρνοντας δείγματα υφασμάτων που συνηθίζονταν» επιδόθηκαν στην ύφανση και στη βαφή βαμβακερών και μεταξωτών.¹⁹

Οι περιηγητές μας δίνουν περισσότερες πληροφορίες. Ο Τούρκος Celebi γράφει ότι η μεσαία τάξη των κατοίκων της Λάρισας φορά λονδρέζικες τσόχες και καφτάνια από υφάσματα του Τυρνάβου.²⁰ Σε έκθεση του γάλλου προξένου από την Άρτα (25 -6-1704) αναφέρεται ότι: «Υφάσματα βαμβακερά μπουκασί (βαμμένα) σ' όλα τα χρώματα και άλλα υφάσματα γερά, ριγωτά, σαν τις δικές μας γαλλικές μπατίστες, κατασκευάζονται στον Τύρναβο σε πολύ λογικές τιμές».²¹ Στα 1715 ο Τύρναβος αναφέρεται ως πόλη που παράγει κόκκινες και άσπρες μουσελίνες(λεπτά υφάσματα) και άλλα για φόρδες. Και έχει πολλούς εμπόρους.²²

Στις εκθέσεις που συντάσσει την περίοδο 1787-97 ο γάλλος πρόξενος της Θεσσαλονίκης F. Beaujour γράφει για τους περίφημους "αλατζάδες" του Τυρνάβου και τις μεγάλες ποσότητες που παράγονται. «Τα εργαστήρια του Τυρνάβου είναι ονομαστά σε όλη τη Ρούμελη εξ αιτίας της ομορφιάς των αλατζάδων τους, που είναι ελαφρά υφάσματα, βαμβακερά και μεταξωτά και γνωστά στο ευρωπαϊκό εμπόριο με την ονομασία "χρηματιστήριο του βαμβακιού της Ελλάδας." Τα υφάσματα αυτά είναι περιζήτητα για το ντύσιμο των Ελληνίδων και μπορεί να καταναλώνονται κάθε χρόνο 3--4.000 μπάλες(δέματα) βαμβακερά νήματα».²³

Μολονότι από τη δεκαετία 1780-90 ο Τύρναβος αρχίζει οικονομικά να παρακμάζει, τα τυρναβίτικα δημιουργήματα εξακολουθούν να φημίζονται και να ενδιαφέρουν τις αγορές. Ο Leake γράφει χαρακτηριστικά: «Όπως και η Τσαρίτσαίνα, ο Τύρναβος οφείλει τη σπουδαιότητα του στην υφαντική και βαφή του βαμβακερού νήματος και στην κατασκευή υφάσματος από βαμβάκι και μεταξύ ανάμικτο που καλείται "μπουχασιάς" ή "αλατζάς" και πωλείται στους Αμπελακιώτες. Μακριές "πετσέτες" κατά την τουρκική και ελληνική μόδα συνυφασμένες με χρυσοκλωστή και "σάλια" για το κεφάλι και τη μέση κατασκευάζονται ωσαύτως εδώ».²⁴ Ο ίδιος μας δίνει και κάποια στοιχεία για την παραγωγή. Από τα υφαντήρια που λειτουργούν στα σπίτια υπολογίζει ότι παράγονται ημερησίως 1.200 κομμάτια ύφασμα 7 πήχεων και βαμβακερό νήμα 90 οκάδες, το οποίο εξάγεται.²⁵

Για τις ποσότητες των τυρναβίτικων προϊόντων ο άγγλος H.Holland στα 1812 γράφει: «Η πόλη του Τυρνάβου και η γύρω περιοχή είναι η κύρια έδρα πολλών βιοτεχνιών βαμβακερών υφασμάτων, των οποίων η ετήσια παραγωγή λέγεται πως φτάνει τα 20.000 ως 30.000 τόπια με εξαγωγική τιμή από 6 ως 12 πιάστρα (=γρόσια) ανά τόπι».²⁶ Ο Αμπελακιώτης έμπορος και λόγιος Ι. Λεονάρδος εκτιμώντας την αξία της παραγωγής των Τυρναβιτών την υπολογίζει σε 2.000.000 γρόσια εκείνης της εποχής.²⁷

Ε.Το εμπόριο

Ο Τύρναβος ως βιοτεχνικό κέντρο από τα πρώτα χρόνια συνδέθηκε με τις τοπικές αγορές. Έχοντας το πλεονέκτημα να βρίσκεται κοντά στη Λάρισα, το μεγαλύτερο εμπορικό και διοικητικό κέντρο της Θεσσαλίας, διασυνδέθηκε με τις άλλες περιοχές δια μέσου των χερσαίων μεταφορών. Έτσι η αγορά του Τυρνάβου γνωρίζεται και επικοινωνεί με το εμπόριο στο εσωτερικό αλλά και στο εξωτερικό, το οποίο αγοράζει μεγάλο μέρος της παραγωγής. Το πλεόνασμα από την πώληση των προϊόντων τους θα δώσει στους Τυρναβίτες

τα πρώτα κεφάλαια για να οργανώσουν σε σταθερή βάση τις βιοτεχνικές δραστηριότητες και να επιδοθούν σε εμπορικές δραστηριότητες.

Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. οι ευρωπαϊοί έμποροι έρχονται να αγοράσουν υφάσματα και νήματα στον Τύρναβο και στα μεγάλα παζάρια της περιοχής (Μοσχολούρι, Ελασσόνα). Ο Celebi γράφει: «Από όλη την άπιστη Ευρώπη έρχονται έμποροι και αγοράζουν υφάσματα αφήνοντας χρυσά και γρόσια. Οι άπιστοι της πόλης (του Τυρνάβου) είναι πάμπλουτοι. Είναι (η πόλη) άλλη μια Μάλτα».²⁸ Είναι η εποχή που τα νήματα φτάνουν από τα λιμάνια της Ηπείρου στη Βενετία. Σε έκθεση του γάλλου προξένου από την Άρτα (16-9-1755) διαβάζουμε ότι ο συμπατριώτης του έμπορος Μονζιρώ πήγε στον Τύρναβο για να αγοράσει «μια σημαντική ποσότητα νήματα φίνα σε κόκκινο χρώμα που δεν ξεθωριάζει. Τα νήματα καταναλίσκει στη Γαλλία, δεν ξέρω σε τι (είδους) χειροτεχνήματα. Πριν πήγαιναν όλα στη Βενετία».²⁹ Με βάση στις πληροφορίες ο Σεραφείμ Μάξιμος διαπιστώνει ότι ο Τύρναβος πραγματοποιούσε εξαγωγές κόκκινων βαμβακερών νημάτων πολύ πριν από την ανάπτυξη της νηματοπαραγωγής των Αμπελακίων.³⁰

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι. τα τυρναβίτικα βιοτεχνικά δημιουργήματα φτάνουν σε όλα τα ευρωπαϊκά λιμάνια της Μεσογείου και τις αγορές της Κεντρικής Ευρώπης. Ο H. Holland στα 1812 γράφει: «Εξάγονται σε μεγάλες ποσότητες όχι μόνο στην Αν. Μεσόγειο αλλά και στην Μάλτα, στο Λιβόρνο, στην Τεργέστη και άλλα λιμάνια της Μεσογείου. (...) Μεγάλες ποσότητες των βαμβακερών αυτών νημάτων μεταφέρονται κάθε χρόνο μέσα από τα βουνά [της Ελλάδας] στην Αλβανία και μεγάλο μέρος τους εξάγεται από τον κόλπο της Άρτας στην Ιταλία και στη Γερμανία».³¹ Ο L. Heuzey πληροφορείται από τους ντόπιους ότι «μεσίτες έρχονταν από τα Ιωάννινα, τη Βοσνία και τη Βλαχία, οι οποίοι περίμεναν να ετοιμαστούν οι παραγγελίες τους. Και οι Τυρναβίτες προσπαθούσαν να επισπεύσουν την εργασία, επειδή η ζήτηση ήταν πολύ μεγάλη».³²

Το εμπόριο των βαμμένων νημάτων είναι πιο επικερδές από την εξεργασία των νημάτων. Ο F. Beaujour υπολογίζοντας τα κέρδη από την βαφή και το εμπόριο, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το βαμβάκι που μεταποιείται σε νήμα διπλασιάζει την ονομαστική αξία. Επιπλέον το βάψιμο του νήματος αυξάνει την αξία κατά 20%. Τα κέρδη όμως είναι πολλά όταν τα νήματα εξάγονται.³³

Αρκετοί Τυρναβίτες εμπορεύονται οι ίδιοι την παραγωγή τους συγκροτώντας οικογενειακές εταιρείες κυρίως τον 18^ο αιώνα. Είναι η εποχή που παγιώνεται η ειρήνη στα Βαλκάνια με τη συνθήκη του Πασάροβιτς και το εμπόριο αρχίζει να περνά στους βαλκάνιους ορθόδοξους εμπόρους.³⁴ Στα κατάστιχα του εμπορικού επιμελητηρίου της Βιέννης υπήρχαν δηλωμένοι πέντε Τυρναβίτες έμποροι σε σύνολο δέκα ατόμων από την περιοχή της Λάρισας.³⁵ Και ο Τύρναβος ερχόταν τρίτος στη σειρά των ελληνικών πόλεων που είχαν δηλωμένους πάροικους, με πρώτη την Σιάτιστα (12 άτομα) και δεύτερη την Καστοριά (7 άτομα).

Για δύο από αυτούς έχουμε ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις εμπορικές δραστηριότητές τους. Ο πρώτος, ο Ξεφτέρης Μπράσολης, είναι συνétairos με το Στατήρη Μήτσου που βρίσκεται στην Τουρκία [Τύρναβο] και το Μαργαρίτη Δήμου που παροικεί στην Ουγγαρία. Είναι κάτοχος τριών αποθηκών στη Βιέννη και εισάγει υπό την επωνυμία του από την Τουρκία βαμβάκι, κόκκινο νήμα, ρύζι και γενικά είδη διατροφής αξίας 20.000 φράγκα ετησίως. Για αυτό εξάγει συνάλλαγμα σε αυστριακό νόμισμα. Δηλώνεται ότι πρόκειται να

ταξιδέψει για τη Λειψία.³⁶ Παρόμοιες είναι και οι πληροφορίες για το δεύτερο τυρναβίτη έμπορο. Ο Χατζη-Κυρίσης Δημήτριος, ετών 32, άγαμος, ήρθε από το Σεμλίνο το 1774. Έμεινε μόνιμα στη Βιέννη από όπου θα αποχωρούσε, αφού πουλούσε το εμπόρευσμά του. Διέθετε αποθήκες στη Βιέννη. Ήταν συνétairos με το Θεόδωρο Γιαννάκη και το Χατζή-Δανιήλ Αναστάση που βρισκόταν στον Τύρναβο. Με την επωνυμία “Θεόδωρος Γιαννάκης” μετέφερε από την Τουρκία 208 μπάλες (δέματα) “τούρκικο” κόκκινο νήμα αξίας 80.000 φιορινιών (αυστριακών) και έβγαλε συνάλλαγμα σε αυτοκρατορικά τάληρα.³⁷

Στη δεκαετία του 1810 ο Τύρναβος παρακμάζει, όπως θα αναφέρουμε παρακάτω. Και η βιοτεχνία επρόκειτο να ανακτήσει τη δύναμή της, όμως το εμπόριο δεν μπορούσε να προσφέρει πια την ευημερία στην πόλη.³⁸

ΣΤ. Η ανάπτυξη του Τυρνάβου

Οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες συσσωρεύαν κέρδη στους Τυρναβίτες, τεχνίτες και εμπόρους, και έφεραν την ανάπτυξη στον Τύρναβο σε κάθε εκδήλωση της ζωής του. Η ανάπτυξη και ευημερία του Τυρνάβου αρχίζει νωρίς στον 17^ο αι. και διαρκεί μέχρι και τα τέλη του 18ου αι. δηλ. καλύπτει περίπου δύο αιώνες τουλάχιστον. Διεξοδική μελέτη στις χρονολογίες κατασκευής των τοιχογραφιών και άλλων κειμηλίων των εκκλησιών, μας οδηγεί να αντιληφθούμε ότι από τις πρώτες δεκαετίες ο Τύρναβος άρχισε να αναπτύσσεται. Τέσσερις ναοί, οι πιο σπουδαίοι της πόλης, εικονογραφούνται σε ένα τέταρτο του αιώνα.³⁹ Είναι η περίοδος που οι Τυρναβίτες πλουτίζουν χάρη στην ύφανση των μεταξωτών, των αλατζάδων και στη βαφή των κόκκινων νημάτων. Εκείνη την εποχή ο Τύρναβος γίνεται η ασφαλής έδρα του μητροπολίτη της Λάρισας και τόπος σύναξης των ιεραρχών.

Την πρώιμη βιοτεχνική ανάπτυξη του Τυρνάβου μαρτυρά η ύπαρξη συντεχνιών στα μέσα του 17^{ου} αι.⁴⁰ Όπως αναφέρεται σε ενθύμηση ο ναός του. Αγ. Νικολάου των Βουναίνων στη συνοικία Καμάρα χτίστηκε το 1655 με έξοδα εκτός των άλλων και των "μαστόρων και «υφαντάδων". Από τη δυνατότητα που είχαν αυτοί οι επαγγελματίες, οι υφαντές και οι οικοδόμοι, να συνδράμουν στην ανέγερση του ναού, εκτιμούμε ότι ο αριθμός τους ήταν μεγάλος και οι επαγγελματικές δραστηριότητές των ακμαίες. Στα 1766 μία άλλη συντεχνία, οι τσουκαλάδες, δηλ. οι αγγειοπλάστες, αφιέρωσαν μια φορητή εικόνα στο ναό της Αγ. Παρασκευής.⁴¹ Είναι βέβαιο ότι δεν υπήρξε καμία πόλη στη Θεσσαλία που να έχει από τα τέλη του 17^{ου} αι. τόσες πολλές εκκλησίες: 16 ναοί και 2 μονές. Το γεγονός δείχνει εκτός από την θρησκευτικότητα και ότι οι άνθρωποι στον Τύρναβο ευημερούσαν στα μέτρα της εποχής των.

Από το 1655 στον Τύρναβο ιδρύεται σχολείο και λειτουργεί χωρίς καμία διακοπή από το τέλος του 17^{ου} αι. μέχρι το 1821. Οι δάσκαλοί του, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, ήταν πολύ γνωστοί για την επιστημονική κατάρτιση της εποχής των. Μάλιστα σε κάποια περίοδο, περίπου 1740-50, διδάσκουν τρεις δάσκαλοι. Και ήδη έχει χτιστεί (1730) το πρώτο διδακτήριο κοντά στον μητροπολιτικό ναό του Τυρνάβου (του Προδρόμου). Στα χρόνια που θα ακολουθήσουν οι εξωραϊσμοί συνεχίζονται. Ο βασικός δρόμος του Τυρνάβου λιθοστρώνεται και η πόλη αποκτά ωραίους ανοιχτούς χώρους, οι οποίοι εντυπωσιάζουν τους ξένους επισκέπτες.

Ήδη έχουμε αναφέρει τα γεγονότα από τη διετία 1668-69, όταν ο σουλτάνος Μωάμεθ Δ´ με πολυπληθή ακολουθία διέμενε στη Λάρισα για τις ανάγκες του πολέμου στην Κρήτη, κατέφευγε στον Τύρναβο για ανάπαυση. Εκεί διέμεναν και οι αντιπρόσωποι των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων με τις συνοδείες τους, Γάλλοι, Ισπανοί, Άγγλοι, Ρώσοι, Ολλανδοί, Πολωνοί, Σουηδοί, Τρανσυλβανοί και Ραγουζαίοι(Κροάτες), ακόμη και οι Οθωμανοί αξιωματούχοι. Με τις διαφορετικές στολές, τις συνήθειες, τις ομιλίες τους έδιναν μια ξεχωριστή εικόνα στην πόλη, την οποία έκαναν με τις αναφορές τους γνωστή στις πατρίδες τους. Εκείνο το χρόνο ο Άγγλος περιηγητής Brown φιλοξενείται στο σπίτι του Τυρναβίτη εμπόρου *Δημητρίου* και εντυπωσιάζεται από το ήθος, την αισθητική και την ευγένεια των φιλοξενούντων.⁴²

Ακόμη και στις αρχές του 1800, όταν η πόλη βρίσκεται σε παρακμή, «(...) υπάρχουν εδώ πρόσωπα που μιλούν γερμανικά, και ήταν πιο πολλά προηγουμένως».⁴³ Και ο γνωστός μας Fallmerayer, που έμεινε στην πόλη στα 1842, θα γράψει: «Ο Τύρναβος έχει ευρωπαϊκό ύφος από οποιαδήποτε άλλη πόλη της Τουρκίας».⁴⁴

Z. Η παρακμή

Η παρατεταμένη άνθηση των βιοτεχνικών και εμπορικών δραστηριοτήτων του Τυρνάβου αρχίζει να υποχωρεί από την δεκαετία 1780-90. Όταν ο Bjornsthl διέρχεται από την πόλη, γράφει ότι υπάρχουν πολλά βαφεία και την τέχνη ασκούν οι Έλληνες, αλλά για τιςμπογιές παρατηρεί ότι δεν είναι καλής ποιότητας, «δεν βαστούν πολύ».⁴⁵ Η τελευταία παρατήρηση ίσως να μην είναι τυχαία. Με περισσότερη σαφήνεια οι Θεσσαλοί συγγραφείς της *Γεωγραφίας Νεωτερικής* (1791) γράφουν: "(...)είναι όλίγα χρόνια όπου ο Τούρναβος ξέπεσε καί αυτός από τήν πρώτη του κατάσταση, (...) οί περισσότεροι έσκόρπισαν."⁴⁶

Τα αίτια ανιχνεύονται στην πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε μετά τα Ορλωφικά (1770-74) με τις συνεχείς αλβανικές επιδρομές στον κάμπο και την αυξανόμενη επέκταση στη Θεσσαλία της κυριαρχίας του Αλή πασά. Παράλληλα την ίδια εποχή άρχισαν να αναπτύσσονται οι βιοτεχνικές-εμπορικές δραστηριότητες στα ημιορεινά της Ανατ. Θεσσαλίας, στα χωριά του Πηλίου, της Αγιάς, η Ραψάνη και τα Αμπελάκια. Τα τελευταία με τις γνωστές «κοινές συντροφίες» πρωτοστατούν στο εμπόριο των κόκκινων νημάτων.⁴⁷ Ο Τύρναβος διαθέτει μέρος της παραγωγής του στους Αμπελακιώτες εμπόρους. Παρ' όλα αυτά οι Τυρναβίτες συνεχίζουν τη βιοτεχνική παραγωγή τους, όπως κάνουν και οι γείτονές τους, οι Τσαριτσανιώτες. Και φαίνεται ότι οι κάτοικοι από τα τρία αυτά γνωστά κέντρα διατηρούν καλές εμπορικές σχέσεις μεταξύ τους, όπως δείχνουν οι επιστολές του Αρχείου Τυρνάβου και του κώδικα Οικονόμου Λογιωτάτου.

Καθώς προχωρούμε προς το 1800, η κατάσταση χειροτερεύει. Όταν το 1806 ο Leake επισκέπτεται τον Τύρναβο, η πόλη έχει πολύ λίγους κατοίκους.⁴⁸ Ο ίδιος αποδίδει τα αίτια της «ερήμωσης» στα διαδοχικά κρούσματα της πανώλης που έπληξαν το θεσσαλικό κάμπο, στις επιδρομές των Αλβανών και στην κυριαρχία του Αλή πασά.

Εξ αιτίας αυτών πολλοί Τυρναβίτες άφησαν την πόλη και «εσκόρπισαν» κατά τους συγγραφείς της *Γεωγραφίας*. Αυτό το φαινόμενο της αποδημίας παρατηρείται και στα άλλα γνωστά εμπορευματικά κέντρα του ελλαδικού χώρου: Σιάτιστα, Κοζάνη, Καστοριά, Γιάννενα και στα Αμπελάκια αργότερα. Ο Leake εύστοχα παρατηρεί: «*εκείνοι που έχουν αποκτήσει περιουσία προτιμούν την ασφαλή απόλαυσή της στη "Χριστιανοσύνη" (Δύση) από την αβεβαιότητα αύξησης εδώ (Τύρναβο)*».⁴⁹ Πολλοί Τυρναβίτες αποδημούν και κατοικούν στη Βιέννη, στη Βουδαπέστη και στη Ν. Ρωσία, όπου άλλωστε απουσιάζει η ντόπια εμπορική τάξη.

Την ίδια κατάσταση παρακμής διαπιστώνει ο Leake και το 1809. Η κατάσταση έχει δυσκολέψει και οικονομικά. Εξ αιτίας του πολέμου στη Σερβία έχει περιοριστεί η αγορά των προϊόντων στις τοπικές αγορές (παζάρια), έχουν αυξηθεί οι τιμές των τροφίμων αλλά και τα ποσά των φόρων. Οι πρόκριτοι για να αντιμετωπίσουν την προσδιορισμένη ποσότητα των φόρων επέβαλλαν αυθαίρετα εισφορές που προκάλεσαν τη δυσαρέσκεια όσων έχουν απομείνει στον Τύρναβο. Επιπλέον οι μισθοί των υφαντών παρέμειναν χαμηλοί.⁵⁰ Το 1812 μια φοβερή επιδημία πανώλης εξαπλώθηκε σε όλη την ηπειρωτική Ελλάδα. Οι επιπτώσεις στη βιοτεχνία, το εμπόριο και γενικά στη ζωή του Τυρνάβου ήταν εξουθενωτικές. Πολλοί πέθαιναν, λίγοι μπορούσαν να φύγουν και κανείς ξένος δεν τολμούσε να εισέλθει στον Τύρναβο.⁵¹

Η επιδημία έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην κάμψη των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων. Αλλά δεν υπήρξε επαρκής αιτία για την πτώση που σημείωσε η ανεπτυγμένη οικονομική κίνηση συνολικά στην Ανατ. Θεσσαλία. Ευρύτερες αλλαγές στον τρόπο της παραγωγής, του εμπορίου και των αγορών καθόρισαν τις εξελίξεις.

Από τις αρχές του 18^{ου} αι. αναπτύσσεται η αγγλική υφαντουργία, η οποία χρησιμοποιεί μηχανές, βάφει με χημικές ουσίες και έτσι παράγει μαζικά. Οι αγορές της Ευρώπης προτιμούν τα νέα προϊόντα. Τα θεσσαλικά και τα άλλα ελληνικά δημιουργήματα δυσκολεύονται να πουληθούν. Χαρακτηριστική είναι η φράση στο Αρχείο Δογάνη: «...τομπανίσθηκαν οι Γραικοί εις τήν πιάτζαν...»⁵² Ο Fallmerayer θα γράψει αργότερα ότι «*η αγγλέζικη υφαντουργία και η πρόοδος*

της χημείας στη Δύση(...)οδήγησαν σε κατάρρευση τον Τύρναβο, την Τσαριτσάνη και τα Αμπελάκια». ⁵³ Τα παραπάνω αίτια ενισχύθηκαν και από το γεγονός ότι τα θεσσαλικά κέντρα δεν είχαν, παράλληλα με τις εξωτερικές αγορές, στηρίγματα στις εσωτερικές αγορές. Μελετώντας διεξοδικά τις αμπελακιώτικες κοινές συντροφίες και τα αίτια της παρακμής τους ο Νικολόπουλος υποστηρίζει ότι «Βασική αιτία για την καταστροφή της βιοτεχνίας στον ελλαδικό χώρο πρέπει να αποδοθεί στην ίδια τη φύση και τη λειτουργία του οθωμανικού κοινωνικού σχηματισμού, που όχι μόνο δεν οδηγούσε σε προστασία της ντόπιας παραγωγής και σε ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς, αλλά ταυτόχρονα έδινε τη δυνατότητα στις κυρίαρχες οικονομίες(...)να αποτελούν παράγοντα περιστολής και πιο συχνά καταστροφής κάθε μορφής παραγωγικής δραστηριότητας(...)». ⁵⁴ Έτσι ο Τύρναβος που ευνοήθηκε στην αρχή της οικονομικής πορείας του από τους Οθωμανούς, ακολούθησε κι αυτός το μετασχηματισμό του οθωμανικού κράτους προς την παρακμή.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σχετικά με τις βιοτεχνικές δραστηριότητες στον Τύρναβο και την ευρύτερη περιοχή της Ανατολικής Θεσσαλίας παρατηρούμε ότι:

- Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στη Θεσσαλία βρισκόταν σε εξάρτηση με την αγροτική παραγωγή που ήταν προσανατολισμένη σε κλάδους της οικιακής βιοτεχνίας.
- Ο Τύρναβος αναπτύχθηκε εξ αιτίας μιας σειράς προϋποθέσεων: ομοιογενής πληθυσμός, προνόμια, πρωτοβουλίες κατοίκων, γειτνίαση με Λάρισα.
- Οι βιοτεχνικές δραστηριότητες των Τυρναβιτών, οργανωμένες σε οικογενειακή βάση, επικεντρώθηκαν στην ύφανση μεταξωτών και βαμβακερών υφασμάτων και τη βαφή των νημάτων.
- Αφού εξασφάλισαν πλεονάσματα, οι Τυρναβίτες επιδόθηκαν στο εμπόριο με πόλεις της Κεντρ. Ευρώπης συγκροτώντας οικογενειακές εταιρίες (συντροφίες).
- Η οικονομική ευρωστία, η οποία κράτησε δύο αιώνες περίπου, έφερε την ευημερία και την ανάπτυξη στον Τύρναβο σε κάθε εκδήλωση της ζωής του.
- Οι βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες υποχώρησαν πριν από τα τέλη του 18^{ου} αι. στον Τύρναβο, στη συνέχεια και στην υπόλοιπη Ανατ. Θεσσαλία εξ αιτίας μιας σειράς παραγόντων: επιδημίες, μείωση πληθυσμού, εμφάνιση νέων τεχνικών και τρόπου παραγωγής, έλλειψη υποστήριξης.

Σημειώσεις

1. Ασδραχάς 1975 σ. 157 και Lowlles 1977σ. 35 όπου γράφει«(...)με το νέο σύστημα ιδιοκτησίας της γης πιο συχνά φορολογούνταν περισσότερο η εργασία και οι υπηρεσίες παρά τα χρήματα και τα εμπορεύματα.»

2. Stoinovich 1960 σ. 300. "Στα έλευθεροχώρια οί κωμοπολίται μέ τέχνας διαφόρους τήν ύφαντικήν, μέ τήν άμπελουργίαν καί μεταξουργίαν ήδύνατο νά φθάσωσιν είς άκμήν άξιοόλογον" γράφει ο Κούμας 1832 σ.540.
3. Holland 1989 σ. 140
4. Urquhart 1994 σ. 258
5. ό.π.
6. Νικολόπουλος 1988 σ. 96 γράφει «...η ανάπτυξη της εμπορευματικής παραγωγής στα ορεινά και στα νησιά οφειλόταν στη βελτίωση της παραγωγικότητας της εργασίας, όπως και στο αυξημένο σχετικά πλεόνασμα που επανεπενδυόταν αντί να το ιδιοποιείται η κεντρική εξουσία. (...) Η δυνατότητα ιδιοποίησης μέρους του πλεονάσματος από τους ίδιους τους παραγωγούς, αποτελούσε σημαντικό κίνητρο για την αύξηση της παραγωγής τους...».
7. Για τις σχέσεις των δύο πόλεων η Γουργιώτη 1997 σ. 114 γράφει: « Λάρισα – Τύρναβος είναι το δυναμικό "δίπολο", μέσα στο οποίο διακινούνται άνθρωποι, ιδέες, τεχνικές, γνώσεις. Κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία ο Τύρναβος, λόγω της ασφάλειας που απολαμβάνει στα προνόμιά του, δεχεται δυνάμεις από τη Λάρισα. Αντίθετα το 19^ο αι. στη Λάρισα διοχετεύεται μεγάλο μέρος του δυναμικού του Τυρνάβου».
8. Βακαλόπουλος 1973 σ. 528-529 , όπου παραθέτει χάρτη με τα βιοτεχνικά κέντρα της περιοχής του Πηνειού.
9. Καρύδης 1977 σ. 13 , 16 με βάση μελέτη του Μ.Κiel .
10. Beaujour 1974 σ. 22
11. Ο.π. σ133-134
12. Leake 1996 σ. 57
13. Στο ΑΤ Ρ5verso υπάρχει σχέδιο συμβιβασμού μιας διαφοράς ανάμεσα σε Τυρναβίτες εμπόρους. Το κείμενο μας δίνει πληροφορίες για την εμπορική και οικονομική ζωή του Τυρνάβου. Λαφαζάνης 1995 σ. 188-192
14. Φιλιππίδης 1815 σ. 139. Ο Αργύρης Φιλιππίδης ήταν αδελφός του γνωστού Δανιήλ Φιλιππίδη. Υπήρξε λόγιος και συγγραφέας μεταξύ των άλλων και της *Γεωγραφίας Μερικής* (της Ανατολικής Θεσσαλίας) σε λαϊκή γλώσσα.
15. Ασδραχάς 1999 σ.98. Σε έργο του Καταρτζή διαβάζουμε για τους τεχνίτες που εργάζονται στη μεταξουργία: «Στό μετάξι, είν' εκείνοι 'πού τό θγάνουν άπτά κουκούλια, εκείνοι 'πού τό κουβαριάζουν, τό γλιτιρίζουν [τυλίγουν στην ανέμη], τό κλώθουν, τό πλέχουν, τό φαίνουν.» Καταρτζής 1999 σ.129
16. ΑΤ Ρ918 και Παπαδοπούλου 1991 σ. 153,160
17. Leake 1996 σ. 57
18. Heuzey 1991 σ. 41-42
19. Ανδρεάδης 1935 σ. 323
20. Παλιούγκας 1994 σ. 96
21. Μάξιμος 1944 σ. 44
22. Βακαλόπουλος 1973 σ. 529
23. Beaujour 1974 σ. 61
24. Leake 1996 σ. 57
25. ο.π. Ο ίδιος τρία χρόνια αργότερα δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το κόστος παραγωγής
26. Holland 1989 σ. 118
27. Λεονάρδος 1992 σ. 53
28. *Celebi* 1995 . Ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρει ότι υπήρχε παροιμία των Θεσσαλών στη Βενετία. Επίσης εκεί τυπώθηκε σε πρώτη έκδοση (1675) και η ακολουθία του Αγ. Νικολάου των Βουναίνων . Στον πρόλογο του βιβλίου γίνεται αναφορά "τῆς έν Τορνόβω *ιερᾶς μονῆς τοῦ ἁγίου...*"
29. Μάξιμος 1944 σ. 58
30. Ο.π. σ. 39
31. Holland 1989 σ. 118-119
32. Heuzey 1991 σ. 41
33. Beaujour 1974 σ. 62
34. Stoianovich 1960 σ. 311
35. Επενεκίδης 1978. Από το 1769 απαγορευόταν στην Αυστρία η εισαγωγή εμπορευμάτων από εμπόρους που δεν είχαν αυστριακή υπηκοότητα. Τα μέτρα στάθηκαν αιτία για την εγκατάσταση πολλών Ελλήνων στις παροικίες της Αυστροουγγαρίας.
36. Ο.π. σ. 345

37. Ο.π.
38. Ο Ανδρεάδης 1935 σ. 321 αναφέρει ότι “ *Επεσε στα χέρια μου εδώ και σαράντα χρόνια [1885] φύλλο από κατάστιχο του εμποροβιοτεχνικού οίκου Χατζημάνθου με χρονολογία 1717 [μάλλον 1817] , όπου διάβασα μερίδες μεταξωτών υφασμάτων που στέλνονταν από τον Τύρναβο στις παραπάνω πόλεις (Βιέννη, Βουκουρέστι, Κίεβο, Μόσχα) να φτάνουν 10,15, 20 χιλ. ρούμπλια.*”
39. Πρόκειται για τους ναούς Αγ. Δημήτριο, Προφήτη Ηλία, Αγ. Αντώνιο, Αγ. Νικόλαο(Βλαχονικόλα). Παπαζήσης 1991 σ. 117
40. Δαλαμπύρας 1967 σ. 15-16 και Παπαζήσης 1991 σ. 122
41. Ο.π.
42. Brown 1993
43. Leake 1996 σ. 57
44. Fallmerayer 1994 σ. 55
45. Bjornstahl 1973 σ. 63
46. Φιλιππίδης –Κωνσταντάς 1988 σ. 169
47. Διεξοδική μελέτη στο Νικολόπουλος 1988
48. Leake 1996 σ. 56
49. ο.π. σ. 57
50. Leake 1969
51. Παπαγεωργίου 1986 και Holland 1989σ. 41
52. Ασδραχάς 1979 σ. 34 και Νικολόπουλος 1988 σ. 322
53. Fallmerayer 1994 σ. 56
54. Νικολόπουλος 1988 σ. 358

6. Η Πολιτική κατάσταση στη Θεσσαλία μετά το 1750

Είναι αποδεκτό ότι η οθωμανική αυτοκρατορία βρίσκεται σε παρακμή κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.¹ Αδυνατεί να αντιμετωπίσει τις επίμονες προσπάθειες της Ρωσίας για διέξοδο στο Αιγαίο και στα Βαλκάνια. Τις συνέπειες από τις ρωσοτουρκικές συγκρούσεις και διενέξεις πληρώνουν αδρά οι Έλληνες. Το μεγάλο γεγονός της Γαλλικής Επανάστασης εξάπτει τις διαθέσεις εξέγερσης και αλλάζει τη διεθνή σκηνή. Οι πόλεμοι του Ναπολέοντα φέρνουν τις αντιμαχόμενες ευρωπαϊκές δυνάμεις στα Ιόνια νησιά και ο ρωσοτουρκικός στόλος διαπλέει το Αιγαίο.

Στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας η κρίση και η αποσύνθεση, που άρχισε από τις αρχές του 18^{ου} αι. συνεχίζεται. Το κράτος δεν επεκτείνεται στρατιωτικά και οι πηγές των εσόδων στρέφονται στις αυξανόμενες φορολογίες και στον πλειστηριασμό των αξιωμάτων. Οι κρατικές ιδιοκτησίες μετεξελίσσονται σε ιδιωτικές και εμφανίζονται τα τσιφλίκια. Η εξουσία της κεντρικής διοίκησης εξασθενίζει, ενώ διάφοροι τοπικοί ηγέτες αποκτούν στρατιωτική δύναμη και πολιτική αυτονομία. Παράλληλα οι παραγωγικές δραστηριότητες, στις οποίες οι Έλληνες κατέχουν σημαντικό ρόλο, προσκρούουν στην αυξανόμενη φορολόγηση και στη διαφθορά των Οθωμανών αλλά και στη γενικότερη ανασφάλεια που επικρατούσε στο οθωμανικό κράτος.

Στη Θεσσαλία τα φαινόμενα της αποσύνθεσης του οθωμανικού κράτους αποτυπώνονται σε γεγονότα όπως τα Ορλωφικά, οι ληστρικές επιδρομές των Αλβανών, η κυριαρχία του Αλή πασά στη Θεσσαλία και την ανάπτυξη και δράση του κλεφταρματολισμού.

A) Τα Ορλωφικά

Μολονότι αποτέλεσε μια φάση του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1768, ενταγμένο στη ρωσική πολιτική, το επαναστατικό κίνημα του 1770-74, γνωστό ως *Ορλωφικά*, είχε απήχηση σε όλο τον ελλαδικό χώρο.² Στη Θεσσαλία δεν συνέβη κάποιο πολεμικό γεγονός, παρά μόνο διελεύσεις πλοίων στα θεσσαλικά παράλια του Αιγαίου και στις γειτονικές Β. Σποράδες, καθώς και κινητοποιήσεις των Θεσσαλών κλεφταρματολών (Βλαχάβας, Ζήδρος, Λάζος κ.α.).³ Οι Οθωμανοί όμως φροντίζουν για τις οχυρώσεις των κάστρων και παράλληλα διευκολύνουν τις ληστρικές επιδρομές των Αλβανών για εκφοβισμό των υποδούλων. Πληροφορίες για την ψυχολογική κατάσταση των θεσσαλικών πληθυσμών μας δίνει από τη Ζαγορά ο πατριάρχης Καλλίνικος Γ, που έζησε τα γεγονότα. *"(...)καί φόβος τῶν εἰς ἐλλάδα καί θεσσαλίαν πιστῶν μέγας, καί κίνδυνος ὑπό τῶν συρρευσάντων ἀλβανῶν καί ὀθωμανῶν, οἵτινες πῦρ πνέουσι κατά τοῦ γένους ἡμῶν, καί τήν κωμόπολιν τρίκκην κατέκαυσαν καί διήρπασαν, καί κατά τῶν λοιπῶν ταυτά μελετῶσι καί ἀπειλοῦσιν."*⁴

Η δεινή κατάσταση των Θεσσαλών έχει αρχίσει ήδη από τις αρχές του ρωσοτουρκικού πολέμου. Στις αρχές του 1769 πληροφορούμαστε για απειλές και ατιμώσεις εναντίον των χριστιανών στον Τύρναβο.⁵ Η Λάρισα ζει τραγικά γεγονότα. Οι γενίτσαροι της πόλης εξαπολύουν διώξεις και αρπαγές εναντίον των ντόπιων χριστιανών. Ο μητροπολίτης Μελέτιος και αρκετοί Λαρισαίοι καταφεύγουν στον Τύρναβο. Στις 12 Ιουνίου 1769 οι γενίτσαροι κατεδαφίζουν και πυρπολούν την εκκλησία του πολιούχου Αγ. Αχιλλίου.⁶

Την άνοιξη του 1770, όταν όλες οι ελληνικές επαρχίες βρίσκονται σε επαναστατικό αναβρασμό, στη Λάρισα έχει συγκεντρωθεί πλήθος από τουρκικά και αλβανικά στρατεύματα, αποτρέποντας κάθε απόπειρα επαναστατικής δράσης. Ο Κούμας γράφει χαρακτηριστικά: *"Ἄπό ὅλας τάς πόλεις τῆς Ρωμελίας καμμία βέβαια δέν εἶδε τραγικωτέρας σκηνάς παρά ἡ Λάρισσα. Τρεῖς σατράπαι εὐρίσκοντο εἰς αὐτήν τό 1770 ἔτος, τό μέν στρατολογῶσι διά τόν πόλεμον, τό δέ καί νά προσέχωσι μή μεταδοθῆ τό ἐπαναστατικόν πνεῦμα τῆς Πελοποννήσου διά τῶν Ἑλλήνων καί Θεσσαλῶν ἀρματολῶν (...)"*⁷

Οι Τούρκοι δεν κρύβουν την αγανάκτησή τους για όσα συμβαίνουν. Εκδικούνται σε κάθε ευκαιρία. Ο Αγά-πασάς της Λάρισας εκμεταλλευόμενος τις διαμάχες των προκρίτων των Τρικάλων, αφού συγκέντρωσε με δόλο όλους τους οπαδούς των αντιμαχόμενων προκρίτων διέταξε να τους σκοτώσουν. Περίπου 1.000 (ίσως και 3.000) βρήκαν οικτρό θάνατο τον Νοέμβριο του 1770. *"Εἰς μίαν ἡμέραν ἡ πόλις ἐγεμίσθη νεκρῶν, καί τὰ ρεῖθρα ἐβάφησαν ἀπό τό αἷμα τῶν ἀθλίων Τρικκαλινῶν"*, σημειώνει ο Κούμας.⁸

Οι οθωμανικές αρχές προσπαθούν να επιβάλλουν την νομιμότητα. Από την αρχή ακόμα του 1771 ο δάσκαλος του Τυρνάβου Λάμπρος Πάσχου γράφει: *"(...)νέος ἡγεμῶν ἐπεδήμησε εἰς λάρισσαν καί ὑπονοεῖται σύν θεῷ τῶν πραγμάτων ἐξομάλυνσις."*⁹ Μάταια όμως αναμένει. Η κατάσταση δεν ελέγχεται. Τις αποτυχίες των εξεγερμένων στη Δυτ. Στερεά και την ανοχή των Οθωμανών εκμεταλλεύτηκαν οι αλβανοί επιδρομείς. Οι λεηλασίες τους εξαπλώνονται σε

όλη την πεδινή Θεσσαλία. Ληλατούν τα χωριά του Ολύμπου και του Πηλίου και μεταφέρουν τους αιχμαλώτους στην Αλβανία προς εξισλαμισμό. Σε κάθε σημείωσή του ο πατριάρχης Καλλίνικος επαναλαμβάνει τη φράση «*ἔφοδος ἀλβανῶν*» και διεκτραγωδεῖ τα παθήματα των Θεσσαλών.

Το 1774 με την υπογραφή της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, η Θεσσαλία, όπως και η υπόλοιπη Ελλάδα, μετράει τις συνέπειες των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων που προηγήθηκαν: *"αἰχμαλωσίας, σφαγῆς, παντελεῖς γυμνώσεις, ὑστέρησιν πατρίδος καί ἐξομώσεις καί ἄλλα μύρια δεινά(...)"*¹⁰ Εκείνη την περίοδο πολλοί Έλληνες εγκαταλείπουν τις πατρίδες τους με προορισμό τα αναπτυσσόμενα παράλια της Μ. Ασίας και προπάντων την οικονομικά αναδυόμενη Ουγγαρία, όπου ίδρυσαν ισχυρές παροικίες.

B. Οι επιδρομές των Αλβανών

Σε όλη την περίοδο των ρωσοτουρκικών πολέμων, από το 1768 (Ορλωφικά) μέχρι το 1792 (κίνημα Λάμπρου Κατσώνη), η Θεσσαλία αναστατώνεται από τις επιδρομές αλβανικών συμμοριών. Εκμεταλλεύονται την αδυναμία της οθωμανικής εξουσίας να επιβάλλουν την τάξη και ληλατούν σε κάθε ευκαιρία απροσημάιστα χριστιανικούς και οθωμανικούς πληθυσμούς. Ακόμη και η υποψία της παρουσίας των προκαλεί τον τρόμο. Ανάμεσα στις άλλες απεχθείς σκηνές ο ηγούμενος της Ολυμπιώτισσας Άνθιμος σημειώνει: *"Αν ἀκούσωμεν γαύγισμα τινός σκύλου, τρέμομεν ὑποπτεύοντες μήπως εἶναι Ἀλβανῖται. Ἄν ἄλογον κτυπήσῃ με τους πόδας του, μένομεν ἐκστατικοί μήπως ἔφθασαν. Ἄν σύγχυσις ἀνθρώπων ἀκουσθῇ, ταραπτόμεθα πάλιν ἀπό τήν αὐτήν αἰτίαν."*¹¹

Η ανεξέλεγκτη δράση των αλβανικών επιδρομών φαίνεται ότι πήρε μεγάλες διαστάσεις και ανησύχησε την Υψηλή Πύλη. Ο αρχηγός των ναυτικών δυνάμεων, ο δραστήριος Καπουδάν πασάς, ήλθε στη Θεσσαλία με συγκροτημένες δυνάμεις και καταδίωξε με παραδειγματική σκληρότητα τους Αλβανούς. Στον Τύρναβο ο Οθωμανός στρατηγός πυρπολεί το σπίτι του Αλβανού αρχιληστή *Μπεκιράκου*.¹² Παράλληλα δίνει την άδεια στους ντόπιους να οπλοφορούν και να καταδιώκουν κι αυτοί τους Αλβανούς επιδρομείς. Τα μέτρα αυτά φαίνεται να ικανοποίησαν τους ταλαιπωρημένους Έλληνες και άρπαξαν την ευκαιρία να εξοπλίσουν οπλοφόρα τμήματα. Και βέβαια προσπόρισαν δυνάμεις στα ελληνικά αρματολίκια των περιοχών του Ολύμπου, του Κισάβου και του Πηλίου. Ο περιηγητής Bjornstahl περιγράφει την κατάσταση: *«Εἶναι ἡ πρώτη φορά στον τόπο αυτό που οι Ἕλληνες παίρνουν τα όπλα και σκοτώνουν μουσουλμάνους. Και βάλθηκαν να επωφεληθούν από την ελευθερία αυτή. Σ' όλα τα χωριά συγκροτήθηκαν ομάδες από Ἕλληνες στρατιώτες και στην περιοχή υπάρχουν ἤδη 700 ἄνδρες καλά οπλισμένοι. Το χωριό Ἀμπελάκια ἔχει οπλίσει 50 στρατιώτες. Παρόμοια ελευθερία εἶχε δοθεῖ ἐδῶ και πέντε χρόνια στο Βόλο.»*¹³

Η ασυδοσία των Αλβανών μειώθηκε με τις προσπάθειες των οθωμανικών αρχών και τη δράση των κλεφταρματολών, αλλά οι επιδρομές δεν εξέλειπαν. Το 1780 ανέλαβε τη φύλαξη των διαβάσεων (*δερβένια*) ο Κούρτ πασάς, ο οποίος καταδίωξε με επιτυχία αυτή τη φορά τις αλβανικές συμμορίες, *«την μάστιγαν ταύτην»* κατά τον Κούμα, και γενικά επέβαλε την ομαλότητα στη Θεσσαλία μέχρι το 1784.¹⁴ Οι διώξεις δε στρέφονταν μόνο κατά των Αλβανών ατάκτων αλλά και εναντίον των Ελλήνων κλεφταρματολών, οι οποίοι δεν

συμμορφώνονταν με την νομιμότητα της εξουσίας. Όταν ο γνωστός Ολύμπιος κλεφταρματωλός Πάνος Τσιάρας λεηλατεί την περιοχή της Ελασσόνας, οι Αλβανοί διορίζονται να φυλάξουν την περιοχή και να διαμένουν στα σπίτια, όπως είχαν υποδείξει οι οθωμανικές αρχές στους προεστώτες των χωριών.¹⁵

Από το 1786 υπεύθυνος για τις διαβάσεις της Θεσσαλίας ανέλαβε ο ανερχόμενος Αλβανός ηγέτης, ο γνωστός Αλή πασάς των Ιωαννίνων. Εκείνη την περίοδο ο Αλής ενδιαφέρεται για την εδραίωση της θέσης του στην Ήπειρο και οι Οθωμανοί απασχολούνται με το κίνημα του Λάμπρου Κατσώνη και τη ρωσική διείσδυση στο Αιγαίο. Οι Αλβανοί δεν αφήνουν τις ευκαιρίες ανεκμετάλλευτες και επαναλαμβάνουν τις λεηλασίες. Η κατάσταση είναι εκτός ελέγχου. Για το μέγεθος της ανωμαλίας που προκαλούσαν ο Κούμας γράφει: "*Οί 'Αλβανοί από τοῦ 1787 ἕως τέλους τοῦ 1790 ἔτους ἠρήμωσαν χώρας, ἔκαυσαν κώμας, καί γέμισαν ἀπό δάκρυα ὄλην τήν Ελλάδα. Στίφη πολυάριθμα περιεχόμενα ἀφόβως, ὄχι μόνον ἀγρούς καί κώμας διήρπαζαν, ἀλλ'ἀπεφάσισαν νά λεηλατήσωσι καί τὰς πόλεις.*"¹⁶

Μια πρώτη απόπειρα για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα επιχειρεί ο Αλής, που κατέρχεται από την περιοχή της Ελασσόνας στη Θεσσαλία το 1788, αλλά τα αποτελέσματα ήταν προσωρινά. Το πέρασμά του έβλαψε τον πληθυσμό της περιοχής από τις έκτακτες φορολογίες, *τα πεσκέσια*(δώρα) και τις δολοπλοκίες.¹⁷

Η οθωμανική εξουσία αποδεικνύεται ανίκανη και ανίσχυρη να ελέγξει τα κύματα των λεηλασιών. Το 1790 περίπου 400 αλβανοί επιδρομείς επιτίθενται αιφνιδιαστικά στον Τύρναβο, πόλη με 10.000 κατοίκους, δηλ. μεγάλη για την εποχή, και γνωστή και κοντά στη Λάρισα. Οι Τυρναβίτες, μολονότι δεν ήταν εξοικειωμένοι με τέτοιες καταστάσεις, αντιμετώπισαν τους επιδρομείς με γενναιότητα και αποτελεσματικά. Και στο τέλος με τη συνδρομή των Οθωμανών της Λάρισας τους έτρεψαν σε φυγή. Το γεγονός περιγράφει ο Κούμας, που το έζησε: "*Ἦρχισαν μέ τὰς πυροβολήσεις κατά τῶν πυλῶν νά θραύωσι τὰς κλειδωνίας καί νά ἐμβαίνωσιν εἰς τοὺς οἴκους. Οἱ κάτοικοι ἐξαφανισθέντες εἰς τόν ὕπνον των, ἐνῶ δέν ἐφοβοῦντο τι τοιοῦτον, ἐπειδή μάλιστα κατ'ἐκείνην τήν ἡμέραν εὐρίσκετο ἐκεῖ καί Πασᾶς διαβάτης μέ ἱκανούς ὄπλοφόρους, ἐπήδησαν ἔξω καί ἤκουσαν ὅτι 'Αλβανοί ἐληλάτησαν ἤδη τό τρίτον μέρος τῆς πόλεως. Τότε οἱ ἀνενόχλητοι ἀκόμη Τυρναβῖται ἔδειξαν καρδίας ἀληθινῶν Ἑλλήνων. Στήσαντες ἐνέδρας ἔμπροσθεν τῶν πυλῶν τῶν οἴκων ἤρχισαν μάχην κατά τῶν ληστῶν. Πτώματα 'Αλβανῶν ἔπιπταν χωρίς νά αἱματωθῆ εἷς χριστιανός Τυρναβίτης. Μετά δύο ὥρας ἐτράπησαν εἰς φυγὴν οἱ λησταί φορτωθέντες ὅσα διήρπασαν καί σύραντες μαζή των εἰς αἰχμαλωσίαν ὅσους εἶχαν πιάσει κοιμωμένους. 'Αλλά οἱ ἀνδρεῖοι Τυρναβῖται τοὺς ἐξεδίωκαν ὀπισθεν, καί βοήθεια Τούρκων φθάσασα ἀπό Λαρίσης, τοὺς ἐστενοχώρησαν εἰς κοιλάδα τινά τόσον, ὥστ' ἀφήσαντες καί τα λάφυρα καί τοὺς αἰχμαλώτους των ἔφυγαν εἰς τὰ βουνά.*"¹⁸

Τον ίδιο χρόνο Αλβανοί λεηλάτησαν το μοναστήρι της Ολυμπιώτισσας στην Ελασσόνα και αιχμαλώτισαν τον ηγούμενό της Άνθιμο Ολυμπιώτη.¹⁹ Μεγαλύτερη δοκιμασία υπέστη η παλιά μονή του Αγ. Διονυσίου επάνω στον Όλυμπο, την οποία οι επιδρομείς έκαψαν. Αλβανικές συμμορίες λεηλάτησαν τα Κανάλια, μεγάλο χωριό του Πηλίου, και λυμαίνονταν τα πεδινά του Αλμυρού.

Παραμερίζοντας την ανίκανη οθωμανική ηγεσία ο Αλη-πασάς άρχισε με τακτικό στρατό εξοντωτικό πόλεμο εναντίον των άτακτων Αλβανών. Καταδίωξε τους ληστές με σκληρότητα, κάνοντας μάλιστα επίδειξη της δύναμής του,

όπως σημειώνει ο πατριάρχης Καλλίνικος: *"φήμη ως ό τρίκκης ήγεμών τούς ληστές τούς τόν τύρναβον γυμνώσαντας καταπολέμησε, και έθανάτωσε και 60 κεφαλές εις λάρισσαν έστειλεν και γλώσσας πολλών. και έστειλε και κατά τών γυμνωσάντων τά κανάλια ίνα καταδιώξουσι, και φονεύσωσι και έλευθερώσωσι τούς αίχμαλώτους, ως και τούς τοῦ τυρνάβου(...)"*.²⁰

Οι επιδρομές σταμάτησαν στις αρχές της δεκαετίας του 1790, όταν ο Αλβανός ηγεμόνας των Ιωαννίνων άρχισε να επεκτείνει την εξουσία του στο Θεσσαλικό χώρο.

Γ . Η κυριαρχία του Αλή πασά στη Θεσσαλία

Με τον ορισμό του ως πασά της Ηπείρου και από το 1798 ως γενικού επόπτη των διαβάσεων, ο Αλής επέβαλε μεθοδικά την κυριαρχία του σ' ολόκληρο το γεωγραφικό χώρο της Θεσσαλίας, επιβεβαιώνοντας τη φήμη του ως ικανού στρατιωτικού και πολιτικού ηγέτη. Οι πολυάριθμοι, φιλονικούντες και πλούσιοι Τούρκοι άρχοντες (*αγιάνηδες*) και οι Οθωμανοί αξιωματούχοι της Λάρισας δεν τολμούσαν να φέρουν αντιρρήσεις στις επιδιώξεις του. Οι υπόδουλοι, επειδή εξυπηρετούνταν από τους διχογνωμίες των Οθωμανών, δεν είχαν λόγους να αντιδρούν. Ο Κούμας που έζησε μέχρι το 1803 στη Θεσσαλία δίνει πολλές πληροφορίες για τον τρόπο του *«απαραδειγματίστου τούτου τυράννου»*. Κολάκευε τους πρόκριτους, καλλιεργούσε τις μεταξύ των φιλονικίες και υπονόμειε όλους για δικό του όφελος.²¹

Ορισμένοι πρόκριτοι στις προσπάθειες τους να ενταχθούν στους νέους συσχετισμούς γίνονταν όργανά του στις επιδιώξεις του. Ο Κούμας γράφει ότι προκειμένου να διασφαλιστεί η τάξη και η ασφάλεια στην περιοχή πρότειναν στον σουλτάνο να δοθούν στον Αλη-πασά περισσότερες αρμοδιότητες για να επεμβαίνει ακόμα και σε περιοχές που δεν επιτρέπονταν. Και μια τέτοια περιοχή ήταν ο Τύρναβος, που ως γνωστόν απολάμβανε προνομίων (απαγόρευση διέλευσης στρατού, φορολογικές απαλλαγές κα). Ο Λαρισαίος λόγιος με αγανάκτηση και ειρωνεία περιγράφει τη στάση των Ελλήνων *«αδελφών»* του Αλή-πασά. *"οί δέ πατέρες και άδελφοί τοῦ Αλη Πασά, δημογέροντες και τινες τών άρχιερέων, ώρκίζοντο εις τάς πρόσ τό Διβάνιον άναφοράς των, ότι κανείς άλλος δέν δύναται νά σώση τήν χώραν από τούς καθημερινούς κινδύνους, ει μή ό άνδρεϊος και ένάρετος 'Αλη Πασάς, ό πατήρ τών πτωχών, εάν τοῦ δοθῆ πληρεξουσιότης μεγαλητέρα, και έκτασις τῆς έξουσίας του και εις εκείνα τά μέρη, όπου προνόμια παλαιά άπαγορεύουν τήν άνάμειξίν του. Και ό Τύρναβος ειχε παλαιά τοιαῦτα προνόμια δοθέντα εις τόν κτίστην του Τουραχάμπεην."*²²

Γενικά, δίχως να διακινδυνεύει τίποτα ο Αλη-πασάς συμπεριφερόταν με ευνοϊκό τρόπο στον πληθυσμό των υπόδουλων και αντιμαχόμενος την εξουσία των Οθωμανών αξιωματούχων και των κοινοτικών αρχόντων κέρδιζε τη συμπάθειά του. Επέτρεψε στους χριστιανούς να τελούν δημόσια τις θρησκευτικές γιορτές τους, να ντύνονται όπως θέλουν, να διασκεδάζουν δημόσια, εκδηλώσεις που ήταν απαγορευτικές για τους ραγιαδες από το οθωμανικό δίκαιο. Η φιλολαϊκή στάση του δημιούργησε ευχάριστες εντυπώσεις, μολονότι επέβαλε βαριά φορολογία. Γράφει εύστοχα ο Κούμας: *"(...)"μ' όλον ότι έπασχον μεγάλως από τούς ύπερβαρυθέντας φόρους, εύρίσκοντο και φρόνικοι,οϊτινες εύλόγουν τάς χρυσάς ήμέρας τοῦ 'Αλη Πασά"*.²³ Ο περιηγητής W.Leake αναφέρει ότι οι χριστιανοί των Τρικάλων παραδέχονται πως ο Αλη-

πασάς τους ανακούφισε αρκετά από τη σκληρότητα και την καταπίεση που υπέφεραν παλαιότερα από τους τούρκους μπέηδες.²⁴

Στα χρόνια της κυριαρχίας του, η Λάρισα έζησε ένα ευχάριστο γεγονός. Ο δραστήριος μητροπολίτης της Λάρισας Διονύσιος ο Καλλιάρχης, με τη συνδρομή του έλληνα δραγουμάνου Μουρούζη εκμεταλλεύεται την "εκσυγχρονιστική" πολιτική του σουλτάνου Σελίμ Γ' και ανοικοδομεί το μητροπολιτικό ναό του Αγ. Αχιλλίου το Πάσχα του 1794. Βέβαια η άδεια ανοικοδόμησης στοίχισε «πολλότατα έξοδα» προς κάθε κατεύθυνση.²⁵

Η συνεργασία ανάμεσα στον Αλη-πασά και στους τοπικούς επισκόπους συνεχίστηκε για μεγάλο διάστημα, όπως καταγράφεται σε πολλές επιστολές των αρχειακών πηγών. Και οι δύο πλευρές όφειλαν να διασφαλίζουν την τάξη και ευημερία των υπηκόων τους. Ένδειξη αυτής της πολιτικής έχουμε σε μια επιδρομή Αλβανών στο σχολείο του Τυρνάβου και την απειλή αιχμαλωσίας των μαθητών του Πέζαρου. Ο μητροπολίτης Διονύσιος απευθύνθηκε αμέσως στο γιο του Αλή, Μουχτάρ πασά, που διάμεινε στη Λάρισα, "γιά τά κινήματα τών ανθρώπων του, τά δυσφημούντα τήν υπόληψιν τοῦ πατρός του". Και αναφέρει ότι έγραψε στον Αλή να χορηγηθεί στον Πέζαρο προσωπικό έγγραφο "(...) πιγιουρουντί, υπό τήν σκέπην καί τήν εὔνοια τοῦ ὕψους της".²⁶

Οι υπόδουλοι Έλληνες και οι απλοί Οθωμανοί νόμισαν ότι βρήκαν στο πρόσωπο του Αληπασά έναν άξιο διοικητή και προστάτη από τις αυθαιρεσίες των ισχυρών του τόπου, αλλά διαψεύστηκαν σε σύντομο χρόνο. Ο ανώνυμος της *Ελληνικής Νομαρχίας*, γνωρίζοντας την κατάσταση που επικράτησε τελικά, γράφει κατηγορηματικά: "(...)πλανῶντας μέ ψευδεῖς ἐπαίνους καί πλουσιοπάροχα ταξίματα τούς ἄρχοντες καί προεστούς, ἠπάτησεν σχεδόν ὅλους, καί καθείς ἐνόμισε διά ὀλίγον καιρόν, νά εὐρῆκεν εἰς αὐτόν ἡ εὔκαρπος γῆ τῆς Ἡπείρου καί Θετταλίας καί οἱ κάτοικοι αὐτῶν ἔνα διαυθεντευτήν καί ἔνα πατέρα."²⁷

Αναμφισβήτητα ο Αλη-πασάς καταδίωξε τους επιδρομείς και εμπέδωσε ένα αίσθημα ασφάλειας και τάξης στο θεσσαλικό χώρο καθώς σταμάτησε και ο ρωσοτουρκικός πόλεμος στα 1792. Η διοίκησή του αποσκοπούσε στην κατοχύρωση της προσωπικής ισχύος του. Με τις κινήσεις του προς κάθε κατεύθυνση αποσκοπούσε στο προσωπικό του συμφέρον. Επιβάλλοντας ποινές σε όσους παρανομούσαν, απειλώντας αθώους, εκβιάζοντας με τα αλβανικά αποσπάσματα ισχυρούς και φυλακίζοντας πλούσιους κατόρθωσε να σφετεριστεί πλούτη και απέκτησε τεράστια ακίνητη περιουσία.

Οι αρπακτικές του διαθέσεις τον έφεραν σε σύγκρουση, πολλές φορές, με τους Οθωμανούς μπέηδες της Λάρισας, οι οποίοι αρνούσαν να υποταχτούν στη θέλησή του. Οι συγκρούσεις αυτές έφερναν ανασφάλεια στην πόλη. Ο περιηγητής Bartholdy, που βρέθηκε στα 1803 στη Λάρισα, αναφέρει ότι οι σκληροτράχηλοι γενίτσαροι της πόλης δημιουργούσαν συνέχεια επεισόδια. Τα καταστήματα έκλειναν νωρίς, ενώ δεν μπορούσε να μετακινηθεί χωρίς κίνδυνο. Με διάφορες προφάσεις φυλάκισε στα Γιάννενα πλούσιους Έλληνες και Εβραίους για να σφετεριστεί την περιουσία τους.²⁸

Εκμεταλλεζόμενος τις διχογνωμίες τους, φυλάκισε τέσσερις επιφανείς Αμπελακιώτες και πλούσιους εμπόρους, επειδή δεν πλήρωναν τους αυθαίρετους φόρους που είχε επιβάλει. Για έναν από αυτούς, το Γεώργιο Σβάρτζ, ο συνέταιρός του Ίβος Δροσινός δεν κρύβει την απελπισία του για το υπέρογκο ποσό που απαιτούσε μυστικά ο Αλής προκειμένου να τον αποφυλακίσει: "(...) καί ἔτι τό μυστικόν διά τάς 30.000 φιορίνια ὁποῦ ἐζητοῦσεν ὁ ὑψηλότατος διά νά γίνει αὐτός κληρονόμος, ὡσάν νά μέ ἐκτύπησεν καταρροή".²⁹

Με φυλάκιση και εκβιασμό απέσπασε μεγάλο χρηματικό ποσό από τον ισχυρό προεστό της Ρεντίνας των Αγράφων Τσολάκογλου. Τις ίδιες μεθόδους εφάρμοσε και ο γιος του Μουχτάρ στην Αγιά.

Προς τους μικροϊδιοκτήτες και τον πληθυσμό των ελληνικών χωριών συμπεριφέρεται ως τοκογλύφος και καταχραστής. Ο Leake γράφει σχετικά: «Όλα τα χωριά της Ποταμιάς (Ελασσόνα) ήταν κάποτε κεφαλοχώρια και οι γαίες ανήκαν στους Έλληνες κατοίκους τους. Τα κεφαλοχώρια όμως μειώθηκαν, επειδή οι συχνές απαιτήσεις του Αλή και των αλβανών στρατιωτών, ανάγκασαν αυτούς να συνάψουν δάνεια με υψηλότατο τόκο και να γίνουν καλλιεργητές του με τον όρο να τους απαλλάξει από τα χρέη τους(...)». ³⁰ Με αυτό τον τρόπο ο Αλη-πασάς και οι γιοι του έγιναν κάτοχοι μιας τεράστιας ιδιοκτησίας από τσιφλικοχώρια του θεσσαλικού κάμπου. ³¹

Στη Θεσσαλία, με την πλούσια παραγωγή της, οι άνθρωποι υπέφεραν. Δεν κρατούσαν σοδειά περισσότερη από την αναγκαία να καλύψει την επιβίωσή τους, ενώ οι τιμές των αγαθών είναι ψηλές. Παράλληλα με την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινούπολης που προμηθεύεται πάγια το σιτάρι από τη Θεσσαλία, ο Αλής και οι γιοι του μεταφέρουν τα δικά τους μερίδια στους τόπους διαμονής τους (Γιάννενα). Την εξαθλίωση επιτείνουν οι πόλεμοι στα Βαλκάνια και οι συγκρούσεις του Αλή πασά με τους Σουλιώτες και τους Έλληνες κλεφταρματολούς. Οι συνεχείς πιέσεις και οι καταναγκασμοί εξανάγκαζαν πολλούς Έλληνες και Οθωμανούς να εγκαταλείπουν τους τόπους τους και να μεταναστεύουν. Τα κτήματά τους περιέρχονταν στη διάθεση του Αλή. Μόνο τα χωριά του Πηλίου ξέφυγαν από την επιβουλή του, επειδή προστατεύονταν από την οικογένεια του σουλτάνου και η γεωγραφική τους θέση ευνοούσε την καλύτερη επικοινωνία με την Πόλη. ³²

Από το 1810 διοικητής της Θεσσαλίας διορίστηκε ο γιος του Αλή, ο Βελής. ³³ Η διοίκηση του Βελή πασά, που ο Άγγλος περιηγητής Holland τον περιγράφει μορφωμένο και "ευρωπαϊστή" στις σχέσεις του με τους ξένους, ³⁴ ήταν παρόμοια με αυτή του πατέρα του.

Μέχρι την πτώση της ηγεμονίας του Αλη-πασά (1822) Οθωμανοί και Έλληνες της Θεσσαλίας υποφέρουν. Όταν στα 1819 ο αμερικανός περιηγητής Everett επισκέφτηκε τον Τύρναβο, είδε πλήθος ανθρώπων σε μήκος πολλών μιλίων να κατασκευάζουν ένα μεγάλο υδραγωγείο και σημείωσε χαρακτηριστικά: «Ένα τόσο ακριβό έργο για ένα τέτοιο σκοπό είναι το καλύτερο παράδειγμα της καταπίεσης που ασκούσε αυτό το καθεστώς». ³⁵ Ο ίδιος εκτιμά ότι τελικά οι υπόδουλοι υπέφεραν περισσότερο από το καθεστώς του Αλή πασά παρά από τις ληστρικές επιδρομές καθώς «(...) αυτό το σύστημα τους καταδίκασε σε διαρκή φτώχεια, υπερβαίνοντας κατά πολύ αυτά που υπέφεραν απ' τους ληστές(...)». ³⁶

Δ. Η ανάπτυξη του κλεφταρματολισμού

Από όλα τα γεωγραφικά διαμερίσματα η Θεσσαλία, καθώς ήταν περιτριγυρισμένη από ψηλά βουνά είχε τα περισσότερα αρματολίκια. Οι αρματολοί ήταν υπεύθυνοι να φυλάγουν τις οδικές αρτηρίες και διαβάσεις με αντιστάθμισμα να απολαμβάνουν φορολογικές απαλλαγές και σχετική αυτονομία στους χώρους της ευθύνης των (αρματολίκια). Η ανάπτυξή τους έδειχνε την κοινωνική αναστάτωση που προκαλούσε η ληστεία στο θεσσαλικό χώρο. ³⁷ Με την εγκαθίδρυση των αρματολοκίων, εισβάλλει ένας

*συμπληρωματικός εξουσιαστικός μηχανισμός: οι ένοπλοι αυτοί δεν είναι ούτε ακριβώς κατακτητές, αν και φέρουν όπλα, ούτε ακριβώς κατακτημένοι, αφού διαθέτουν προνόμια που ξεπερνούν την κατάσταση του φορολογούμενου χριστιανού.*³⁸

Από τα μέσα του 18^{ου} αι., καθώς οι Άλβανοί έχουν κατακλύσει την Κεντρική Ελλάδα, εξ αιτίας των ρωσοτουρκικών συγκρούσεων και της αδυναμίας του οθωμανικού κράτους, οι συσχετισμοί των τοπικών δυνάμεων ανατρέπονται.³⁹ Οι Οθωμανοί με αφορμή τις επαφές των Ελλήνων αρματολών με τους ομόδοξους και ομόφυλους κλέφτες αφαίρεσαν από αυτούς τα αρματολίκια και τα παραχώρησαν σε Άλβανούς. Οι ενέργειες αυτές και η πολιτική κατάσταση που διαμορφώθηκε έφεραν σε σύγκρουση τους κλεφταρματολούς με την οθωμανική εξουσία. Ταυτόχρονα οι ίδιοι καταδίωκαν τους Άλβανούς ενόπλους ως σφετεριστές της εξουσίας και επιδρομείς στα παλιά αρματολίκια τους.

Η δράση των Θεσσαλών κλεφταρματολών αναπτύσσεται με τη συμμετοχή τους στα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώνονται στον ελλαδικό χώρο από την ρωσική πολιτική. Στα Ορλωφικά του 1770 οι Θεσσαλοί οπλαρχηγοί Ζήδρος, Λάζος, Βλαχάβας εξεγέρθηκαν και συγκεντρώθηκαν στην Ακαρνανία με σκοπό να έπαιρναν μέρος στην εξέγερση. Η αποτυχία του κινήματος τους αναγκάζει να καταφύγουν στα βουνά. Στρατολογούν νέους συντρόφους, κάνουν επιδρομές στα χωριά και πετυχαίνουν να πάρουν αμνηστία. Επιστρέφουν στα αρματολίκια τους και δεν επιτρέπουν τη διέλευση Οθωμανών και Άλβανών ενόπλων στη περιοχή τους.⁴⁰

Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και η δράση του Λάμπρου Κατσώνη (1787-92) πυροδοτεί ξανά τον επαναστατικό αναβρασμό: *"(...)έκλονίζεντο τὰ πνεύματα γενικῶς τῶν Ελλήνων, καί είδικῶς τῶν ἀρματωλῶν μέ τήν ἐμφάνισιν τοῦ Λάμπρου Κατσώνη κατά τό Αἰγαῖο πέλαγος εἰς ἐπανάστασιν."* γράφει ο Κασομούλης.⁴¹ Η επαναστατική ζύμωση αναγκάζει τον Αλή πασά να συμβιβαστεί μαζί τους αφήνοντας τους Έλληνες αρματολούς να διώκουν τους Άλβανούς ανταγωνιστές τους. Μια πρώτη σημαντική επιτυχία των Θεσσαλών κλεφταρματολών υπήρξε η *μάχη της Κράπας* στο μέσο της διάβασης Ελασσόνας-Σερβίων στα 1790.⁴² Εκεί ο γνωστός κλεφταρματολός Νικοτσάρας, με πολυάριθμο (για κλέφτες) στρατό, κατατρόπωσε τους Άλβανούς που έστειλε ο Αλή πασάς για να εκδιώξουν τους Έλληνες από τα αρματολίκια τους.

Οι συγκρούσεις με τα ένοπλα σώματα της οθωμανικής εξουσίας επεκτείνουν την επιρροή των κλεφταρματολών. Στα κατάστιχα του πλούσιου μοναστηριού της Ολυμπιώτισσας καταγράφονται οι εισφορές που πλήρωνε το μοναστήρι στο θρυλικό Νικοτσάρα και στους συντρόφους του.⁴³ Οι εκφράσεις *χάρτζι* (φόρος), *λουφές* (μισθός), *βοήθεια*, όπως *άγριος* και *θεοήλατος* για το Νικοτσάρα μαρτυρούν μάλλον ότι οι εισφορές αυτές δίνονταν με απαίτηση και επιβολή των κλεφταρματολών. Η φήμη τους απλώνεται και γίνονται υπολογίσιμη δύναμη. Οι Οθωμανοί αναγκάζονται και αναγνωρίζουν την επικυριαρχία στα αρματολίκια τους. Ο Αλής, αποτιμώντας την αποφασιστικότητά τους και αποβλέποντας μάλλον στην υποταγή τους, αποδίδει τιμές ή φιλοξενεί τους αρχηγούς στα Γιάννενα και επιτυγχάνει την επαναστατική απραξία τους. Όλο το διάστημα 1790-1805, ενώ ο Αλής ασχολείται με την υποταγή των Σουλιωτών και τα προβλήματα που δημιουργούνται στα ηπειρωτικά παράλια από τις διαδοχικές ευρωπαϊκές κατοχές των Επτανήσων, οι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί βρήκαν την ευκαιρία να

αναπτυχθούν στις περιοχές τους. Και όταν οι Οθωμανοί γίνονται απειλητικοί δεν υποχωρούν. Ορισμένοι μεταφέρουν τη δράση τους στο Αιγαίο και λεηλατούν πλοία και παράλια με ορμητήριο τις Βόρειες Σποράδες.⁴⁴ Με την πρώτη πτώση του Σουλίου (1803) οι Έλληνες κλεφταρματολοί καταλαβαίνουν ότι ο ηγεμόνας της Ηπείρου θα στρεφόταν εναντίον τους. Διακόπτουν κάθε επαφή μαζί του και στο εξής αντιπαλεύουν με κάθε τρόπο την εξουσία του.

Ο νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος (1806-1812) έφερε τους Ρώσους στο Αιγαίο και αναζωπύρωσε την επαναστατική διάθεση των Ελλήνων. Προφανώς η ρωσική πολιτική υπολόγιζε το κίνημα των κλεφταρματολών και επεδίωκε την εμπλοκή τους στον πόλεμο. Αυτή την περίοδο ανέπτυξε αξιόλογη δράση και φημίστηκε για τα κατορθώματά του ο Νικοτσάρας. Διαθέτοντας σπάνια προσόντα εναλλασσόταν στο ρόλο του κλεφταρματολού και του πειρατή: *"(...)έμπερδευόμενος εις τό γενικώτερον, όπου έβλεπε τήν άληθινήν δόξαν διά τό έθνος του και διά τόν έαυτόν του"* γράφει ο Κασομούλης.⁴⁵ Κρατούσε σε διαρκή επιφυλακή τις οθωμανικές δυνάμεις και κυρίως τον Αλή πασά με τον οποίο ήταν σε σύγκρουση για μια δεκαετία. Περνώντας συχνά από το Αιγαίο στο Ιόνιο και αντίστροφα ή διασχίζοντας τη Θεσσαλία από τον Όλυμπο μέχρι τα Άγραφα συμμετείχε σε επαναστατικές ζυμώσεις και καλλιεργούσε το πνεύμα της εξέγερσης. Το 1807 συνεργάστηκε με το ρώσο ναύαρχο του Αιγαίου και πραγματοποίησε παράτολμη επιχείρηση στην περιοχή του Στρυμώνα (*Ζίχνα*) με σκοπό να πολεμήσει στο ρωσοτουρκικό μέτωπο της Βλαχίας.⁴⁶ Η αποτυχία της εκστρατείας δεν ανέκοψε τη δράση του και το όνομά του έγινε θρύλος για τις επόμενες γενιές.⁴⁷

Η περίοδος της δράσης των Θεσσαλών κλεφταρματολών τερματίζεται με κίνημα του παπα-Θύμιου Βλαχάβα το 1808 στα Χάσια. Η εξέγερση είχε απήχηση προκαλώντας μεγάλη αναστάτωση στους Οθωμανούς, που τρομοκρατούν τους χριστιανικούς πληθυσμούς του κάμπου. Η μάχη κοντά στην Καλαμπάκα κατέληξε σε ήττα και στον οικτρό θάνατο του αρχηγού των κλεφταρματολών.⁴⁸

Ένα άλλο γεγονός, η επανάσταση των ομόδοξων Σέρβων στα 1804-07, είχε μεγάλη απήχηση κυρίως στους Έλληνες της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Ηπείρου. Έτσι Θεσσαλοί και Μακεδόνες κλεφταρματολοί, *«'ερεθισθέντες πάλιν»*, έσπευσαν. Πήραν μέρος με επικεφαλής τον κλεφταρματολό Γεωργάκη Ολύμπιο και πιθανόν να συμμετείχε ο Νικοτσάρας με τον Μακεδόνα οπλαρχηγό Καρατάσο.⁴⁹ Με αφορμή τη σερβική εξέγερση και την εξέλιξή της είναι πολύ χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Πέζαρος για τις προσδοκίες του και τις προοπτικές μιας αντίστοιχης ελληνικής εξέγερσης: *"Τά τοῦ Βελιγραδίου ἤρξαντο, ἴσως καί ἔληξαν τυραννούμενα, τά δέ καθ' ἡμᾶς ἀρξάμενα οὔποτε λήγουσιν, ἔως οὔ, οἶμαι, ἢ καθ' ἡμᾶς γενεά περιέσθιν, ἀλλ' εὐκταῖον."*⁵⁰

Η ανάπτυξη του κλεφταρματολισμού στη Θεσσαλία δεν συνοδεύτηκε με συντονισμένη δράση των φορέων του και βαθμιαία υποχωρεί στην κυριαρχία του Αλή πασά, κυρίως μετά το 1812. Η μακροχρόνια παράδοση και το φρόνημα της αντίστασης που για χρόνια είχαν καλλιεργήσει, καθώς και όσοι κλεφταρματολοί κράτησαν τις δυνάμεις τους μέχρι το 1821, ενίσχυσαν σημαντικά τον αγώνα της Ανεξαρτησίας.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σχετικά με την πολιτική κατάσταση στη Θεσσαλία μετά το 1750 παρατηρούμε ότι:

- Στη Θεσσαλία τα φαινόμενα της αποσύνθεσης του οθωμανικού κράτους αποτυπώνονται σε γεγονότα όπως τα Ορλωφικά, τις ληστρικές επιδρομές

των Αλβανών, τη κυριαρχία του Αλή πασά και την ανάπτυξη και δράση του κλεφταρματολισμού.

- Οι θεσσαλικοί πληθυσμοί υπέφεραν από τα μέτρα καταστολής, μολονότι δεν υπήρξε συμμετοχή των Θεσσαλών στο κίνημα των Ορλωφικών.
- Οι Αλβανοί επιδρομείς λεηλατούσαν το θεσσαλικό χώρο εξαιτίας της αδυναμίας της οθωμανικής εξουσίας και της απασχόλησής της με τις ρωσοτουρκικές διενέξεις.
- Ο Αλή πασάς των Ιωαννίνων μεθοδικά παραμέρισε κάθε άλλη μορφή εξουσίας και έγινε κυρίαρχος της Θεσσαλίας στις αρχές του 19^{ου} αι.
- Οι Θεσσαλοί κλεφταρματολοί, ανάμεσα στους οποίους ξεχώρισε ο Νικοτσάρας από τον Όλυμπο, αμφισβήτησαν την κυριαρχία του Αλή πασά, συμμετείχαν στις ρωσικές προσπάθειες εναντίον των Οθωμανών και καλλιέργησαν το επαναστατικό φρόνημα στους υπόδουλους.

Σημειώσεις

1. Βακαλόπουλος 1973 σ. 372-430.
2. Ό.π.
3. Ό.π. σ. 397-404.
4. Σκουβαράς 1959 σ.40.
5. ΑΤ Ρ1 /4-2-1769 Την καταστροφική μανία των Αλβανών και των ντόπιων Κονιάρων γνώρισε και η Κοζάνη την ημέρα των Θεοφανείων του 1770. Μετά από τις λεηλασίες και τους βανδαλισμούς οι Αλβανοί κάνουν αποκλεισμό της πόλης καταλύοντας κάθε έννομη τάξη. ΑΤ Ρ2 /21-1-1770.
6. Παλιούγκας 1996 σ.60-61 και Οικονόμος 1989 σ.167.
7. Κούμας 1832 σ.382-384 και Βέλκος 1980 σ.177
8. Ό.π.
9. ΑΤ Ρ3 /3-1-1771.
10. Σκουβαράς 1959 σ.62. Την κατάσταση περιγράφει και ο Κούμας 1832 σ.540
11. Βέλκος 1994 σ.84 Το φαινόμενο της ληστοκρατίας δεν ήταν καινούριο για την εποχή. Η δράση των ληστών και η αντιμετώπισή τους από τις οθωμανικές αρχές, που κατέληγαν σε βάρος των Ελλήνων, περιγράφονται από τον Κούμα. 1832 σ.542.
12. Το επεισόδιο περιγράφεται Σάθας 1869 σ.530. Επίσης σχετική ενθύμηση Φαρμακίδης 1926 σ.183.
13. Bjornstahl 1973 σ.125.
14. Κούμας 1832 σ.544.
15. Επ. 11 /13-6-1783.
16. Κούμας 1832 σ.545.
17. Σκουβαράς 1967 σ.125 και Βέλκος 1994 σ.83-84. Οι εκδηλώσεις υποδοχής και τιμών προς τον Αλή πασά και τους γιους του κάθε φορά που επισκέπτονταν κάποιο τόπο κόστιζαν στους κατοίκους έκτακτες εισφορές σε χρήματα, ζώα ή τρόφιμα. Το ίδιο συνέβαινε και με τους γάμους των γιων του. Φαρμακίδης 1926 σ.203 και Οικονόμος 1964 σ.125, 572.
18. Κούμας 1832 σ. 545.
19. Σκουβαράς 1967 σ.139.
20. Ό.π. σ.133.
21. Κούμας 1832 σ.546.
22. Ό.π. σ.545-546
23. Ό.π. σ.546. Ο Κορδάτος έχει γράψει ότι «(...) όσο ζούσε ο Αλής πασάς η φτωχολογία τον αγαπούσε και μόνο οι μπέηδες Τούρκοι τον μισούσαν καθώς και μερικοί Έλληνες τσιφλικάδες και μεγαλέμποροι, όπως οι Σβάρτζηδες των Αμπελακίων (...) αλλά και στην Αυστρία και αλλού πολλοί δημοκράτες Έλληνες καθώς και λόγιοι τον θαύμαζαν και τον επαινούσαν(..)». Παρόμοια συναισθήματα για το πρόσωπο του Αλή καταγράφονται και σε επιστολή του επισκόπου Ραδοβισδίου της Άρτας. Επ. 96/ 22-2-1801.
24. Leake 1969 σ. 46.

25. . Για το χρονικό της ανοικοδόμησης Φαρμακίδης 1926 σ.190. Η ικανοποίηση των Χριστιανών αποτυπώθηκε στα επιγράμματα, ανάμεσα στα άλλα και ένα του Πέζαρου, που χαρακτήθηκαν στο ναό. Οικονόμος 1989 σ.167-169. Για εκείνη την περίοδο ο Κούμας (1831Β σ.123) γράφει *“ποτέ δέν έκτίσθησαν εις τήν Τουρκίαν τόσαι καί τοιαῦται περικαλεῖς ἐκκλησῖαι, ὡς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σελίμ”*
26. Επ. 109/ 1-12-1802.
27. Ανώνυμος 1806 σ.55.
28. Παλιούγκας 1996 σ.64. Δυσάρεστη κατάσταση επικρατούσε και στον Τύρναβο: σημειώνεται στο Ρ77 /8-4-1803. Και αναφέρεται στην επ. 117 /30-10-1803.
29. Κορδάτος 1955 σ.98.
30. Leake 1996 σ.65.
31. Ο Αλής και οι γιοι του Βελής και Μουχτάρ βρέθηκαν με την πτώση τους το 1821 να έχουν στην κυριότητά τους 935 τσιφλίκια σε Ήπειρο, Θεσσαλία, Στερεά, Έυβοια και Δυτ. Μακεδονία. Τσοποτός 1974 σ.199-228.
32. Κούμας 1832 σ.548.
33. Τότε έκτισε και το μεγαλοπρεπές ανάκτορό του στον Τύρναβο, ενώ δεύτερο υπήρχε σε χωριό της Αγιάς.
34. Holland 1989 σ.111-113. Προσωπικός γιατρός του Βελή πασά ήταν ο γνωστός λόγιος Ιωάννης Βηλαράς, που διέμενε συχνά στη Λάρισα.
35. Everett 1996 σ.88.
36. Ό,π,
37. Κούμας 1832 σ.542.
38. Ελληνισμός 2000 (Ν. Κοταρίδης: Χριστιανοί ένοπλοι-Πορεία προς την εξέγερση.15-9-2000). Τη δράση των Θεσσαλών κλεφταρματολών παρουσιάζει διεξοδικά ο Κασομούλης 1997. Τα δημοτικά τραγούδια τους έχει συγκεντρώσει ο Κ.Σπανός 1980.
39. Σφυρόερας 1975 σ.148.
40. Βακαλόπουλος 1975 σ.398-399.
41. Κασομούλης 1997 σ.54.
42. Χιονίδης 1984 σ.88.
43. Σκουβαράς 1967 σ.148-149 και Παπακωνσταντίνου 1997,ο οποίος έχει συγκεντρώσει όλα τα μέχρι τώρα γνωστά στοιχεία για το Νικοτσάρα. Το γεγονός της “φορολογίας” του μοναστηριού έχει σχέση με όσα ανάμεσα στα άλλα υποστηρίζει Ο Ν.Κοταρίδης: *“Οι κλεφταρματολοί αντιφάσκουν ως εκ της θέσεως τους στο σύστημα της κατάκτησης και ως προς την οθωμανική εξουσία, καθώς δεν πληρώνουν φόρο και επί πλέον αν και ραγιάδες, λεηλατούν, αλλά και ως προς τη χριστιανική κοινότητα καθώς δεν συμμερίζονται τη φορολογική υποχρέωση και τη μοίρα του κατακτημένου”*. Ελληνισμός 2000 ό.π. Ο μελετητής του Νικοτσάρα εντάσσει το γεγονός στην κοινωνική και οικονομική βάση του κινήματος του κλεφταρματολισμού: *« Ο Νικοτζάρας δεν ήταν ληστής με την αστική έννοια των Ελλήνων διαφωτιστών, όπως του Κ. Κούμα . Έπρεπε οι κλέφτες που αγωνίζονταν για την ελευθερία, την ατομική πρώτα και μετά για τη συλλογική, να έχουν κάποια στοιχειώδη βάση για βιοπορισμό. Η βάση αυτή ήταν τα πολεμικά.(...) Αλλά, όταν έγιναν μεγάλες ομάδες, για τη διαβίωσή τους στράφηκαν και φορολόγησαν τους πλούσιους Τούρκους και Έλληνες και τα πλούσια μοναστήρια.»* Παπακωνσταντίνου 1997 σ.72.
44. Βακαλόπουλος 1975 σ. 411-412 Παπακωνσταντίνου 1997 σ.69.
45. Κασομούλης 1997 σ.68, ο οποίος μας διέσωσε πληροφορίες για το χαρακτήρα και τη δράση του. Ανάμεσα στα άλλα γράφει: *“(...) ευγνώμων εις τούς ευεργέτας του, αφελής, άφιλοχρήματος, γλυκός προς τούς συτρόφους του στρατιώτας, εύπροσήγορος, προς όλους, τολμηρός, φιλοπόλεμος, φιλότιμος, φιλόδοξος εις τό άκρον, μέγας επιχειρηματίας καί άποφασιστικός, (...) έδυνήθη νά έλκύση διά τών άνδραγαθημάτων του τήν αγάπην όλων(...) μικρόν εύρίσκων τόν έαυτόν του νά καταγίνεται διά Άρματωλίκια, εις μίαν περίστασιν επί τής όποίας δύνατο νά ώφελήση περισσότερο τήν πατρίδα(...)”* Από κοντά (στην Τσαριτσάνη) γνώρισε το Νικοτσάρα και ο Κούμας,1832 σ.544. Επίσης Fauriel 1955 σ.142-148.
46. Βακαλόπουλος 1975 σ.716-722.
47. Ο Κασομούλης ό.π. αναφέρει σχετικά: *“ Ο Κολοκοτρώνης Θεόδωρος τό 1821 εις Τρίπολιν, όταν έστάλημεν πληρεξούσιοι, μίαν όλόκληρον νύκτα είχε νά κάμη μέ τόν Νίκον μόνον έκθειάζοντάς τον. ;Ελεγε ότι ήτο ό μόνος έκ τών Όλυμπίων, όστις έδύνατο νά χρησιμεύση εις τήν περίστασιν τής επαναστάσεως (δακρυρροών τήν άωρον ύστέρησίν του.) Καί κάθε ένας από τούς Καπεταναίους,οίτινες τόν έγνώρισαν εις τά Επτάνησα καί εις τά Ίωάννινα είχε τήν αυτήν γνώμην.”*
48. Βακαλόπουλος ο.π.

49. Βακαλόπουλος 1975 σ.722-728

50. ΦΤ τ.6° /15-4-1820, σ.54-55. Πρόκειται για την επιστολή 135 \ 6-8-1804 του Ι.Πέζαρου προς τον παλιό του μαθητή Γ.Αυξεντιάδη.

7. Οι σχέσεις της Εκκλησίας με την παιδεία.

Α . Η θέση της Εκκλησίας στη ζωή των υποδούλων

Η Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία, με την πρωτοκαθεδρία και τον ηγετικό ρόλο του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, κατείχε πρωτεύοντα ρόλο στη ζωή των υποδούλων και κατεύθυνε τις δραστηριότητες τους. Η αναγνώριση του πατριάρχη ως αρχηγού και εκπροσώπου όλων των ορθοδόξων κατοίκων της αυτοκρατορίας και τα διοικητικά και δικαστικά προνόμια που απονεμήθηκαν στον ίδιο και στους κατά τόπους αντιπροσώπους του, τους μητροπολίτες, κατοχύρωσαν τυπικά τη θρησκευτική ανεξαρτησία της Εκκλησίας¹. Παράλληλα αύξησαν το κύρος της στους ορθοδόξους λαούς της αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά δεν έπαυε η ορθόδοξη Εκκλησία και οι πιστοί της να βρίσκονται και να αισθάνονται αιχμάλωτοι του καθεστώτος. Για αυτό και ο ιστορικός Ν. Σβορώνος ορθά παρατηρεί: « Οι αποφάσεις δεν αποτελούν τίτλο εκτελεστικό παρά μόνο κατόπιν αδείας και συμπράξεως των τουρκικών αρχών».²

Η Εκκλησία συνεχίζοντας τη βυζαντινή παράδοση³ διεκπεραίωνε το διοικητικό έργο της και την καθοδήγηση των πιστών της με υπάλληλο αποκεντρωμένο σχήμα. Η Σύνοδος υπό τον Πατριάρχη της Κωνσταντινουπόλεως, οι μητροπόλεις στις μεγάλες περιφέρειες, οι επισκοπές κατά τόπους και οι ενορίες στους οικισμούς καθόριζαν όχι μόνο τη θρησκευτική και ηθική του συμπεριφορά αλλά και όλες τις εκδηλώσεις και δραστηριότητες των πιστών.⁴ Η ενορία, με σημείο αναφοράς τον κεντρικό ναό, αποτελούσε για

τον πιστό το χώρο που ξεκινούσε και τερμάτιζε τη ζωή του.⁵ Ακόμη σηματοδοτούσε το όνομά του μέσα στο μεγάλο οικισμό.⁶ Προσωπικές στιγμές (βαπτίσεις, γάμοι, κηδείες), συλλογικές εκδηλώσεις (πανηγύρια, εκλογές προκρίτων), δραστηριότητες (σχολεία, νεκροταφεία) συνδέονται με το ναό της ενορίας.⁷ Για αυτό κάθε αποκοπή από την Εκκλησία εκλαμβάνεται ως πνευματική στέρση. Ο αφορισμός δεν είναι η εσχάτη των ποινών για έναν πιστό, αλλά λογίζεται ως (πνευματικός) θάνατος. Σε έγγραφο του ΑΤ παρατηρούμε ότι γίνεται μεγάλη προσπάθεια να μη διαβαστεί ο αφορισμός ενός προσώπου, μολονότι είχε επιβληθεί με απαίτηση πολλών Τυρναβιτών για οικονομικές διαφορές.⁸ Επίσης σε άλλη περίπτωση ο ξενιτεμένος Γ.Αυξεντιάδης, που είχε κατηγορηθεί για ανάρμοστη συμπεριφορά, ζητά από τον Πέζαρο να αποκατασταθεί η φήμη του ονόματός του δημόσια, *"έπί μέσης τῆς ἐκκλησίας, ὡς σύνηθες, ἀναγιγνωσκόμενον."*⁹

Ένας άλλος παράγοντας που διαμόρφωνε τις σχέσεις και αντιλήψεις των υποδούλων με την Εκκλησία ήταν ο κλήρος. Ορισμένα χαρακτηριστικά της Εκκλησίας,¹⁰ όπως ο διοικητικός πολυμερισμός, ο πρακτικός χαρακτήρας της ορθόδοξης θεολογίας, η καταγωγή του κατώτερου κλήρου, έδιναν πολλές δυνατότητες στους κληρικούς να αναμειγνύονται σε κοσμικές υποθέσεις και σε κοινωνικά, εκπαιδευτικά, ιδεολογικά ζητήματα. Παράλληλα η μέριμνα της Εκκλησίας για το βιοπορισμό της και για την αυτάρκεια της επιβολής της οικοδόμησε ένα πλέγμα οικονομικών εξαρτήσεων, οι οποίες ήταν αναγκαίες γι' αυτήν, αλλά αρκετές φορές απέβαιναν δυσβάστακτες και επώδυνες για τους πιστούς της.¹¹

Οι παρεμβάσεις στη ζωή των υποδούλων των εκπροσώπων της Εκκλησίας, οι οποίοι έχουν συνειδηση του κυρίαρχου ρόλου τους, εκδηλώνεται με κάθε τρόπο. Πατριάρχες και μητροπολίτες ενδιαφέρονται για την παιδεία του *Γένους*, κατά τόπους επίσκοποι και ηγούμενοι μοναστηριών ιδρύουν και εξοπλίζουν σχολεία, ασχολούνται με τις κοινοτικές υποθέσεις, ιερωμένοι λόγιοι παίρνουν θέση υπέρ ή κατά των νέων ιδεών και καθοδηγούν αναλόγως το ποίμνιο τους. Οι συμβουλές του μητροπολίτη της Λάρισας, στα 1795, σχετικά με το γάμο, την προίκα και την αμφίεση για την *"κοινοφελή εύταξίαν"* φτάνουν μέχρι του σημείου να χωρίζουν τις οικογένειες των μελλονύμφων σε τέσσερις τάξεις ανάλογα με την οικονομική και κοινωνική θέση τους.¹² Και βέβαια οι τοπικοί ιεράρχες εκδίκάζαν υποθέσεις διαζυγίων, εμπράγματων διαφορών κ.α. του ποιμνίου τους. Ακόμη είχαν λόγο και στις σχέσεις και στη λειτουργία των ομόδοξων συντεχνιών.¹³

Το καθεστώς που ίσχυε για τις υποχρεώσεις του επισκόπου απέναντι στην οθωμανική εξουσία έφερνε σε δύσκολη θέση τον ιεράρχη. Η δυσκολία μεταφερόταν στους κατώτερους με επακόλουθο οι υπόδουλοι αρκετές φορές να μην τρέφουν καλά αισθήματα για τον ανώτερο κλήρο. Ο οξυδερκής παρατηρητής W. Leake γράφει χαρακτηριστικά: *«Είναι κοινό το αίσθημα ανάμεσα στους λαϊκούς της Ελλάδας ότι οι επίσκοποι αποτελούν την κύρια αιτία για την τωρινή εξευτελιστική κατάστασή τους και γι' αυτό οι Έλληνες δεν τρέφουν καμία εκτίμηση για τον ανώτερο κλήρο τους ή για την μοναστική εξουσία από την οποία προωθούνται οι ιεράρχες. Αυτό, όμως, είναι άδικο σε κάποιο βαθμό διότι, μολονότι ο κλήρος αποτελεί συχνά μέσο καταπίεσης του Λαού και ο επίσκοπος δεν μπορεί, σχεδόν ποτέ, να αποφύγει να συμπεριφερθεί όπως και ο Τούρκος, στην άσκηση της εξουσίας του. Ο απλός*

κλήρος διατήρησε ζωντανή την ελληνική γλώσσα και εμπόδισε, μάλλον, την διάλυση της εθνικής ενότητας.»¹⁴

Απέναντι στην οθωμανική εξουσία η Εκκλησία, «*ανέκαθεν υποτεταγμένη σε ένα συγκεντρωτικό κράτος*»,¹⁵ επιζητεί την ειρηνική συνύπαρξη του Γένους και ακολουθεί πολιτική κατευνασμού του κατακτητή, διαφορετικά εξέθετε τους πιστούς στην μανία των κρατούντων Οθωμανών. Άλλωστε η έννοια της «*έν Χριστῶ ἐλευθερίας*» υπερέβαινε κάθε πολιτική ή αστική ελευθερία και ταυτιζόταν στη συνείδηση της εκκλησίας από τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους ως θρησκευτική ή ακόμα ιεροτελεστική ελευθερία.¹⁶ Η διαλλακτικότητα αυτή και η ανοχή δεν ερμηνεύεται πάντοτε ως εθελοδουλία. Οι συχνές θανατικές εκτελέσεις πατριαρχών και άλλων κληρικών δείχνουν ότι η νομιμοφροσύνη τους δεν ήταν ποτέ ειλικρινής στην οθωμανική εξουσία.¹⁷

B) Εκκλησία και εκπαίδευση

B.1. Τα χαρακτηριστικά της παιδείας.

Η μέριμνα της Εκκλησίας για την εκπαίδευση των υποδούλων εκδηλώνεται από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας. Μετά την Άλωση το Οικουμενικό Πατριαρχείο φρόντισε και ίδρυσε σχολεία στην Κωνσταντινούπολη με σημαντικότερο εκείνο, το οποίο εξελίχτηκε – αν και η λειτουργία του δεν ήταν συνεχής- στη Πατριαρχική Σχολή. Επίσης πήρε πρωτοβουλίες και για την ίδρυση και λειτουργία της σχολής του Αγ. Όρους, η οποία, εκτός από ολιγόχρονα διαστήματα, υπολειπορούσε.¹⁸ Η σύνοδος που συγκάλεσε στα 1593 ο δραστήριος πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ πήρε μια σημαντική απόφαση, η οποία αποτέλεσε την κατευθυντήρια πολιτική της Εκκλησίας για όλες τις περιόδους κάθε ξένης κυριαρχίας. Αποφασίστηκε οι επίσκοποι να φροντίσουν και να δαπανήσουν όσο μπορούν για να διδάσκονται στις επαρχίες τους τα στοιχειώδη γράμματα. Επιπλέον αποφασίστηκε να βοηθούν όσους ήθελαν να διδάξουν και όσους ενδιαφέρονταν να διδαχθούν.¹⁹

Περισσότερο πετυχημένες, σε σχέση με το Πατριαρχείο, ήταν οι προσπάθειες των κατά τόπους κληρικών. Μέχρι τα τέλη του 17^{ου} αι. τα σχολεία είναι εκπαιδευτήρια *των κοινών γραμμάτων* και λειτουργούν στους ενοριακούς ναούς και στα μοναστήρια. Οι προσπάθειες αυτές της Εκκλησίας δεν αποδεικνύουν την απρόσκοπτη λειτουργία των σχολείων. Περισσότερο δηλώνουν την έλλειψη συστηματικής εκπαίδευσης, την οποία αναπλήρωνε, όπως μπορούσε, η Εκκλησία. Παράλληλα απομυθοποιούν το θρύλο του «κρυφού σχολείου», δηλ. την απαγόρευση και την δίωξη της παιδείας από το οθωμανικό κράτος.²⁰ Όταν τα σχολεία αρχίζουν να αποκτούν ανώτερο κύκλο σπουδών οι πρωτοβουλίες για την ίδρυση και την οργάνωση περνούν σε λόγιους (χαμηλόβαθμους) ιερωμένους, σε πλούσιους *φιλογενείς* εμπόρους ή κοινοτικούς άρχοντες.²¹ Όλοι, όμως, επιδιώκουν να έχουν και την έγκριση του τοπικού ιεράρχη ή του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η εκπαίδευση αναπότρεπτα βρίσκεται σε εξάρτηση από την εκκλησία, η οποία λογίζεται αναπόφευκτα ως υπεύθυνη αρχή για την παιδεία των ορθόδοξων υποδούλων.

Οι στενές σχέσεις της εκκλησίας με την εκπαίδευση φανερώνονται στο χαρακτήρα των σκοπών της παιδείας, στις επιδιώξεις της αγωγής και στα σχολικά προγράμματα και βιβλία.

Η έννοια της παιδείας, όπως την αντιλαμβάνονταν η Εκκλησία, σφυρηλατήθηκε στους βυζαντινούς χρόνους και παρέμεινε η ίδια, σχεδόν, σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Βάση της παιδείας αποτέλεσε η χριστιανική θρησκεία σύμφωνα με την αποστολική ρήση *“(...) από βρέφους τά ιερά γράμματα οΐδας, τά δυνάμενά σε σοφίσει εις σωτηρίαν»*.²² Συνεχίζοντας την παράδοση, ανθρωπολογικό πρότυπο του Γένους ήταν ο «άγιος» και όχι ο σοφός ή «ο καλός κ' αγαθός» της ελληνικής αρχαιότητας.²³ Οι επιδιώξεις της αγωγής και της εκπαίδευσης είχαν ηθικό – πρακτικό περιεχόμενο. Ήταν κυρίως τρεις: ευλάβεια στο θεό, σεβασμός στους γονείς, τιμή στους δασκάλους. Γράφει σχετικά ο Μ. Γεδεών: *“(..).ή κυριωτέρα συμβολή και τό σύμβολον τῶν εις τάς χείρας τῶν παιδῶν τότε διδομένων ἀναγνωστικῶν βιβλίων ἦν πρῶτον μὲν τό τόν Θεόν εὐλαβεῖσθαι, εἶτα τό τούς γονεῖς αἰδεῖσθαι, τρίτον δέ, (...)τό τούς δασκάλους εὐφημίζειν καί εὐργέτας αὐτοῦ νομίζειν”*.²⁴

Τις παγιωμένες αντιλήψεις ότι η βασική παιδεία οφείλει να υπηρετεί την εκκλησία διατυπώνει κατηγορηματικά ο γνωστός λόγιος ιεροκήρυκας Κοσμάς ο Αιτωλός: *“(..).τό δέ σχολεῖον ποτίζει την ψυχήν, τό σχολεῖον ἀνοίγει τέσ ἐκκλησίαις, τό σχολεῖον ἀνοίγει τά μοναστήρια”*.²⁵ Από τους επιφανέστερους λογίους του 17^{ου} αι. ο Ευγένιος Γιαννούλης υποστηρίζει ότι η εκπαίδευση που επιδιώκει η εκκλησία είναι ανώτερη από κάθε επαγγελματική τέχνη, επειδή στηρίζεται στις θεόπνευστα έγγραφες πηγές της Εκκλησίας και με αυτή τη διαφορά κατανοείται η αποστολή της. Γράφει: *“(..).παίδευσιν λέγω καί γνῶσιν, ὄχι τάς τέχνας τάς ἐργατικὰς τῆς πολιτείας τάς παραδεδομένας μέ λόγον ψιλόν καί μέ ἀγραφον, ἀλλά τάς ἐγγράφους λέγω καί ἐκκλησιαστικάς, ὅπου ἐδόθησαν διά πνεύματος ἀγίου εις γνῶσιν καί στολισμόν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ”*.²⁶

Ακόμη και στα ανώτερα σχολεία μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι. κυριαρχούσαν τα θεολογικά ζητήματα. Κύριο θέμα των θεολογικών ενασχολήσεων ήταν η εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος και οι απαντήσεις στις σχετικές ερμηνείες της Καθολικής Εκκλησίας,²⁷ καθώς πρωταρχικός σκοπός ήταν η διαφύλαξη της διδασκαλίας και της ταυτότητας των Ορθοδόξων από τους ετερόδοξους της Δύσης και τους αλλόθρησκους του Ισλάμ.

Η σχέση της Εκκλησίας με την παιδεία ανιχνεύεται και στο επίπεδο της φιλοσοφίας. Μέχρι το τέλος του 18^{ου} αι. ως κυρίαρχο φιλοσοφικό σύστημα η Εκκλησία αποδέχεται τον Κορυδαλισμό δηλ. την ερμηνεία των έργων του Αριστοτέλη σύμφωνα με το λόγιο Θεόφιλο Κορυδαλέα. Τα έργα του Φιλοσόφου, από την φυσική και τα επί μέρους προβλήματα της ως τη μεταφυσική, και επιπλέον η λογική και η ρητορική διδάσκονται στα ανώτερα σχολεία. Όλο το διάστημα τα (νεο)αριστοτελικά έργα *«(..).προβάλλονται ως το σταθερό θεμέλιο και ως η μοναδική αφετηρία για τη διδασκαλία των φιλοσοφικών μαθημάτων»*.²⁸ Η εκκλησία απέκτησε σε επίπεδο της θύραθεν παιδείας την “αυθεντία” και την επικαλείται σε κάθε προσπάθεια διακίνησης νέων ιδεών.

Οι στενές σχέσεις της Εκκλησίας με την εκπαίδευση αναπτύσσονται ευρύτερα στο χώρο της αγωγής. Οι μαθητές έχουν καθήκον να εκκλησιάζονται ομαδικά, διδάσκονται να αναγιγνώσκουν εκκλησιαστικά και να ψέλνουν.²⁹ Στον Τύρναβο στα χρόνια της θητείας του Πέζαρου ο ίδιος και οι μαθητές του εκκλησιάζονταν καθημερινά. Ο μαθητής του Κ. Κούμας θυμάται: *“Τό πρωί καί αὐτός καί οἱ μαθηταί του ὑπέστρεφαν ἀπό τήν ἀκολουθίαν καί λειτουργίαν τῆς ἐκκλησίας καί ἤρχιζαν τήν σπουδῆν, καί ὅταν ἐτελείωναν τό βράδυ, ἀμέσως ὑπήγαιναν εις τόν ἔσπερινόν”*.³⁰ Οι δάσκαλοι κατά προτίμηση ήταν ιερωμένοι.³¹ Η

ζεύξη του σχήματος εκπαιδευτικός-- κληρικός ήταν αυτονόητη. Τόσο ο κλήρος όσο και η εκπαίδευση δεν θεωρούνταν επάγγελμα αλλά κοινωνική λειτουργία και αποστολή. Ακόμη και στα τέλη του 18^{ου} αι. όταν οι εγγράμματοι αυξάνονται, όπως οι γιατροί ή οι έμποροι, δεν επιλέγονται για δάσκαλοι. Όταν στα 1798 ο Κούμας κλήθηκε να αναλάβει το σχολείο της Τσαρισσάνης ανάμεσα στα καθήκοντά του ήταν *“(...)ή τῶν πέντε λόγων ἐκφώνησις κατά τό τεσσαρακονθήμερον.*”³²

B.2. Η γλώσσα της διδασκαλίας

Η μελέτη των εκκλησιαστικών κειμένων απαιτούσε την καλή γνώση της γλώσσας που ήταν γραμμένα, στην ελληνική, και μάλιστα στο λόγιο μόρφωμα της αρχαϊζουσας, στον τύπο που είχε εξελιχτεί στα βυζαντινά χρόνια. Η γλώσσα δεν ήταν *«(...)απλά ελληνική αλλά εκκλησιαστικά ελληνική, γλώσσα της λατρείας, της θεολογίας, της παράδοσης, με πλούσια και πνευματική παραγωγή(...)*».³³

Ο νέος της εποχής έπρεπε να μαθαίνει αυτή τη γλώσσα από μικρός και σε βάθος. Το μεγαλύτερο μέρος των σπουδών είχε γραμματικό και γλωσσικό χαρακτήρα. Έχοντας ως μέσα την αντιγραφή και την αποστήθιση η διδασκαλία ασκούσε την μνήμη και τις γνώσεις. Αναγκαστικά, επειδή δεν υπήρχαν σχολικά βιβλία, μάθαιναν από τα ίδια τα (ιερά) κείμενα. Για να επικοινωνήσουν σωστά με τα κείμενα ήταν απαραίτητη και η τέλεια κατοχή της γλώσσας στη διπλή της μορφή, «θύραθεν» και εκκλησιαστική.³⁴ Για αυτό και το μεγαλύτερο μέρος των σπουδών είχε γλωσσικό χαρακτήρα με κορωνίδα τα *καλά γραμματικά*. Γενικά η παιδεία, σε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ασχολείται και περιστρέφεται γύρω από δύο ομόκεντρες κύκλους: τη χριστιανική φιλολογία (της Ανατολικής Εκκλησίας) και την (αρχαία) ελληνική γλώσσα.

Τα χαρακτηριστικά αυτά αποτυπώνονται στα προγράμματα των μαθημάτων που διδάσκονται στα σχολεία. Στην πρώτη περίοδο, όταν τα σχολεία στεγάζονταν στους νάρθηκες των εκκλησιών και στα μοναστήρια, οι μαθητές μάθαιναν την ανάγνωση και τη γραφή από τα βιβλία που χρησιμοποιούνταν στη θεία λατρεία, την Οκτώηχο, το Ψαλτήριο, κ.ά. Η συνήθεια υπήρξε αναπόφευκτη και αποδείχτηκε χρήσιμη στις δυστυχίες εκείνου του καιρού. Με τον καιρό εξελίχτηκε σε παράδοση και απέκτησε ισχυρά ερείσματα στην εκπαίδευση. Παρ' ότι στις νεότερες περιόδους που τα σχολεία, οι δάσκαλοι και τα βιβλία πληθαίνουν, τα δύο γνωστά αλφαβητάρια *Χρήσιμος Παιδαγωγία* και *Μέγα Αλφαβητάριον*³⁵ περιέχουν, σχεδόν εξ ολοκλήρου, γλωσσική ύλη με θρησκευτικό / κατηχητικό περιεχόμενο.

Η σπουδή της αρχαίας ελληνικής γλώσσας κατέχει την πρώτη θέση στη διδασκαλία. Στο πρόγραμμα μαθημάτων, που καταθέτει ο Αλέξανδρος Ελλάδιος στα 1714 για να αντικρούσει τις απόψεις των δυτικών λογίων για την έλλειψη σχολείων και παιδείας στους Έλληνες της εποχής, το μεγαλύτερο μέρος του καλύπτουν οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς των κλασικών χρόνων και οι χριστιανοί συγγραφείς των πρώτων τεσσάρων αιώνων. Πρωτεύουσα θέση στο πρόγραμμα κατέχει η σπουδή της γραμματικής. “Μακριά από αυτή δεν μαθαίνεις σωστά”, υποστηρίζει ο Ελλάδιος. Γράφει χαρακτηριστικά: *“(...)Καί πρῶτον διδάσκονται τὰ οκτῶ μέρη τοῦ λόγου ἐκ τῆς τοῦ Κ. Λασκάρεως Γραμματικῆς ἐν διαστήματι τῶν μηνῶν. Διότι παρ' αὐτοῖς ἰσχύει τό δίστιχον "Οἰκοδομεῖν χωρὶς θεμέθλων, πόνος ἐστὶ μάταιος - νόσφι[=χωρὶς] δέ γραμματικῆς,*

άνεμώλων ἐστί μαθηῆσαι".³⁷ Ακόμη και στις τελευταίες δεκαετίες του 18^{ου} αι., όταν νέες ιδέες για τη γλώσσα και τη διδασκαλία της αρχίζουν να διαδίδονται, οι αντιλήψεις για τη σπουδή της γραμματικής (πάντοτε της αρχαίας ελληνικής) όχι μόνο δεν υποχωρούν, αλλά επιμένουν σταθερά και αδιαφιλονίκητα. Περίπου τριάντα έλληνες λόγιοι, στο διάστημα από τα τέλη του 18^{ου} αι. μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αι., έγραψαν απλά ή σύνθετα έργα γραμματικής.³⁸ «*Η γραμματική διδασκαλία είχε πάρει σε εκείνα τα χρόνια καταπληκτική έκταση (...) Όταν οι Έλληνες βλέπουν επάνω στο τραπέζι κάποιο μεγάλο βιβλίο, ρωτούν εάν είναι γραμματική(...)*» αναφέρει ξένος περιηγητής.³⁹

Η προσκόλληση στην αρχαία γλώσσα φτάνει σε σημείο ώστε διορθώνονται και μεταφέρονται στα αρχαία ελληνικά ακόμη και κείμενα που είχαν μεταφραστεί (από ξενόγλωσσα έντυπα) και είχαν γραφτεί στη δημοτική γλώσσα της εποχής.⁴⁰ Και τα τρία έργα με πρωτοποριακό περιεχόμενο στις επιστήμες των μαθηματικών, τα οποία ο μεταφραστής τους Σπυριδών Ασάνης έγραψε "*εις τήν καθωμιλουμένην ελληνικήν*", οι λόγιοι Ιωνάς Σπαρμιώτης και Κ. Κούμας μετέφεραν τα έργα "*εις τήν Έλληνικήν*".⁴¹

Το κήρυγμα, πανάρχαιο μέσο επικοινωνίας των πιστών, των οποίων η συντριπτική πλειοψηφία αγνοούσε την ανάγνωση, αποτελούσε βασικό πεδίο για την καλλιέργεια της γλώσσας. Από τον 16^ο αι. ακόμη η εκκλησία προσαρμόζοντας την τακτική της προκειμένου να αντιμετωπίσει τις προσπάθειες προσηλυτισμού άρχισε να χρησιμοποιεί στον προφορικό λόγο πιο λαϊκή γλώσσα. Το κήρυγμα γίνεται αποτελεσματικά κατανοητό στο λαό.⁴² Ποτέ, όμως, η απλοποιημένη και πολλές φορές εύχυμη γλωσσική αυτή μορφή, την οποία μάλλον χρησιμοποιούσαν και στη διδασκαλία, δεν μπόρεσε να επιβληθεί και να αποτελέσει επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας.

Γ. Η αμφισβήτηση της σχέσης Εκκλησίας και παιδείας

Η επικυριαρχία της Εκκλησίας στην παιδεία αρχίζει να κλονίζεται τις τελευταίες δεκαετίες πριν το 1800 από το κίνημα του διαφωτισμού, «*(...) μια γενναία ανάταση προς κάθε είδους ελευθερία*».⁴² Στον παραδοσιακό μεταφυσικό και θεολογικό προσανατολισμό αντιπαρατίθεται η μελέτη των διεργασιών της φύσης και της ιστορίας. Η αυθεντία της αριστοτελικής κοσμολογίας, όπως την είχε διαμορφώσει ο Κορυδαλισμός, είχε αρχίσει να αμφισβητείται από τη δεύτερη δεκαετία του 18^{ου} αι. και αντικαθίσταται από την κριτική σκέψη που την καθοδηγεί η *πειραματική* φιλοσοφία.⁴³ Η ενασχόληση με το θεολογικό κύκλο ιδεών κηρύσσεται μάταιη και περιττή. Ενδιαφέρουν οι γνώσεις και οι γνωστικές δυνατότητες του ανθρώπου. Αμφισβητείται η παγιωμένη θέση ότι κάθε διεύρυνση της γνώσης κρινόταν με βάση τη συμφωνία της με τις παραδεδομένες και επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις. Στο χώρο της εκπαίδευσης οι εκπρόσωποι του Νεοελληνικού Διαφωτισμού εμβολίζουν τα μορφωτικά ιδεώδη, τις διδακτικές μεθόδους, τη γλώσσα της διδασκαλίας εισάγοντας τα μαθήματα των νέων επιστημών και νέα διδακτικά εγχειρίδια.

Στην αρχή η Εκκλησία φαίνεται να αγνοεί, αργότερα, όταν της καταγγέλλεται κάτι, αντιδρά και πολεμά τις νέες ιδέες. Είναι προσκολλημένη στην παραδοσιαρχία με σύνθημα τη θέση '*μή μέταιρε ὄρια αἰώνια, ἃ ἔθετο οἱ πατέρες σου*'⁴⁴ και παραμένει αυτάρκης στη βεβαιότητα της αυθεντίας της. Επικαλείται το φόβο της αθεΐας και υποτιμά τη σημασία της επιστημονικής γνώσης και

μάλιστα από μη ορθοδόξους, εφ' όσον δεν οδηγεί στη σωτηρία της ψυχής. Οι ανησυχίες και οι αντιρρήσεις αποτυπώνονται στο αγειορίτικο κίνημα των Κολλυβάδων, το οποίο επιμένει στην παράδοση. Ο γνωστός θεολόγος και λόγιος Αθανάσιος Πάριος υποστήριζε ότι ήταν προτιμότερο να πάει κανείς αγράμματος στον παράδεισο παρά μορφωμένος στην κόλαση.⁴⁵ Η επίσημη αντίδραση εκφράζεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και κλιμακώνεται σταδιακά από το 1790 μέχρι το 1821 με εγκυκλίους και εκδόσεις, όπως, το *Τρόπαιον* του Σέργιου Μακραίου (1797), τη *Πατρική Διδασκαλία* (1798) και την *Αντιφώνησιν* (1803) του Α. Πάριου, ή τον εξαναγκασμό σε μεταμέλεια των αντιφρονούντων λογίων.⁴⁶

Τα μέτρα της Εκκλησίας δεν φαίνεται να έπεισαν και δεν εμπόδισαν τη σταθερή εξάπλωση του κινήματος του διαφωτισμού. Χαρακτηριστική είναι η πασιδήλη αντίδραση του Ιωάννη Πέζαρου, ο οποίος κάθε άλλο παρά *ἀθέϊζε*, στην επιμονή του Σέργιου Μακραίου για απόρριψη του Κοπερνίκειου συστήματος στο *Τρόπαιό* του. Κατηγορηματικά λοιδορεί τους εμπνευστές του: *“ὦ, ἀκόμη εἴμεθα νήπιοι καὶ ψοφοδεεῖς”*.⁴⁷

Με τις νέες ιδέες που διατύπωσαν οι φορείς του Ελληνικού Διαφωτισμού αμφισβητήθηκε ο ηγεμονικός ρόλος και κλονίστηκε το κύρος της Εκκλησίας. Στην εκπαίδευση μειώθηκε η επιρροή της και έπαυσε ο αποκλειστικός προσδιορισμός του περιεχομένου της. Η εξελικτική πορεία της εκπαίδευσης βρέθηκε σε συνάρτηση με το νεοελληνικό διαφωτισμό. Βέβαια η παραπέρα πορεία έδειξε ότι το κίνημα παρά τη γονιμοποιό δράση του δεν κατίσχυσε, αλλά και η Εκκλησία φρόντισε να αποβάλλει τη δυσπιστία της.⁴⁸

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω που αναφέρονται στις σχέσεις της εκκλησίας με την παιδεία της εποχής σημειώνουμε τα παρακάτω:

- Η Εκκλησία με την πρωτοκαθεδρία του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως κατείχε πρωτεύοντα ρόλο στη ζωή των υποδούλων και επηρέαζε τις εκδηλώσεις των.
- Απέναντι στην οθωμανική εξουσία επιζητούσε την ειρηνική συνύπαρξη και ακολουθούσε πολιτική κατευνασμού.
- Χρησιμοποιώντας την επιρροή της για τη γενικότερη προαγωγή του ποιμνίου της καλλιέργησε με τους δικούς της όρους την ελληνική παιδεία και στήριξε την ελληνική κουλτούρα. Η παιδεία που επεδίωκε ήταν προσανατολισμένη στο ανθρωπολογικό πρότυπο του “αγίου”.
- Οι δεσμοί της Εκκλησίας με την εκπαίδευση αναπτύχθηκαν ευρύτερα στο χώρο της αγωγής. Αναπόφευκτα στους κόλπους της έγινε η παραγωγή και η διακίνηση των εκπαιδευτικών φορέων και προγραμμάτων.
- Κυρίαρχη φιλοσοφία αναγορεύτηκε ο Κορυδαλισμός για πολλά χρόνια. Η γλώσσα που εξυπηρετούσε τις προσδοκίες της παιδείας θεωρήθηκε η αρχαία ελληνική, η οποία καλλιεργήθηκε με ζήλο και σημάδεψε όλη τη πνευματική δημιουργία.
- Τη στενή σχέση της Εκκλησίας με την παιδεία κλόνισε το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, χωρίς αυτό να μπορέσει να κυριαρχήσει.

Δ. Ιστορία και πρωσοπογραφία της Μητρόπολης της Λάρισας (1750-1806)

Η Μητρόπολη της Λάρισας από τα βυζαντινά χρόνια κατείχε σπουδαία θέση στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Τα όρια της δικαιοδοσίας της καταλάμβαναν το μεγαλύτερο μέρος του γεωγραφικού

χώρου της Θεσσαλίας και εκτείνονταν στις όμορες περιοχές.⁴⁹ Συγκεκριμένα είχε υπό την σκέπη της τις παρακάτω δέκα επισκοπές:

1. Δημητριάδος (Μαγνησία και περιοχή της Αγιάς),⁵⁰
2. Σκιάθου και Σκοπέλου,
3. Ζητουνίου (περιοχή της Λαμίας),
4. Θαυμακού (περιοχή του Δομοκού),
5. Λοιδορικού (τμήμα της Φθιώτιδας),
6. Ραδοβισδίου (ορεινό τμήμα του Ν. Άρτας),
7. Γαρδικίου (τμήμα του Ν. Τρικάλων),
8. Λιτζάς και Αγράφων (όμορα τμήματα των Ν. Καρδίτσας και Ευρυτανίας),
9. Τρίκκης (Τρίκαλα),
10. Σταγών (περιοχή Καλαμπάκας), καθώς και την παλαιά επισκοπή Περιστεράς (Ζάρκο των Τρικάλων).⁵¹

Ο μητροπολίτης της Λάρισας έφερε τον τίτλο *Δευτέρας Θετταλίας και πάσης Ελλάδος*.⁵² Έδρα του ήταν κανονικά η Λάρισα. Ήδη, όμως, από του 14^{ου} αι., λόγω των πολιτικών καταστάσεων η έδρα της μητρόπολης βρισκόταν (1534) στα Τρίκαλα απ' όπου μεταφέρθηκε πάλι στη Λάρισα το 1734. Όμως, συχνά ο μητροπολίτης προτιμούσε να καταφεύγει στον Τύρναβο, όπου κυριαρχούσε ο χριστιανικός πληθυσμός. Στους ναούς του Τυρνάβου γινόταν, όπως έχουμε αναφέρει, η σύναξη των επισκόπων της μητρόπολης για την πλήρωση κενών επισκοπικών θρόνων.

Η μητρόπολη είχε σημαντική θέση στον οθωμανικό ελλαδικό χώρο και η διοίκησή της από το μητροπολίτη παρουσίαζε δυσκολίες, επειδή στη Λάρισα κυριαρχούσαν πληθυσμιακά οι μουσουλμάνοι και ανάμεσά τους οι γενίτσαροι.⁵³ Η έκτασή της απαιτούσε πολλές φροντίδες, έφερε ευθύνες, αλλά παράλληλα εξασφάλιζε στο μητροπολίτη πλούσια έσοδα.⁵⁴ Γι' αυτό στο μητροπολιτικό θρόνο της εκλέγονταν κληρικοί με σημαίνουσα θέση στην κοινωνία και στον κλήρο της Κωνσταντινούπολης. Αρκετές φορές, όπως δείχνουν οι πατριαρχικοί κατάλογοι, ο Οικουμενικός Πατριάρχης είχε διατελέσει πρώην μητροπολίτης της Λάρισας.⁵⁵ Παράλληλα τις θέσεις των επισκοπών της μητρόπολης καταλάμβαναν συνήθως Θεσσαλοί κληρικοί.

Η ανάρρηση αξιόλογων κληρικών στο θρόνο της μητρόπολης στήριζε σημαντικά το έργο της εκπαίδευσης στη Θεσσαλία.⁵⁶ Σε συνάρτηση με την ελληνικότητα του πληθυσμού και την οικονομική δραστηριότητα βοήθησε στην ίδρυση και λειτουργία φημισμένων σχολείων (Άγραφα, Πήλιο, Τύρναβος, κά.). Ήδη το 1543 στα Τρίκαλα λειτουργούσε "διδασκαλείο της εγκυκλίου παιδείας".⁵⁷ Η παρουσία του μητροπολίτη της Λάρισας και μετέπειτα πατριάρχη (1572) *Ιερεμία Β΄* συνδέεται με την πρώιμη εκπαιδευτική δραστηριότητα του 16^{ου} αι. στη Δυτική Θεσσαλία.⁵⁸ Κατά το 17^ο αι. οι μητροπολίτες της Λάρισας και μετέπειτα πατριάρχες *Γρηγόριος* (1623) και *Παΐσιος* (1645) συντήρησαν την εκπαιδευτική κίνηση της περιοχής, όπου πρωτοστατούσαν οι σχολές των Αγράφων. Αρχές του 18^{ου} αι. ο μητροπολίτης Παρθένιος συνέβαλε αποφασιστικά στην εκπαιδευτική κίνηση που παρατηρήθηκε στον Τύρναβο, όπως θα αναφέρουμε στο σχετικό κεφάλαιο.

Στο διάστημα 1750-1806 μητροπολίτες της Λάρισας εκλέγονται οι παρακάτω: 1. Μελέτιος Β΄, 2. Μακάριος ο Β΄, 3. Μελέτιος ο Γ΄, 4. Διονύσιος ο Ε΄, ο Καλλιάρχης, 5. Ραφαήλ. Όλοι προέρχονταν από φαναριώτικες οικογένειες της Πόλης και ανήκαν στον κύκλο της επιρροής της οικογένειας των Μουρούζηδων. Επιπλέον οι τέσσερις πρώτοι ήταν στενοί συγγενείς. Ο

Μελέτιος Β΄ ήταν θείος των δύο διαδόχων του, Μακαρίου και Μελετίου Γ΄, οι οποίοι ήταν αδελφοί μεταξύ των. Και ο Διονύσιος ο Καλλιάρχης ήταν ανιψιός του Μελετίου Γ΄.

1. Μελέτιος ο Β΄ ο Τενέδιος (1750-68). Τα πρώτα χρόνια του μητροπολίτη - και μετέπειτα πατριάρχη Μελετίου - συνδέθηκαν με θλιβερά γεγονότα στον Τύρναβο, τα οποία έφεραν σε σύγκρουση τον Μελέτιο με την κοινωνία της πόλης.⁵⁹ Ο Ηπειρώτης λόγιος Λάμπρος Πάσχου, δάσκαλος από το 1748 στον Τύρναβο, συμφώνησε (1753) με το μητροπολίτη να καταβάλλει το αντίτιμο και να χειροτονηθεί επίσκοπος της Δημητριάδος. Ο Μελέτιος αθέτησε την έγγραφη συμφωνία τους, ενώ ο Πάσχου είχε ρευστοποιήσει όλη την περιουσία του. Η διαμάχη πήρε έκταση, όταν τις καταγγελίες του Πάσχου στο Πατριαρχείο ενίσχυσαν και οι αναφορές τεσσάρων επισκόπων της μητρόπολης. Ο Μελέτιος απαίτησε από τον Πάσχου να εγκαταλείψει το σχολείο και τη Θεσσαλία, αλλά οι Τυρναβίτες δεν επέτρεψαν στο δάσκαλό τους να φύγει. Τότε ο μητροπολίτης αφόρισε το δάσκαλο. Οι Τυρναβίτες σύσσωμοι, κλήρος και λαός, κατέφυγαν με αναφορές τους στον Πατριάρχη Κύριλλο που ακύρωσε (1756) τον αφορισμό. Στην ευχαριστήρια επιστολή τους για την αποκατάσταση του Πάσχου οι Τυρναβίτες καταγράφουν με μελανά χρώματα την πολιτεία του Μελετίου. Οι καταγγελίες αφορούσαν τις στενές σχέσεις του μητροπολίτη με τον ετερόδοξο Lombardi, τις συχνές καταχρήσεις στα ταμεία των ενοριών και του σχολείου, τις αφόρητες πιέσεις στους κληρικούς, τους αφορισμούς των πιστών και τις διώξεις των προκρίτων.⁶⁰ Ο αντίκτυπος των γεγονότων, οι αλληπάλληλες αναφορές εναντίον του και οι προσπάθειες του για ανάρρηση στον πατριαρχικό θρόνο ανάγκασαν τον Μελέτιο να βρίσκεται για μεγάλα διαστήματα στην Κωνσταντινούπολη. Ο δάσκαλος Λάμπρος Πάσχου βρήκε τον τρόπο και επανήλθε στο σχολείο του Τυρνάβου. Εκείνα τα χρόνια (1753-56) δάσκαλος στο σχολείο ήταν ο λόγιος Ιωάννης από το Φουρνά και ένας από τους μικρούς μαθητές του ο Ιωάννης Πέζαρος.

2. Μακάριος ο Β΄ (1768). Μετά την ανάρρηση του Μελετίου στον πατριαρχικό θρόνο της Μεγάλης Εκκλησίας την θέση του στη μητρόπολη της Λάρισας ανέλαβε ο ανιψιός του, ο Μακάριος Β΄. Παρέμεινε μόνο οχτώ μήνες λόγω του θανάτου του. Τον διαδέχτηκε τον ίδιο χρόνο ο αδελφός του, ο Μελέτιος.

3. Μελέτιος ο Γ΄ (1768-91). Η αρχιερατεία του υπήρξε πολύχρονη και κράτησε 23 έτη. Συνέπεσε με την περίοδο των γεγονότων όπως τα Ορλωφικά και οι αλβανικές επιδρομές. Κατά το Σουηδό ελληνιστή J.J. Bjornstahl που γνώρισε τον Μελέτιο το 1779 στη Λάρισα ήταν: «*Νέος, ευγενικός και αρκετά μορφωμένος άνθρωπος, γεννημένος στο Φανάρι(...)*»⁶¹ Τις εντυπώσεις του περιηγητή επιβεβαιώνουν και η αλληλογραφία του με τον Πέζαρο και τους άλλους λογίους της περιοχής.⁶² Συμπεριφερόταν απλά, συγκαταβατικά και μοιράστηκε μαζί τους τις επώδυνες καταστάσεις. Έδειχνε ενδιαφέρον για την παιδεία και τους δασκάλους και χαιρόταν την πρόοδο των νέων.⁶³

4. Διονύσιος ο Ε΄, ο Καλλιάρχης (1792-1804). Τον Μελέτιο διαδέχτηκε ο ανιψιός του από αδελφή, Διονύσιος Ε΄. Καταγόταν από γνωστή φαναριώτικη οικογένεια, τους Καλλιάρχες.⁶⁴ Ο Διονύσιος υπήρξε σε όλη του τη σταδιοδρομία φωτεινό παράδειγμα ιεράρχη για το ήθος και την παιδεία του. Η προσωπικότητά του φάνηκε από την αρχή της σταδιοδρομίας του ως μητροπολίτης της Λάρισας το 1792. Μολονότι απουσίαζε από την έδρα του ως μέλος της πατριαρχικής συνόδου, ενδιαφέρθηκε με ζήλο για το ποίμνιο της

μητρόπολης. Πέτυχε να δοθεί άδεια και να ανοικοδομηθεί ο ναός του πολιούχου Αγ. Αχιλλίου το 1794. Ενδιαφέρθηκε να λειτουργήσει σχολείο στη Λάρισα με δάσκαλο το νεαρό Κούμα, καθώς και σε χωριά της επαρχίας του. Διαχειρίστηκε έντιμα τα οικονομικά της μητρόπολης και βοήθησε τη λειτουργία του σχολείου του Τυρνάβου, καθώς και τη συντήρηση της ιστορικής Μονής του Δουσίκου. Εκτιμώντας το έργο και το ήθος του τοποθέτησε τον Πέζαρο αρχιερατικό επίτροπο (δηλ. αντικαταστάτη του) της μητρόπολης. Στα έγγραφα του ΑΤ και του κωδ. Οικονόμου υπάρχει πλήθος από αναφορές για το Διονύσιο, αλλά σε καμία δεν αναφέρεται κάποιο ψεγάδι γι' αυτόν.⁶⁵ Είχε μαρτυρικό θάνατο στην Πόλη, όταν ξέσπασε η Επανάσταση του 1821.

5. Ραφαήλ (1804-08). Όταν το Σεπτέμβριο του 1803, ο Διονύσιος εκλέγεται μητροπολίτης Εφέσου, στη Λάρισα μετατίθεται ο Ραφαήλ από τη Μητρόπολη του Ικονίου. Ο μητροπολίτης Ραφαήλ περιγράφεται από τους συγχρόνους του με τους χειρότερους χαρακτηρισμούς: υπερφίαλος, ακατάδεχτος και αδιάφορος για την επαρχία του. Μοναδικό ενδιαφέρον είχε να συγκεντρώσει χρήματα για να εξοφλήσει τα υπέρογκα δάνεια που είχε πάρει. Οι δανειστές του στην Κωνσταντινούπολη απειλούσαν ακόμη και να τον λυντσάρουν.⁶⁶ Η συμπεριφορά του προκαλούσε το κοινό αίσθημα. Ακόμη και οι Θεσσαλοί στη μακρινή Ιερουσαλήμ πληροφορούνταν τις ασχήμιες του μητροπολίτη τους: *"(...)λυμαίνοντος καί ού ποιμένοντος, μισθωτοῦ[=μισθοφόρου] καί λυκοτρόπου, καί ούκ ἀληθινοῦ ποιμένος, τῷ ὄντι πημένος[=που βλάπτει](...)"*.⁶⁷ Ανάμεσα στις ενέργειες του μητροπολίτη ήταν και αυτή που στέρησε από τον Πέζαρο την άδεια να εκφωνεί το κήρυγμα στις εκκλησίες. Το γεγονός θεωρήθηκε ότι πρόσβαλε τον τιμημένο δάσκαλο του Τυρνάβου, ο οποίος σε λίγους μήνες πέθανε.

Τα γεγονότα που αναφέρθηκαν παραπάνω, σχετικά με τις διενέξεις του Λάμπρου Πάσχου και του Ιωάννη Πέζαρου τους με τους μητροπολίτες, κατέγραψαν την κυρίαρχη θέση της Εκκλησίας, αλλά κατέδειξαν και τη δύναμη των τοπικών κοινωνιών.

Σε αντίθεση με τους μητροπολίτες οι κατά τόπους επίσκοποι κατάγονταν από την επαρχία τους ή από όμορες περιοχές. Η εντοπιότητα έδινε τη δυνατότητα στους επισκόπους να γνωρίζουν τις αντιλήψεις των πιστών τους, να ζουν τα καθημερινά προβλήματα, αλλά και εκτίθενται στον κοινωνικό έλεγχο. Επιπλέον είχαν την ευχέρεια να επεμβαίνουν στη ζωή των υποδοούλων. Για την περίοδο που ασχολούμαστε ανάμεσα οι επίσκοποι που διακρίθηκαν για τις δραστηριότητές τους ήταν ο Τρίκκης Αμβρόσιος, ο Σταγών Παΐσιος, ο Πλαταμώνος Διονύσιος, ο Ελασσώνος Ιωαννίκιος.⁶⁸

Η παραπάνω αναδρομή στην εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής και οι αναφορές στα πρόσωπα των ιεραρχών έδειξαν ότι:

- Η μητρόπολη της Λάρισας κατείχε σημαντική θέση και συμβολή στο κοινωνικό βίο των Θεσσαλών.
- Ορισμένοι ιεράρχες φημίστηκαν για την προσωπικότητά και το έργο τους: ο μητροπολίτης Διονύσιος Ε΄ ο Καλλιάρχης και οι τοπικοί επίσκοποι, ο Πλαταμώνος Διονύσιος, ο Τρίκκης Αμβρόσιος κ.ά.

Σημειώσεις

1. Και πριν από την Άλωση οι Οθωμανοί διόριζαν με δημόσιο έγγραφο το χριστιανό αρχιερέα στα οθωμανικά εδάφη που είχαν κατακτήσει, παραχωρώντας τον και τιμάριο (εδάφη). Αποστολόπουλος 1995 σ.31.
2. Σβορώνος 1987 σ.166. Βακαλόπουλος 1975 σ.288-345. Ο Κούμας 1835 σ.532 γράφει: «Ο Πατριάρχης ανέλαμβανε δύο τὰ πρώτιστα καθήκοντα, νά επαγρυπνῆ εἰς τοὺς Χριστιανοὺς πρῶτον νά διατηρῶσιν ἀπαρασάλευτον τὴν θρησκείαν των, καί μετὰ τοῦτο ἀκλόνητον ὑπακοήν εἰς τὴν ἐξουσίαν(...)»
3. Ο δικέφαλος αετός της τελευταίας αυτοκρατορικής δυναστείας (Παλαιολόγων) έγινε επίσημο έμβλημα της εκκλησίας και ο επίσκοπος κατέλαβε τη θέση του αυτοκράτορα στο ναό και ονομάστηκε *δεσπότης* δηλ. άρχων, κυρίαρχος.
4. Σε έγγραφο του 1730 καταγράφονται 30 υποχρεωτικές ημέρες αργίας για τους Χριστιανούς . Φαρμακίδης 1926 σ.257-258.
5. Η ενορία συχνά ταυτίζεται με τη συνοικία, που αποτελεί τη μονάδα της κοινοτικής οργάνωσης και της φορολογίας.
6. Στα διάφορα έγγραφα (προθέσεις κτλ.) οι πιστοί καταγράφονται κατά ενορίες.
7. Για το ενοριακό σύστημα και την παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά Βαρβούνης 1995 σ.276-281.
8. Επ.149 / 17-8-1797. Για τον αφορισμό Μιχαηλάρης 1997
9. Επ.63 / 30-10-1796
10. Σβορώνος 1987 σ.164-168.
11. Οι πιστοί πλήρωναν για τις λατρευτικές πράξεις, οι ιερείς έδιναν *εμβατοίκια* στον επίσκοπο ή στο μητροπολίτη για να τους δοθεί η ενορία, οι μητροπολίτες εισέφεραν το *φιλότιμο* στο πατριαρχικό ταμείο για την κατοχύρωση της μητρόπολης και ο υποψήφιος πατριάρχης έδινε *πεσκέσι* στο σουλτάνο για την ανάρρησή του στο πατριαρχικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης. Πατρινέλης 1975 σ.126-128. Leake 1996 σ.46. Ο Πέζαρος σε επιστολή του ζητά από τον αρχιμαντρίτη – προϊστάμενο της μητρόπολης να μεσολαβήσει για να *“αγοράσει μίαν ένορίαν εἰς Λάρισαν”* ο παπα-Θεοφάνης. Επίσης η διένεξη του δασκάλου Λάμπρου Πάσχου με τον μητροπολίτη της Λάρισας Μελέτιο στα 1753 είχε αιτία τη χρηματική αποτίμηση της επισκοπής της Δημητριάδος.
12. Γιαννούλης 1980 σ.98-100.
13. Ντρογκούλης 1985 σ.279-293 , Οικονόμου 1964 σ.169-238 και 485-600.
14. Όπως αναφέρεται από το Leake 1996 σ.46, «(...) στα 1806 ο νέος μητροπολίτης της Λάρισας [μάλλον ο Ραφαήλ] πλήρωσε στην Πύλη 1.500 λίρες για τη θέση, αλλά βρήκε χρέος 7.500, που έπρεπε να πληρωθεί με τη συνδρομή των υποδοούλων.» Κάποιες φορές η αδυναμία εισπραξης αναγκάζει τους επισκόπους να επιζητούν την εξουσία των οθωμανικών αρχών, όπως συνέβη στα χρόνια του Αλή πασά. Ο.π. σ.58. Για την πολιτική των επισκόπων Παπαϊωάννου 1991.
15. Σβορώνος 1987 σ.164.
16. Πατρινέλης 1975 σ.124. Την ίδια άποψη διατυπώνει και σήμερα ο πατριάρχης Βαρθολομαίος σε έγγραφο για τη στάση της εκκλησίας σχετικά με την επαναστατική δράση του Ρήγα Βελεστινλή . Καραμπερόπουλος 1999 σ.320.
17. Μεταλληνός 1988 σ.90-91. Αξιόλογη θέση στις προσπάθειες αντίστασης κατά των Οθωμανών κατέχουν οι κατά τόπους αναρίθμητοι νεομάρτυρες. Μακριά από το να εκφράζουν την επίσημη θέση της εκκλησίας, επιδρούν με το μαρτυρικό τους θάνατο στο φρόνημα των υποδοούλων. Βακαλόπουλος 1976 σ. 236-343 και Ηλιού 1995
18. Χατζοπουλος 1981.
19. Ευαγγελίδης 1936 σ.XLVI. *“(...)έκαστον επίσκοπον έν τῆ έαυτοῦ παροικία φροντίδα καί δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ώστε τὰ θεῖα καί ιερά γράμματα διδάσκεσθαι, βοηθεῖν κατά δύναμιν τοῖς ἐθέλουσιν διδάσκειν καί τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, εάν τῶν επιτηδείων χρειαν ἔχουσιν.”* Η απόφαση ήταν ρηξικέλευθη για την εποχή, όπως δείχνει η πληροφορία ότι οι επίσκοποι δυσαρεστήθηκαν, επειδή φοβήθηκαν μήπως παραγκωνισθούν *“διὰ τὴν άπαιδευσίαν.”*
20. Για το “κρυφό σχολειό” Μανδρίκας 1992, Ηλιού 1997.
21. Χατζόπουλος 1981σ.305-354 και Αγγέλου 1975 σ.306-310.
22. Τιμόθεον Β΄ κεφ. Γ΄στ.15.
23. Μεταλληνός 1988 σ.131.
24. Γεδεών 1976 σ.44.
25. Μεταλληνός 1988 σ.232-233.

26. Ο Πέζαρος υπήρξε αντιγραφέας ενός συγγράμματος για το αυτό το θέμα, γεγονός που δείχνει την επικαιρότητά του ακόμη και στα τέλη του 18^{ου} αι. Πρόκειται για το έργο του σπουδαίου λογίου Αλεξάνδρου Τυρναβίτη *Αντίρρησης προς Αλόϊσιον Ανδρούζην*, που εναπόκειται στη ΕΒΕ Τμ. Χειρογράφων αρ. 1340.
27. Χατζημάνου 1992 σ.12.
28. Ψημμένος 1988 σ.175.
29. Έμμεσα ευνοούσε και την εκπαίδευση και παραγωγή μελλοντικών κληρικών.
30. Κούμας 1832 σ.568.
31. Γράφει ανάμεσα στα άλλα ο κανονισμός λειτουργίας του σχολείου στα Τρίκαλα της Πελοποννήσου στα 1730: "(...) ο διδάσκαλος πάντοτε νά είναι εκκλησιαστικός, ή ιερεύς δηλονότι ή μοναχός, ή έτέρου εκκλησιαστικού βαθμού(...)", Γεδεών 1976 σ.256-257.
32. Οικονόμου 1964 σ.47. Κατάλοιπο από εκείνη την εποχή παραμένει ως σήμερα η εκφώνηση λόγων από εκπαιδευτικούς σε επτετείους μέσα στις εκκλησίες.
33. Μεταλληνός 1988σ.133.
34. Δαπόντες 1997 σ.55.
35. Πρόκειται για *Το Μέγα Αλφβητάριο* του Μιχ. Παπαγεωργίου (Βιέννη 1771) βλ. Κεφαλληναίου 1995 σ.61-62 και *Χρήσιμος Παιδαγωγία* (έκδοση 1795 από τον Πάνο Θεοδοσίου) βλ. Γεδεών 1976 σ.150
36. Νεότερα στοιχεία ανακοινώθηκαν στο συνέδριο αφιερωμένο σ' αυτόν στη Λάρισα 4&5 Σεπτ. 1999 από το Ιστορικό –Λαογραφικό Μουσείο.
37. Ευαγγελίδης 1936 σ.ΧC1 .
38. Γεδεών 1976 σ.296-297.
39. Δημαράς 1980 σ.234. Η (κατα)χρηση της λέξης εκδηλώνεται και σε συγγράμματα των θετικών επιστημών. Ο Γ.Φατσέας δίνει τον τίτλο *Γεωγραφία Γραμματική* (Βιέννη 1760) και ο Άνθ. Γαζής *Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών* (Βιέννη 1799). Ο Πέζαρος κάνει αναφορά σε *γραμματικογεωμετρίαν*, εννοώντας μάλλον το έργο του Κούμα *Των Κωνικών Αναλυτική Πραγματεία* (Βιέννη 1803). Προφανώς το επίθετο *γραμματικός-η-ο* προσδιόριζε αυτόν που κατείχε τα στοιχειώδη (γράμματα).Ο Κοραής 1984 σ.407 γράφει ότι οι λέξεις γραμματικός και κριτικός θεωρούνταν συνώνυμες. Και βέβαια ήταν γνωστή η διαίρεση των δασκάλων σε δύο ομάδες αναφορικά με τη χρήση των δύο παλαιών βιβλίων στη διδασκαλία της γραμματικής: του Γαζή, *Γαζίται* και του Λάσκαρη, *Λασκαρίται*. Κούμας 1832 σ.558.
40. Λαφαζάνης 1994 σ.92-93.
41. Πρόκειται για τα βιβλία *Στοιχεία Αριθμητικής και Άλγεβρας* (Βιέννη 1793), *Σύνοψις των Κωνικών Τομών* (Βιέννη 1802) και *Των Κωνινών Τομών Αναλυτική Πραγματεία* (Βιέννη 1803).
42. Δημαράς 1980 σ.25. Επίσης Κονδύλης 1988, Κιτρομηλίδης 1996 . Για τη στάση της εκκλησίας απέναντι στις επιστήμες ΚΝΕ / ΕΙΕ 1997.
43. Ψημμένος 1999 σ. Γενικότερα βλ.Κονδύλης 1988 σ.17 και 109-128.
44. Μακρίδης 1997 σ.69.
45. Μακρίδης 1998 σ. 21. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι «(...)η ουσιαστική διαφοροποίηση της Ορθοδοξίας από τις διαδικασίες δόμησης του Δυτικού ορθολογισμού και του σύγχρονου κόσμου, ο οποίος είχε και θρησκευτικές ρίζες, σχετίζεται άμεσα μεταξύ των άλλων και με την έλλειψη εμφάνισης κάποιας Επιστημονικής Επανάστασης στην Ανατολή.» ό.π. σ.85.
46. Καράς 1993
47. Κούμας 1832 σ.571.
48. Στην πορεία της συγκρότησης του ελληνικού κράτους η φιλοσοφία της αγωγής που θεμελιώθηκε «(...) κινήθηκε στην εννοιολογικά ασαφή πνευματική κατασκευή, που πήρε το όνομα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού.» Κονδύλης 1988 σ.44.
49. ΙΕΕ τ.1'σ.104-105.
50. Αργότερα (1757) προβιβάστηκε σε αρχιεπισκοπή και μετέπειτα (1796) σε μητρόπολη. Χρυσοβέργης 1995 σ.71.
51. Η επισκοπή Περιστεράς, η οποία το 1637 ήταν συγχωνευμένη με αυτή του Γαρδικίου, σχόλαζε μετά τη μετάθεση της έδρας του μητροπολίτη της Λάρισας στα Τρίκαλα. Ανασυστήθηκε το1800 με πρώτο τιτλουάριο επίσκοπο τον Παΐσιο. Παπαζήσης 1984 σ.205. Οι υπόλοιπες περιοχές της Θεσσαλίας ήταν εκκλησιαστικά αυτοτελείς ή υπάγονταν στη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης: Η περιοχή της Ελασσόνας αποτελούσε από τα βυζαντινά χρόνια την Αρχιεπισκοπή *Δομενίκου και Ελασσόνος* και οι γειτονικές της επισκοπές της Πέτρας (Ολύμπου) και του Πλαταμώννα ανήκαν διοικητικά στην μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Βέλκος 1980 σ.71-72. Αρχιεπισκοπές αποτελούσαν και οι

- περιοχές του Φαναρίου (Καρδίτσας) και των Φαρσάλων. Ο τίτλος του αρχιεπισκόπου επέιχε θέση μητροπολίτη.
52. Σοφιανός 1990 σ.135. Ο χώρος της Θεσσαλίας, η οποία στη βυζαντινή εποχή έφερε το όνομα *Ελλάς*, ήταν η *Δευτέρα Θετταλία*. Ο όρος είχε δημιουργηθεί στον 9^ο αι. κατ' αντιδιαστολή από την (*Πρώτη*) *Θετταλία*, όπως ονομαζόταν η περιοχή της Θεσσαλονίκης και το τμήμα της Μακεδονίας μέχρι το Στρυμώνα. Σπανός 1995 σ.23.
 53. "(...)Ο ίδιος μητροπολίτης, ό όποϊός μετά τόν ύστερινό πόλεμο κάθεται όλο είς τόν Τούρναβο, μέ όλα του τά φερμάνια μέ συστολή και άγνωριστος έμβαίνει" Κωνσταντάς –Φιλιππίδης 1988 σ.169. «(...) Πολλές φορές έμειναν άταφοι οι χριστιανοί, επειδή απαιτούσαν υπέρογκα ποσά από τους κληρονόμους των.» Κοντογιάννης 1906 σ.151.Ο Κούμας (1832 σ.539) γράφει ότι από το φόβο των γενιτσάρων οι Λαρισαίοι φυγάδευαν τα παιδιά τους στα γειτονικά χωριά. Ο ίδιος έμεινε πάντα κλεισμένος στο σπίτι του και, όταν έγινε οχτώ χρόνων, μετακόμισε στον Τύρναβο.
 54. "(...)ό πλούσια είσοδήματα πάντοτε έχων Μητροπολίτης τής Λαρίσσης (...) Κούμας 1832 σ.555.
 55. ΗΘΕ τ. 126-132 και Γεδεών 1976.
 56. Ιστορικά πρώτος μητροπολίτης της Λάρισας θεωρείται ο άγιος Αχίλλιος, μέλος της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου. Στα υστεροβυζαντινά και πρώτα οθωμανικά χρόνια αναδείχτηκαν από τη μητρόπολη της Λάρισας αξιόλογοι ιεράρχες από τους οποίους μερικοί ανακηρύχτηκαν άγιοι. Σοφιανός 1984. Ευρύτατα γνωστοί είναι ο Βησσαρίων Β΄ (16^{ος} αι.) για το κοινωνικό έργο του και ο Διονύσιος Β΄, του οποίου τα αποτυχημένα επαναστατικά κινήματα του (1600 και 1610) του προσέδωσαν την προσωνυμία *Σκυλό(φιλό)σοφος*.
 57. Νημάς 1995 σ.101.
 58. Δημητρόπουλος 1984 σ.35-47.
 59. Τα γεγονότα διεξοδικά αναλύονται Χριστόπουλος 1984.
 60. Ο.π. σ.152-155.
 61. Bjornstahl 1972 σ.62.
 62. Οικονόμου 1964 σ.513 κα., Λαφαζάνης 1997σ.110-114. Επίσης Σκουβαράς 1967 σ.115,123 κα.
 63. Ο Μελέτιος παραιτήθηκε μάλλον από το θρόνο της μητρόπολης. Φαρμακίδης 1926 σ.112. Από τις επιστολές του διαφαίνεται ότι έμεινε συνήθως στα Αμπελάκια.
 64. Κοντογιάννης 1906, Αγγέλου 1988 σ.267-276, Οικονόμου 1989 σ.178.
 65. Την ίδια πολυσχιδή δράση για την ανέγερση ναών, τη λειτουργία σχολείων και την υποστήριξη λογίων συνέχισε ο Διονύσιος, όταν μετατέθηκε στα 1803/4 στη Μητρόπολη της Εφέσου. Ανάμεσα σε άλλους πρόθυμα υπερασπίστηκε τους Θεσσαλούς δασκάλους: τον Κ.Κούμα και τους αδελφούς Κωνσταντίνο και Στέφανο Οικονόμου στη λειτουργία του Φιλολογικού Γυμνασίου στη Σμύρνη το 1810 και αργότερα, καθώς και τον Τυρναβίτη Στέφανο Δούγκα, όταν το 1818 κατηγορήθηκε για αθεΐα. Έπεισε τον Κ.Κούμα να αναλάβει τη διεύθυνση στη νέα σχολή του Κουρουτσεσμέ (1814) και τον ενθάρρυνε στην έκδοση των βιβλίων, των οποίων υπήρξε συνδρομητής. Επίσης βοήθησε τους πολύχρονους συνεργάτες του, που γνώρισε ως μητροπολίτης της Λάρισας, να πάρουν επισκοπικά αξιώματα, όπως τον Μυρίνης Ιγνάτιο (Επ. 126 / 12-4-1904) και τον Ελαίας Παΐΐσιο. Κοντογιάννης 1906 σ.166.
 66. Οικονόμου 1964 σ.577 και 112. Επίσης ΑΤ Επ. 120 / 13-1-1804.
 67. Κούμας 1832 σ.272 και Επ. 143 / 5-7-1805.
 68. Για τον καθένα από αυτούς βλ. Γ΄ Μέρος. βιογραφικά σημειώματα.

7. Η κίνηση των νέων ιδεών στο θεσσαλικό χώρο κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι.

Η Θεσσαλία υπήρξε από τις περιοχές όπου τα σημάδια της πνευματικής κίνησης ήταν εμφανή σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας. Από τις αρχές του 17^{ου} μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι. λειτουργούν τα σχολεία των Αγράφων και του Τυρνάβου, στα οποία διδάσκουν επιφανείς λόγιοι της εποχής. Στη μετέπειτα περίοδο τα σχολεία αυξάνονται στους οικισμούς της Ανατολικής Θεσσαλίας και συμμετέχουν στις διαδικασίες της πνευματικής αναγέννησης, την οποία διεγείρει το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού. Στο θεσσαλικό χώρο δεν παρατηρήθηκε λήθαργος, αλλά υπήρξε παρατεταμένη πνευματική διεργασία, οποία οδηγούσε στη γρήγορη διασπορά των νέων ιδεών.

Καθοριστικός παράγοντας στην εισροή των νέων ιδεών και την “μετεκένωσή” τους στο θεσσαλικό χώρο αποτέλεσαν οι εμπορικοί δρόμοι και η συνεχής επικοινωνία με τις χώρες που βρίσκονταν στα όρια της οθωμανικής επικράτειας: Βενετία, Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, Αυστροουγγαρία. Οι σχέσεις που αναπτύχθηκαν με τους διαύλους αυτούς δεν θα επαρκούσαν από μόνες τους για να ευδοκιμήσουν οι νέες ιδέες, αν δεν είχαν ευνοηθεί από την καλλιέργεια των προηγούμενων περιόδων.

A . Περίοδος εμφάνισης και επικράτησης των νέων ιδεών.

Στα μέσα του 18^{ου} αι. η μακρά πορεία προς το διαφωτισμό¹ βρίσκεται σε επιταχυνόμενη ανάπτυξη στη Θεσσαλία. Η περίοδος προετοιμασίας για την ανανέωση της πνευματικής ζωής ολοκληρώνεται. Θα τη διαδεχτεί η γόνιμη περίοδος του κινήματος των Ελλήνων διαφωτιστών.

Από τα θεσσαλικά σχολεία που παρείχαν ένα καλό επίπεδο σπουδών με διάρκεια, όπως ήταν αυτά των Αγράφων (Καρπενησίου, Βραγγιανών, Φουρνά) και του Τυρνάβου, οι δάσκαλοι τους είχαν σπουδάσει στις σχολές των Ιωαννίνων και απηχούσαν τις απόψεις των σχολαρχών τους. Στα μέσα του 18^{ου} αι. κυριαρχεί στα Γιάννενα η σχολή του Βασιλόπουλου Μπαλάνου. Ο σχολάρχης της, παρά το ενδιαφέρον του για τα μαθηματικά, επιμένει στην σχολαστική-αριστοτελική φιλοσοφία, η οποία έχει αποβάλλει την αρχική ανανεωτική της ορμή. Στην παλαιά φιλοσοφία ορθώνεται η νεότερη φιλοσοφική σκέψη και επιστήμη, την οποία εγκαινιάζει ο Ευγένιος Βούλγαρης από τα Γιάννενα στα 1742-46 και συνεχίζει στην Κοζάνη, γειτονική πόλη του θεσσαλικού χώρου. Η διαπάλη των δύο φιλοσοφικών σχημάτων, της κατεστημένης που εκπροσωπούσε ο Μπαλάνος και της ανανεωτικής που εισήγαγε ο Βούλγαρης, οδήγησε τελικά στην απόρριψη της παλαιάς φιλοσοφίας του Κορυδαλισμού.²

Η νεότερη φιλοσοφία, όπως τη δίδασκε ο Βούλγαρης, διαδίδεται ευρύτατα στο χώρο της παιδείας και εισχωρεί χωρίς εμπόδια στα σχολεία. Ενδεικτική για την απήχηση των ιδεών του Βούλγαρη και της προσωπικότητάς του στον κόσμο των λογίων, που άρχιζαν να αυξάνονται, είναι η περίπτωση των σπουδών του Ιωάννη Πέζαρου. Ενώ σπουδάζει στη σχολή του Μπαλάνου (με σχολάρχη, όμως, το γιο του Κοσμά Μπαλάνο), ενδιαφέρεται σφόδρα, *“(...) από πόθον τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας φλαγόμενος(...)”*,³ δηλ. να παρακολουθήσει τα μαθήματα που δίδασκε στη σχολή του Αγ. Όρους ο μαθητής του Βούλγαρη Κυπριανός. Όταν του δόθηκε η ευκαιρία και πήγε στο Όρος το 1770, απέκτησε χειρόγραφα με έργα του φημισμένου δασκάλου.⁴

Την ίδια εποχή ο Νικηφόρος Θεοτόκης εισάγει το πνεύμα του διαφωτισμού και προωθεί τη διδασκαλία των θετικών επιστημών. Την τριάδα των πρώτων νεωτερικών φιλοσόφων⁵ συμπληρώνει ο Νικόλαος Ζερζούλης, ο οποίος δίδαξε και στον Τύρναβο. Είναι η περίοδος κατά την οποία η βαθμιαία ανάπτυξη των νέων ιδεών είναι ενσυνείδητη επιλογή από τους φορείς του ελληνικού διαφωτισμού.

Η νεότερη φιλοσοφία, όπως διαδόθηκε από τη γενιά αυτών των επώνυμων και των μαθητών τους, καταδίκασε οριστικά το σχολαστικό αριστοτελισμό, επιζητούσε τη ριζική ανατροπή του περιεχομένου της φιλοσοφίας και δίδασκε την εμπιστοσύνη στον ορθό λόγο. Το ιδεώδες του αληθινά φίλου της σοφίας ανθρώπου είναι η αναζήτηση της αλήθειας με κριτήριο τη λογική σκέψη και την επαλήθευση: *“(...) ὅς ἂν ὁ ὀρθός λόγος ἐγκρίνας σαφῶς τε καί εἰλικρινῶς δοκιμάσειεν(...)”*, όπως γράφει ο Βούλγαρης.⁶ Κύριες πηγές των ελλήνων διαφωτιστών ήταν τα συγγράμματα των νεότερων φιλοσόφων και επιστημόνων (Descartes, Locke, Wolf, Leibniz, Newton, κα.). Επιπλέον, επανασυνδέουν την πολιτιστική επικοινωνία των Ελλήνων με την αναπτυσσόμενη κίνηση των ιδεών των υπόλοιπων Ευρωπαίων. Βέβαια οι έλληνες οπαδοί των νέων ιδεών προσπαθούν να συμβιβάσουν τα φιλοσοφικά συστήματα και τα επιστημονικά πορίσματα των ευρωπαίων διανοουμένων με την αρχαία ελληνική κληρονομιά και την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση. Και με αυτό τον τρόπο έθεταν τα όρια αποδοχής των νέων ιδεών.⁷

Παρά τον οποιοδήποτε “εκλεκτισμό” του το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού αυτής της περιόδου ανέτρεψε σταθερά και αποτελεσματικά την παραδοσιακή αντίληψη και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη φιλελεύθερη σκέψη. Τα έργα του Βούλγαρη και του Θεοτόκη, πριν ακόμα τυπωθούν,

διαδίδονται ως χειρόγραφα σε όλα σχεδόν τα μικρά και μεγάλα κέντρα των πνευματικών αναζητήσεων του υπόδουλου ελληνισμού. Οι λόγιοι τα χρησιμοποιούν ως διδακτικά εγχειρίδια στα ανώτερα σχολεία μέχρι και το τέλος του 18^{ου} αιώνα.

Ο Κούμας γράφει για τη Λογική και τα Μαθηματικά του Βούλγαρη και τη Φυσική του Θεοτόκη ότι *“(...)τά τρία ταύτα συγγράμματα απέβησαν σπούδασμα των φιλομούσων νέων και πολλοί διδάσκαλοι, άμεσοι ή έμμεσοι μαθηταί του Εύγενίου, έξήπλωσαν δι’αυτῶν μεγάλην ώφέλειαν εις το γένος.”*⁸ Τα έργα του Βούλγαρη, *Λογική*, *Μεταφυσική του Γενουησίου*, *κατά Γεσνέρον Μαθηματικόν και Θεολογικόν*, καθώς και η *Φυσική του Θεοτόκη* διδάσκονταν από τον Πέζαρο στον Τύρναβο (1782). Πολύ πιθανόν, ο ίδιος να τα είχε διδάξει προηγουμένως (1771) στην Τσαριτσάνη και στο Λιβάδι. Ακόμη και όταν η εγκυρότητα των απόψεων του Βούλγαρη άρχιζε να αμφισβητείται και ο Ελληνικός Διαφωτισμός έγινε ριζοσπαστικός, τα έργα του θα διδάσκονται στα ελληνικά σχολεία σχεδόν μέχρι το 1821. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση ενός γνωστού δασκάλου με πολύχρονη θητεία σε αρκετά σχολεία. Ο δάσκαλος Αργύρης Παπαρίζος(1764-1851) θυμάται ότι διδάχτηκε αυτά τα έργα στο Λιβάδι από τον λόγιο δάσκαλο Ιωνά Σπαρμιώτη, μαθητή του Πέζαρου στο ίδιο σχολείο. Και αργότερα ο ίδιος τα *“(...)έδίδαξε εις Σιάτισταν τρεῖς πενταετίας ώς και εις Ραψάνην ὄλην έξαετίαν.”*(1800-1821).⁹ Στα 1794 ο λόγιος Δημήτριος Δάρβαρης, ο οποίος κατέχει μια καλή βιβλιοθήκη, ζητά να του σταλεί από τον Τύρναβο στο Σεμλίνο το *Θεολογικό του Βούλγαρη* για να το αντιγράψει.¹⁰

Η προσπέλαση των εννοιών της νεότερης φιλοσοφίας, που είχε εισάγει ο Βούλγαρης απαιτούσε νέους μεθοδολογικούς τρόπους, οι οποίοι μάλλον προκαλούσαν αμηχανία και απορία σε όσους είχαν συνηθίσει στα παλιά σχήματα. Μια ορισμένη τροποποίηση της διδακτικής πράξης, τόσο από την άποψη των γνωστικών προϋποθέσεων, όσο και στα πρακτικά της καθέκαστα γινόταν απαραίτητη. Ο νεαρός δάσκαλος του σχολείου των Τρικάλων Στέφανος Σταρκίδης ζητά με επιστολή από τον Πέζαρο, παλιό του δάσκαλο, να του εξηγήσει την μαθηματική παράσταση ενός θεωρήματος, το οποίο αντέγραψε από χειρόγραφο της *Φυσικής του Βούλγαρη*.¹¹ Ο επίσκοπος της Τρίκκης Αμβρόσιος, τον οποίο επαινεί ο περιηγητής Bjornstahl για την παιδεία του, γράφει στον Πέζαρο να του επεξηγήσει παραγράφους από το κεφάλαιο *“(...)έν τῷ περί αναλογιῶν τοῦ μαθηματικοῦ τοῦ κύρ εύγενίου(...)”*¹²

Στη μεγάλη επίδραση που άσκησε η προσωπικότητα του Βούλγαρη στο θεσσαλικό χώρο φαίνεται πως οφείλεται και ο ισχυρισμός, αναπόδεικτος ως προς το περιεχόμενό του, για συμφωνημένη δράση μαθητών και οπαδών του Βούλγαρη. Απηχώντας την ιδεολογία της εποχής του (1860) ο Θεσσαλός Χριστόφορος Περραιβός αναφέρει ότι *“(...)όμάς μαθητῶν τοῦ Εύγενίου(...)* *συνεφώνησεν ὁμοθυμαδόν (...)* *νά βοηθήση τό έθνος διά τῆς μαθήσεως τῶν γραμμάτων(...).”*¹³ Ανάμεσα στους οπαδούς περιλαμβάνονταν ο Πέζαρος, ο δάσκαλος των Αμπελακίων Γεώργιος ο Τρικκεύς και ο επίσκοπος Πλαταμῶνος Διονύσιος.

Ο Βούλγαρης και οι άμεσα ή έμμεσα μαθητές του (στους δεύτερους ανήκε και ο Πέζαρος) ανακαινίζοντας την παιδεία επιτάχυναν τους ρυθμούς διεΐσδυσης των νέων ιδεών και οδήγησαν τον Ελληνικό Διαφωτισμό σε μία άλλη φάση.

B. Περίοδος έντασης και διεύρυνσης.

Με την έναρξη της δεκαετίας του 1780 αρχίζει η δεύτερη φάση του κινήματος των νέων ιδεών στο θεσσαλικό χώρο. Απότοκος της κυοφορίας των είναι η έκδοση (1791) του βιβλίου *Γεωγραφία Νεωτερική* των Θεσσαλών διαφωτιστών Φιλιππίδη και Κωνσταντά. Πρόκειται για το πρώτο αντιπροσωπευτικό έργο στον επιστημονικό αυτό κλάδο και ένα από τα πιο αυθεντικά έργα του Ελληνικού Διαφωτισμού.

Στην περίοδο αυτή το πεδίο των αναζητήσεων διευρύνεται. Οι φορείς του διαφωτισμού δεν διδάσκουν μόνο τη νεότερη φιλοσοφία και επιστήμη. Επιζητώντας την παιδεία στα ευρωπαϊκά σχολεία μεταφράζουν και τυπώνουν βιβλία, τα οποία έφεραν νέες ιδέες και μετέστρεφαν συνειδήσεις. Ο ρυθμός "μετεκένωσης" των "φώτων" της Ευρώπης αποκτά ένταση για αυτό και προκαλεί ενοχλήσεις στην επίσημη ιδεολογία της εποχής. Ο Ν. Ψημμένος, συγκρίνοντας την προηγούμενη περίοδο με αυτήν που ακολουθεί, σημειώνει: «(...)δεν ζητείται, όπως παλαιότερα, η διεύρυνση της γνωριμίας τους προς κάποιους μεμονωμένους κλάδους είτε της φιλοσοφίας είτε της επιστήμης των νεωτέρων, αλλά το διάπλατο και χωρίς διαθέσεις συγκερασμού άνοιγμα της ελληνικής διανοήσεως προς ό,τι θετικό έχει η Ευρώπη να προσφέρει.»¹⁴

Πληροφορίες για το περιεχόμενο των νέων ιδεών, τις εντυπώσεις που προκαλούν, τον τρόπο πρόσληψης των νέων αντιλήψεων από τις επικρατούσες αντλούμε από τις πολυάριθμες επιστολές των Θεσσαλών λογίων της εποχής. Ένας από αυτούς, ο Γεώργιος Αυξεντιάδης μόλις εγκαταστάθηκε στο Σεμλίνο (εμπορική πόλη στα οθωμανικά-αυστριακά σύνορα), αλληλογραφεί συνεχώς με τον Κ. Κούμα, φίλο και συμμαθητή του στο σχολείο του Πέζαρου στον Τύρναβο. Οι εντυπώσεις του νεαρού μαθητή και στη συνέχεια δασκάλου αποτυπώνουν με ενάργεια τη διαφορετικότητα του μη ελλαδικού κόσμου, καθώς αντιπαράτίθεται στο γνώριμο περιβάλλον του Τυρνάβου. Η σύγκριση αλλάζει τα μέχρι τώρα σημαινόμενα και οδηγεί σε απόρριψη του παλιού και σε κινήσεις για πρόσκτηση του νέου.

Εντυπωσιάζουν το νεαρό Αυξεντιάδη οι ευκαιρίες που δίνονται στον ευρωπαϊκό χώρο για σπουδές και μόρφωση αλλά και για επαγγελματική σταδιοδρομία. Γράφει στο φίλο του "(...)νά ἔλθῃ ἐδῶ εἰς τὴν Εὐρώπην, διὰ νά ἀνοίξῃ τὰ ὀμμάτιά του μέ διάφορα εἶδη μαθησέων."¹⁵

Η γνώση της ελληνικής γλώσσας δεν αρκεί. Προβάλλεται το μορφωτικό ιδεώδες της εκμάθησης των ξένων γλωσσών στις οποίες διδάσκονται οι επιστήμες και τυπώνονται τα σύγχρονα βιβλία. Συνάρτηση της περιέργειας και αποτέλεσμα της γλωσσομάθειας αποτελούν οι μεταφράσεις κάθε κατηγορίας βιβλίων από τις ευρωπαϊκές γλώσσες.¹⁶ Ενθουσιασμένος ο Αυξεντιάδης γράφει σχετικά "Εὐρήσεις, φίλε, συγγράμματα εἰς ἄλλας διαλέκτους, ἅς ἡ ἑλληνική οὐδ'ὠνειροπόλησεν(...)." ¹⁷

Μία άλλη εξέλιξη που διαφοροποιούσε την πολιτισμική κατάσταση των υποδούλων Ελλήνων από την αντίστοιχη των υπολοίπων Ευρωπαίων ήταν οι εφημερίδες, άγνωστες ως μέσον και περιεχόμενο στον ελλαδικό χώρο. Η ενημέρωση για "(...)κάθε πράγμα ὅπου γίνεται νέον εἰς ὄλην τὴν Εὐρώπην,καί Τουρκίαν, καί εἰς ὄλην τὴν οἰκουμένην", ενίσχυε τη φιλομάθεια, την περιέργεια και το ενδιαφέρον για τη γνώση "(...)τῶν νέων πραγμάτων περί τε πολέμων καί ἄλλων συμβεβηκότων(...)".¹⁸ Τα νέα δεν ήταν μόνο τα γεγονότα των ναπολεόντειων πολέμων αλλά και οι νέες ανακαλύψεις, οι νέες εφευρέσεις και κατασκευές, οι

νέες πολιτικές θεωρίες, όλα αυτά που διακινούνταν με τις εφημερίδες. Ο ίδιος επιστολογράφος απορεί για την αδιαφορία που δείχνει ο μητροπολίτης της Λάρισας για την παραλαβή της εφημερίδας [μάλλον η *Εφημερίς* του Πούλιου], η οποία του στέλνεται στη Λάρισα.¹⁹

Η Ευρώπη προβάλλεται ως ανοιχτός χώρος για κάθε δραστηριότητα σε αντίθεση με το χώρο των υποδούλων που συγκροτεί μια κλειστή και οριοθετημένη κοινωνία. Είναι χαρακτηριστικά όσα γράφει ο Αυξεντιάδης για κάποιο φίλο του: *“Λυποῦμαι διὰ τόν ἀναγνώστην Κωνσταντῖνον, ὅστις νομίζει, ὅτι ὁ κόσμος περιορίζεται ἀπὸ τῆς πατρίδος του ἕως τοῦ Τυρνάβου, καὶ στοχάζεται ὅτι ἐάν εὕγη καὶ παρέκει, πρέπει νὰ εὕγη ἀπὸ τὴν ὑδρόγειον σφαῖραν.”* Και συμπληρώνει μάλλον ειρωνικά: *“Αὐτός ἤμποροῦσε νὰ πηγαίνει παρὰ τῶ ἀδελφῶ του, νὰ πράξη κατὰ πάντα, πλὴν αὐτός ἀπεφάσισε νὰ μάθη τὰ μελωδήματα τοῦ τέττυγος.”*²⁰ Οι Δημητρεῖς υπογραμμίζουν τη μεταβλητότητα των πραγμάτων, φαινόμενο που δεν ήταν αυτονόητο για εκείνη την εποχή της αυθεντίας. Γράφουν σχετικά: *“Ὅλα μεταβάλλονται εἰς αὐτόν τόν κόσμον, θέλεις τόν φυσικόν, θέλεις τόν ἠθικόν(...).”*²¹

Η επιστημονική και κοινωνική πρόοδος των λαών της Δυτικής Ευρώπης παρακινεί τους υπόδουλους Έλληνες για τη δική τους ανάπτυξη. Η Ευρώπη αναγορεύεται και προβάλλεται ως πρότυπο. Ο Πέζαρος πολύ χαρακτηριστικά προτρέπει το μαθητή του Κ. Κούμα : *“ Ὁξυνέσθω οὕτω ὁ νοῦς τῶν Ἑλλήνων, ὑποκινητούμενος ἐκ τῶν Εὐρωπαϊῶν”*.²²

Αναπόφευκτα συγκρίνεται η εκπαίδευση που επικρατεί στον ελλαδικό χώρο με αυτή των ευρωπαϊκών χωρών. Ο νεαρός Αυξεντιάδης ελεεινολογεί *“τό παχύτατον σκότος τῆς ἀπαιδευσίας”*, επειδή σπανίζουν οι δάσκαλοι με παιδεία. Χαρακτηρίζει την εκπαίδευση του καιρού του *“μωρία τῶν Εὐρωπαϊῶν”* και τα ελλαδικά σχολεία *“βρωμοσχολεία”*.²³ Τα στοιχεία του νεωτερισμού συνίσταται όχι μόνο στην προσθήκη νέων γνώσεων από τις προόδους των επιστημών αλλά και στον τρόπο διαπραγμάτευσης με νέα μεθοδολογία, με το πείραμα. Η καθιέρωση του νέου τρόπου μελέτης της φύσης και ο συνδυασμός της μαθηματικής διατύπωσης και πειραματικού ελέγχου αποτελούν όχι μόνο επιδιώξεις αλλά και γνωρίσματα της αληθινής επιστήμης. Στο σχολείο του Τυρνάβου ο Πέζαρος δηλώνοντας κατά τον Κούμα την αδυναμία του να ανταποκριθεί *“εἰς τὰ ὑψηλότερα μαθήματα”* επιζητούσε τη διεξαγωγή πειραμάτων για τη διδασκαλία της φυσικής, τη γνώση της άλγεβρας, τη θεωρία των κωνικών τομών και του απειροστικού λογισμού για τη διδασκαλία των νέων μαθηματικών.²⁴ Η γνώση των θετικών επιστημών θεωρείται απαραίτητο εφόδιο για το λόγοι της εποχής. Ο επίσκοπος της Ελασσόνας Ιωαννίκιος ζητά να σταλούν αντίτυπα του βιβλίου του Θεοτόκη *Μαθηματική οδός* (Βιέννη 1798-99), το οποίο περιέχει ύλη *“(...)ἀρχομένην μὲν ἀπὸ τῶν Εὐκλειδείων στοιχείων καὶ τελειομένην ἄχρι τῶν ἄρθρων τῆς ὀλοκληρίας καὶ τῆς διαφορᾶς.”* Πιστεύει ότι οι μαθητές του σχολείου της Τσαριτσάνης *“(...)ὑπανοίξουν τὴν θύραν τῆς φιλοσοφίας(...)* διὰ τῆς κλειδός τῶν μαθηματικῶν βιβλίων”.²⁵

Το ζήτημα της γλώσσας που μιλούν και (ή πρέπει να) χρησιμοποιούν οι Έλληνες γίνεται αντικείμενο συζητήσεων και αναζητήσεων.²⁶ Οι θέσεις αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα προκαλούν εντάσεις και στα θέματα της παιδείας με την οποία συνδέεται άρρηκτα η γλώσσα. Η πλειονότητα των φορέων του Διαφωτισμού πιστεύουν ότι η σύνδεση με το ένδοξο παρελθόν και η εθνική αυτογνωσία επιτυγχάνονται με την καλλιέργεια της φυσικής γλώσσας, αυτής που μιλούσαν οι ελληνικοί πληθυσμοί, και τον παραμερισμό της αρχαίας

ελληνικής. Η νέα ελληνική γλώσσα αναδεικνύεται ως το αποτελεσματικό μέσο για την καλλιέργεια των επιστημών και αναγορεύεται σε όχημα για την προαγωγή της γενικότερης παιδείας. Γράφουν ανάμεσα στα άλλα οι Κωνσταντάς και Φιλιππίδης: *“(..).οί παλαιοί φιλόσοφοι εις τήν χύδην καί δημώδη γλώσσα ώμιλούσαν καί έγγραφαν”*.²⁷ Και συνεχίζουν με την προτροπή προς τους συμπατριώτες τους: *‘Αρχίσατε λοιπόν, ὡς απόγονοι τῶν παλαιῶν ἐκείνων Ἑλλήνων, νά τούς μιμηθῆτε καλλιεργῶντας τή γλώσσα σας, καί τότε θέλετε μαθαίνῃ καί Ἑλληνικά καλλίτερα καί εύκολώτερα”*.²⁸

Ο κόσμος των αρχαίων Ελλήνων δεν αναβιώνει μόνο μέσα από τη μελέτη των έργων τους. Επιπλέον σπάει τον θρησκευτικό έλεγχο και εισχωρεί στη συλλογική συνείδηση και στην ταυτότητα των υποδούλων. Θέλουν να δηλώνονται με ελληνικά ονόματα. Βαφτίζουν τα παιδιά τους με αρχαία ελληνικά ονόματα, συνήθεια που επικρατεί στο μετέπειτα νεοελληνικό βίο. Ο νεαρός Σαμουήλ Οικονόμος διαμένοντας με τον Κούμα στα Αμπελάκια βγάζει τα ράσα του μοναχού, αλλάζει το όνομά του σε Στέφανος και επιζητεί τη σταδιοδρομία του λογίου.²⁹ Η συμπεριφορά του προκαλεί την οργή του μεγάλου του αδελφού, του ιερέα Κωνσταντίνου Οικονόμου, ο οποίος, όμως, κι αυτός βάφτισε το γιο του με το όνομα Σοφοκλής και όχι σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση.

Αναπόφευκτα η διακίνηση των νέων ιδεών και η διαπάλη τους με τις επικρατούσες επιφέρουν σύγχυση στην παραδοσιαρχική κοινωνία. Η διατύπωση απόψεων, οι οποίες άπτονται ζητήματα θρησκευτικής πίστης, καταδικάζεται. Οι φημολογούμενες απόψεις του Μιχαήλ Δούκα, γόνου επιφανούς οικογένειας της Σιάτιστας, συνδέονται με τον “άθεο” Βολτέρο και χαρακτηρίζονται βλασφημίες. Ο άθεος νεαρός *“(..).έξωρίσθη εις τήν λαύραν του ἁγίου ὄρους(..)”* προφανώς για να ανανήψει.³⁰ Ας σημειωθεί ότι το γεγονός που συνέβη το 1787 ήταν αρκετά προγενέστερο από το χρόνο (1793) κατά το οποίο το Πατριαρχείο καταδίκασε και επίσημα το Βολτέρο. Το όνομα του κορυφαίου εκπροσώπου του Διαφωτισμού, όπως είναι γνωστό, γνώρισε μια επαμφοτερίζουσα αντιμετώπιση στον ελλαδικό χώρο.³¹ Τα βιβλία του διακινούνταν με προφυλάξεις ή κρυφά. Παρά την αρνητική στάση της εκκλησίας, ο νεαρός Κούμας ζητά να του στείλει ο φίλος του Αυξεντιάδης ένα βιβλίο του Βολτέρου. Ο φίλος του απαντά: *“(..).ὁ τρόπος τό νά τό αγοράσω εἶναι εύκολος, ἀλλά νά τό στείλω δυσχερής(..)”*.³²

Τα πολιτικά γεγονότα της Ευρώπης λίγο πριν και μετά το 1800, όπως η Γαλλική Επανάσταση και οι πόλεμοι του Ναπολέοντα, είχαν απήχηση στον ελληνικό κόσμο μέσα και έξω από την οθωμανική επικράτεια. Γράφει σχετικά ο Μ.Μ.Παπαϊωάννου: *«Από το τέλος του 18ου αι. ο γαλλικός διαφωτισμός μεταστοιχειώνεται στον ελληνικό κόσμο σε πατριωτισμό, είτε περιορισμένο στην παιδεία και τη μόρφωση, είτε με έντονη πολιτική απόχρωση.»*³³ Οι συγγραφείς της *Γεωγραφίας Νεωτερικής* γράφοντας ανάμεσα στα άλλα *“(..).ὅτι τώρα εις τήν μεγάλη μεταβολή, ὅλα ἄλλαξαν καί ἀλλάζουν ἀκόμη(..)”*³⁴ αισθάνονται αμήχανα μπροστά στη φύση και το νόημα ὄσων συνέβαιναν στην επαναστατική περίοδο στη Γαλλία. Ο αντίκτυπος των γεγονότων είναι φανερός στις *«άνευ προηγουμένου αναστατώσεις και φατριασμούς του γένους και της εκκλησίας στη δεκαετία του 1790»*.³⁵ Οι Θεσσαλοί και οι Δυτικομακεδόνες έχοντας συνεχείς και στενές σχέσεις με τις αυτοκρατορίες της Αυστροουγγαρίας και της ορθόδοξης Ρωσίας απηχούν τις απόψεις της πολιτικής των χωρών αυτών, καθώς και τη στάση της επίσημης εκκλησίας. Ο

Γ. Αυξεντιάδης γράφει για τους “*επάρατους Γάλλους*” και στα 1799 εύχεται “(…)νά ολοθρευθοῦν διά νά ήσυχάση τό πᾶν(…)”.³⁶

Παρόμοια αισθήματα κατά των Γάλλων διακατέχουν και τον Πέζαρο (μολονότι η αναφορά του είναι αδιάφορη με το υπόλοιπο περιεχόμενο της επιστολής). Κάνοντας λογοπαίγνιο με τη λέξη γάλλος, το αρσενικό του πτηνού γαλοπούλα που δείχνεται απειλητικό, μάλλον αναφέρεται σε εξελίξεις των ναπολεόντειων πολέμων. Το Νοέμβριο του 1798 γράφει: “*Οἱ Γάλλοι ὄντως ἀνεφάνησαν γάλλοι, δόξαντες ἐκφοβεῖν. ἤδη ἐξεθαμβήθησαν, καί πάσχουσι τά τῶν Ἰουδαίων, ἔνθεν κἀκεῖθεν συρόμενοι ὡς αἰχμάλωτοι. Κύριος αὐτοῖς δώη τό ἀνταπόδομα αὐτῶν*”.³⁷

Ένα γεγονός που αναμφίβολα απασχόλησε τους υπόδουλους Έλληνες της Θεσσαλίας ήταν η δράση και οι επαναστατικές προσπάθειες του Ρήγα Βελεστινλή. Βέβαια αναφορές στο όνομά του δεν υπάρχουν στην επιστολογραφία για προφανείς λόγους-- άλλωστε η επίσημη εκκλησία υπό τον πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄ είχε αποδοκιμάσει τα έργα του. Την απήχηση της φήμης του μαρτυρούν ο Θούριος και άλλα άσματα που διαδόθηκαν στον ελληνικό κόσμο. Γράφει ο Κούμας: “(…) *τά τραγούδια του διεδόθησαν κατ’ὀλίγον εἰς ὅλον τό γένος. Μικροί μεγάλοι καί αὐταί αἱ γυναῖκες ἔψαλον τήν τοῦ Ρήγα ᾠδήν εἰς πᾶν συμπόσιον καί εἰς πᾶσαν συντροφίαν*.”³⁸ Τα γνωστά έγγραφα που από χρόνια είχαν δημοσιευτεί³⁹ σε συνδυασμό με νεότερες μελέτες έφεραν στο φως ονόματα Θεσσαλών, οι οποίοι συμπαρατάχθηκαν με το Ρήγα. Στα έγγραφα της αυστριακής αστυνομίας ανάμεσα στους άλλους καταγράφονται οι παρακάτω: Ο εμπορικός υπάλληλος Ανδρέας Μαχούτης καταγόμενος από τη Λάρισα, ο Турнаβίτης μεγαλέμπορος της Πέστης Ρίζος Δορμούζης και οι γιοι του Αλέξανδρος και Χριστόφορος, ο Δημητράκης ο Τουρναβίτης, μεγαλέμπορος στη Σερβία και ο νεαρός Γεώργιος Αυξεντιάδης, που έψελνε το Θούριο.⁴⁰ Στον κύκλο των οπαδών του Ρήγα ανήκαν ο έμπορος Στέργιος Χατζηκώστας από την Καλλιπεύκη του Ολύμπου, ο οποίος χρηματοδότησε την έκδοση του βιβλίου *Ηθικός Τρίπους* (Βιέννη),⁴¹ και ο Турнаβίτης έμπορος και λόγιος Ζήσης Δαούτης.⁴² Στενός σύντροφος του Βελεστινλή στον αγώνα του υπήρξε ο Χριστόφορος (Χατζηβασιλείου) Περραιβός από τους Πόρους του Ολύμπου.

Γ . Τα βιβλία ως μέσα διάδοσης των νέων ιδεών

Έκδηλο φαινόμενο της έντασης των νέων ιδεών στην Ανατολική Θεσσαλία στις δεκαετίες γύρω από το 1800 είναι οι προσπάθειες για την έκδοση βιβλίων με νέα αντίληψη και περιεχόμενο, τα οποία βασικά εξυπηρετούσαν σχολικές ανάγκες. Είναι χαρακτηριστικό του ήθους ασφαλώς που διακρίνει τον Πέζαρο, αλλά και κατάδηλο του ενθουσιασμού που τον διακατέχει για τις πρώτες εκδοτικές απόπειρες του μαθητή του Κ.Κούμα. Ενθαρρύνει την προσπάθεια, συνιστά ένθερμα τη δημοσίευση και αδημονεί για το καινούριο, αφού η εκτύπωση των έργων είναι η ισχυρή τάση της εποχής. Γράφει συγκεκριμένα: “(…) *καί ἐπιγνούς τά ἐν αὐτοῖς, καλῶς ἔχοντα, ἀντιπέμπω, ἀξιῶν ταῦτα τῆς τοῦ φωτός ἀποδοχῆς. Ἄν δέ τις εὐρεθῆ κώνωψ ἀντισαλπίζων, εἰσφερέτω ἕτερα ἀφ’ ἑαυτοῦ, καί μή τά τῶν ἄλλων κατακρινέτω, ὅτι ἕκαστος ὅπερ ἔχει, τοῦτο καί δίδωσι. Ποθῶ ἰδεῖν καί τήν γραμματικογεωμετρίαν, ἵνα καί ξενισθῶ ἐπί τῇ κοινότητι τῇ ἀήθει. Πᾶς τις ἐπέιγεται διά τοῦ τύπου περισαλπισθῆναι κᾶν σὺνηθες, κᾶν ἄηθες τό*

έκτυπούμενον. 'Οξυνέσθω οὕτως ὁ νοῦς τῶν Ἑλλήνων, ὑποκεντούμενος ἐκ τῶν Εὐρωπαϊῶν."⁴³

Η απήχηση του βιβλίου στις θεσσαλικές πόλεις είναι ευρύτατη. Έχει υπολογιστεί ότι στο διάστημα 1749-1821 περίπου «251 αντίτυπα έργων των θετικών επιστημών διοχετεύονται στο θεσσαλικό χώρο με τη μέθοδο των συνδρομητών.»⁴⁴ Οι συνδρομητές, οι οποίοι «γράφονται για τα σημαντικότερα έργα της επιστημονικής γραμματείας της εποχής»,⁴⁵ προέρχονται απ' όλα τα γνωστά τότε θεσσαλικά κέντρα: Λάρισα, Τύρναβος, Αμπελάκια, Τσαριτσάνη, Ραψάνη, Τρίκκη, Αγιά, Ζαγορά, Μηλίες. Σε σχέση με την κατανομή των συνδρομητών μιας συλλογής εκδόσεων η περιοχή της Λάρισας-Τυρνάβου-Ολύμπου-Όσσας υπερερεύσε κατά πολύ (63,5%) των άλλων περιοχών και ακολουθούσαν η περιοχή Πηλίου-Βελεστίνου-Αλμυρού (25%) και η Δυτική Θεσσαλία(10%).⁴⁶

Μέχρι τα μέσα του 18^{ου} αι. το κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού περιστρέφονταν κυρίως γύρω από την εκπαίδευση και η ανανέωση είχε στόχο την απομάκρυνση από τον αριστοτελισμό⁴⁷. Η παραπέρα ανάπτυξη του και η πορεία του διεύρυνε την επιρροή του και έξω από τους χώρους των σχολείων, γι' αυτό και ενόχλησε. Βέβαια η ανώτερη εκπαίδευση παρέμεινε ο κατ' εξοχήν χώρος εφαρμογής των νέων ιδεών. Οι δάσκαλοι και τα βιβλία αποτέλεσαν πεδία αναφοράς των νέων αντιλήψεων και σηματοδότησαν τη φήμη των σχολείων.

Όλοι σχεδόν οι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού διεκδίκησαν για τον εαυτό τους προπάντων τον τίτλο του διδασκάλου.⁴⁸ Η αγωνία και ο αγώνας τους ήταν η παιδεία του Γένους, η οποία οδηγούσε στον πνευματικό και πολιτικό αυτοπροσδιορισμό του. Ο Στέφανος Δούγκας γράφει: "(...)ὁ ἄνθρωπος νοεῖ, γινώσκει, δημιουργεῖ κατὰ λόγον καί γίνεται ἐλεύθερος".⁴⁹ Ο μελετητής του διαφωτισμού Π. Κονδύλης γράφει για τους λογίους της εποχής: «Βασική τους πρόθεση δεν ήταν ο εμπλουτισμός της έρευνας παρά η εθνοφωτιστική και η παιδαγωγική συνεισφορά, γι' αυτό και συχνότατα γράφουν ή μεταφράζουν στοιχειώδη εγχειρίδια, χρήσιμα στους πολλούς(...). Αν, ωστόσο, τα κείμενα τους δεν είναι πρωτότυπα με την απόλυτη σημασία του όρου, είναι πρωτότυπα κατά τρόπο σχετικό, δηλ. εισάγουν ιδέες άγνωστες, αποσιωπούμενες ή διωκόμενες στον ελληνικό χώρο (...)».⁵⁰

Τα βιβλία που παράγουν οι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού επιδιώκουν να χρησιμοποιούνται στα σχολεία, στο περιβάλλον των οποίων μπορούσαν να πωληθούν (σε δασκάλους, βιβλιοθήκες, μαθητές).⁵¹ Η χρήση των σχολικών βιβλίων ήταν συναρτημένη με την ανανέωση της ελληνικής παιδείας και την ανάπτυξη της συγκαιρινής επιστήμης. Ενσωματώνοντας επιλεκτικά, περισσότερο ή λιγότερο, το πνεύμα του διαφωτισμού, τα βιβλία διαφοροποιούνται και στο περιεχόμενο και στις διδακτικές μεθόδους που επικρατούσαν. Κυρίως σ' αυτά που παράγονται μετά το 1800, οι συγγραφείς δεν επιδιώκουν την ιστοριογραφική προσέγγιση των επιστημονικών θεωριών αλλά μια ενεργητική προβολή των επιστημονικών επιτευγμάτων της εποχής. Ο αναγνώστης / μαθητής εισάγεται στην ιδέα της επιστήμης που αναπτύσσεται με το κριτικό έλεγχο των ανταγωνιζομένων θεωριών και απόψεων. Από άποψη μεθόδου «παραπέμπουν στην πρακτική γνώση και στην εφαρμογή της αντίληψης ότι η ανάπτυξη σε ένα ορισμένο τομέα ρυθμίζεται κοινωνικά».⁵²

Δ. Θεσσαλοί εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού.

Οι Θεσσαλοί εκπρόσωποι του διαφωτισμού τυπώνουν αρκετά βιβλία σε όλη την περίοδο που διαρκεί με ένταση το κίνημα των νέων ιδεών. Ο ιστορικός Γ. Καράς γράφει ότι «το 19% του συνολικού αριθμού των εντύπων των φυσικο-θετικών επιστημών, που κυκλοφόρησαν κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. φέρουν την υπογραφή Θεσσαλού λογίου.»⁵³ Την αρχή έκαναν οι λόγιοι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς από τις Μηλιές του Πηλίου τυπώνοντας το 1791 στη Βιέννη τη *Γεωγραφία Νεωτερική*, πρωτοποριακό έργο πολιτικής και κοινωνικής γεωγραφίας. Αμέσως μετά ο Κωνσταντάς εκδίδει το βιβλίο *Επιστολαί Συνεσίου* προσπαθώντας έξοχα να ανανεώσει την ελληνική φιλολογία.⁵⁴

Στο περιβάλλον του Θεσσαλικού χώρου δοκιμάζονται και δημιουργούνται έργα, τα οποία διακινούν τις νέες ιδέες και καθοδηγούν τους οπαδούς του ελληνικού διαφωτισμού. Ο Ιωάνης Σπαρμιώτης, που μαθήτευσε κοντά στον Πεζαρο στο Λιβιάδι, εκδίδει δύο νεωτερικά βιβλία μαθηματικών. Πρόκειται για τα βιβλία *Στοιχεία Αριθμητικής και Αλγέβρας* του M. Abbe de la Caille (Βενετία 1797) και *Σύνοψις των Κωνικών Τομών* του Guidonos Grandi (Βιέννη 1802). Και τα δύο έργα είχαν προηγουμένως μεταφραστεί στη δημοτική γλώσσα της εποχής από το σπουδαίο επτανήσιο λόγιο Σπυρίδωνα Ασάνη, ο οποίος τα δίδαξε στα Αμπελάκια (1797-1803). Ένα τρίτο έργο του Ασάνη εξέδωσε ο Κούμας, πριν εγκαταλείψει τη Θεσσαλία. Πρόκειται για το βιβλίο, *Των Κωνικών Τομών Αναλυτική Πραγματεία* του de la Caille (Βιέννη 1803), τη *γραμματικογεωμετρίαν*, όπως την αποκάλεσε ο Πέζαρος.⁵⁵ Ο Κούμας, νεαρός ακόμη δάσκαλος στην Τσαριτσάνη και στα Αμπελάκια (1798-1803), είχε προσπαθήσει να εκδώσει βιβλίο με θρησκευτικό περιεχόμενο.⁵⁶ Αργότερα, όπως είναι γνωστό, θα δημιουργήσει για τις ανάγκες της εκπαίδευσης μια σειρά από αξιόλογα έργα και διδακτικά βιβλία.

Στα Αμπελάκια διαμένει ο λόγιος γιατρός Ζήσης Κάβρας, ο οποίος μεταφέρει τη σύγχρονη μαθηματική σκέψη στο βιβλίο του *Στοιχεία της Αριθμητικής και Άλγεβρας* (Βιέννη 1800).⁵⁷ Τον ίδιο χρόνο πάλι από τα Αμπελάκια ο Κωνσταντάς εκδίδει το ανέκδοτο έργο του Νικολάου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου Πάρεργα* (Βιέννη 1800), προβάλλοντας τις πολιτικές απόψεις του διαφωτισμού.⁵⁸

Εστία που συντηρεί και καλλιεργεί έντονα τη διακίνηση των νέων ιδεών στη Θεσσαλία ήταν ο κύκλος λογίων με επικεφαλής τον Ιωάννη Βηλαρά, ο οποίος διέμεινε στη Λάρισα κατά διαστήματα (1812-15). Προτείνοντας τις πιο ριζοσπαστικές απόψεις του ελληνικού διαφωτισμού για την αναμόρφωση της ελληνικής γλώσσας ο κύκλος του Βηλαρά κήρυττε «την κυριαρχία της νεοελληνικής πολιτισμικής ιθαγένειας σε κάθε εκδήλωση.»⁵⁹

Μια σειρά από γεγονότα, τα οποία ήδη έχουμε εκθέσει (επιδρομές, οικονομική κάμψη), γίνονται αιτίες που οι λόγιοι αφήνουν σιγά-σιγά τις Θεσσαλικές πατρίδες τους —εξάιρεση αποτελεί ο Κωνσταντάς, που μένει στις Μηλιές— και προτιμούν την εγκατάστασή τους στην Κωνσταντινούπολη, στη Σμύρνη, και στις ελληνικές παροικίες της Κεντρικής Ευρώπης. Μακριά από το χώρο της Θεσσαλίας οι συγγραφικές, μεταφραστικές και εκδοτικές εργασίες των λογίων της κορυφώνονται με την πάροδο του χρόνου. Ορισμένοι συνεχίζουν και μετά τον αγώνα της ανεξαρτησίας.

Οι Θεσσαλοί λόγιοι και δάσκαλοι, οι οποίοι ενστερνίζονται τις ανανεωτικές ιδέες και επιδιώκουν τη διάδοσή τους, καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις στο

κίνημα του ελληνικού διαφωτισμού και συγκροτούν την πλειοψηφία των εκπροσώπων του. Σύμφωνα με το Γ.Καρά «τα 18% του συνολικού αριθμού των λογίων που, με βάση τη "Νεοελληνική Φιλολογία" του Κ. Σάθα, έδρασαν κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, προέρχονται από το θεσσαλικό χώρο.⁶⁰ Και οι περισσότεροι από αυτούς υπήρξαν μαθητές του Ιωάννη Πέζαρου. (* = μαθητής του Πέζαρου)

Ήδη έχουν αναφερθεί οι λόγιοι:

Ο Κωνσταντίνος Κούμας* από τη Λάρισα διέπρεψε ως δάσκαλος και συγγραφέας επιστημονικών συγγραμμάτων.⁶¹

Ο Ιωνάς Σπαρμιώτης* από το Λιβάδι ήταν δάσκαλος και μεταφραστής έργων με νεότερα μαθηματικά.⁶²

Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος από την Τσαριτσάνη φημίστηκε ως άριστος θεολόγος και φιλόλογος και ο αδελφός του Στέφανος Οικονόμος υπήρξε δάσκαλος στη Σμύρνη.⁶³

Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Δανιήλ Φιλιππίδης από τις Μηλιές του Πηλίου, συγγραφείς με πολυσήμαντο έργο στάθηκαν οι πρωτοπόροι του ελληνικού διαφωτισμού.⁶⁴

Ο γιατρός Ζήσης Κάβρας από τα Αμπελάκια εξέδωσε βιβλίο με ανώτερα μαθηματικά.⁶⁵

Σ' αυτούς προστίθενται και οι παρακάτω.

Ο Άνθιμος Γαζής από τις Μηλιές πρόσφερε ποικίλο έργο, ανάμεσα στο οποίο ξεχωρίζει η έκδοση του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, όργανο διάδοσης των νέων ιδεών.⁶⁶

Δύο Τυρναβίτες αδελφοί*: Ο Στέφανος Δούγκας υπήρξε εισηγητής της γερμανικής φιλοσοφίας του 19^{ου} αι. και ο Δημήτριος Αλεξανδρίδης ασχολήθηκε με την έκδοση ελληνικών εφημερίδων.⁶⁷

Ο Θεόκλητος Φαρμακίδης από τη Νίκαια της Λάρισας συνέχισε με ζήλο την έκδοση του *Λόγιου Ερμή* και αναδείχτηκε θεμελιωτής της αυτοκέφαλης ελλαδικής εκκλησίας.⁶⁸

Ο Δημήτριος Γοβδελάς από τη Ραψάνη υπήρξε συγγραφέας και δάσκαλος των επιστημών στο Ιάσιο.⁶⁹

Ο Διονύσιος Πύρρος* από τη Καστανιά των Τρικάλων διέπρεψε ως πολυγραφότατος συγγραφέας και επιστήμονας στην περίοδο μετά την Επανάσταση.⁷⁰

Ο Τυρναβίτης Γεώργιος Ζαχαριάδης* υπήρξε δάσκαλος με συγγράμματα στη σλαβική γραμματεία.⁷¹

Ο επίσης Τυρναβίτης Ζήσης Δαούτης δημοσίευσε συλλογή τραγουδιών της εποχής του και εγχειρίδιο ιστορίας.⁷²

Ο Στέφανος Κομμητάς* από τον Αλμυρό υπήρξε πολυγραφότατος δάσκαλος.⁷³

Ο Λαρισαίος Ιωάννης Οικονόμου ο Λογιώτατος, οπαδός του Βηλαρά, άφησε αξιόλογο έργο.⁷⁴

Ο Άνθιμος Παπάς από τα Τρίκαλα υπήρξε δάσκαλος, συγγραφέας και μέλος της Φιλικής Εταιρείας.⁷⁵

Τέλος, σ' αυτόν τον κατάλογο των περισσότερο γνωστών Θεσσαλών λογίων την πρώτη -και από άποψη ιστοριογραφίας- θέση κατέχει ο λόγιος και μάρτυρας, **Ρήγας Βελεστινλής**, ο οποίος ανδρώθηκε στο θεσσαλικό περιβάλλον του πρώιμου διαφωτισμού. Ο Ρήγας αντιπροσωπεύει άριστα την

ιδανική ζεύξη λόγων και έργων στην εποχή του, γι' αυτό και το όνομά του έγινε αντικείμενο πολλαπλών ιδεολογικών χρήσεων.⁷⁶

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω παρατηρούμε ότι:

- Η παρατεταμένη πνευματική διεργασία στο θεσσαλικό χώρο και η αδιάκοπη επικοινωνία με την ευρωπαϊκή περιφέρεια του οθωμανικού κράτους δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για την εισδοχή των νέων ιδεών που είχαν αναπτυχθεί.
- Στα πρώτα χρόνια η κίνηση των νέων ιδεών, οι οποίες αποκρυσταλλώνονται στο κίνημα του Ελληνικού Διαφωτισμού, χαρακτηρίζεται από την επικράτηση της νεότερης φιλοσοφίας και επιστήμης, όπως τη διδάσκουν οι επιφανείς δάσκαλοι Βούλγαρης, Θεοτόκης και Ζερζούλης. Κυρίως, επιδιώκεται η ανανέωση του χώρου της παιδείας.
- Στη μετέπειτα περίοδο το κίνημα του Διαφωτισμού αποκτά ένταση και διευρύνεται όχι μόνο στο χώρο των σχολείων αλλά ευρύτερα στη ζωή των υποδούλων. Οι εκπρόσωποί του πληθαίνουν. Η “μετεκένωση” των “φώτων” εμφανίζεται να είναι πολύ καρποφόρα στο θεσσαλικό χώρο, όπως μαρτυρούν οι εκδόσεις των βιβλίων με *νεωτερικό* περιεχόμενο.
- Τα βιβλία, τα οποία παράγουν οι εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού και διακινούνται ευρύτατα στα θεσσαλικά κέντρα, διακρίνονται από τον ανανεωτικό τρόπο παρουσίασης της ύλης και των διδακτικών μεθόδων.
- Οι Θεσσαλοί εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού συγκροτούν την πλειοψηφία του κινήματος και καταλαμβάνουν τις πρώτες θέσεις του.

Σημειώσεις

1. Κιτρομηλίδης 1996 σ.43-82
2. Ο Ψημμένος 1985 σ.380 γράφει: « Την έξοδο από την εποχή του απόλυτου Κορυδαλισμού εγκαινίασε ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, συνέχισε ο μαθητής του Βασιλόπουλος Μπαλάνος και ολοκλήρωσε ο Ευγένιος Βούλγαρης»
3. Κούμας 1831^A σ.567
4. 'Ο.π.
5. Κιτρομηλίδης 1996 σ.69
6. Κονδύλης 1988 σ.20
7. 'Ο.π. σ.15-44
8. Κούμας 1831^A σ.566
9. Βέλκος 1983 σ.112
10. Οικονόμου 1964 σ.13 και Επ. 59 / 29-9-1793
11. Επ. 18 / 9-12-1784 και Λαφαζάνης 1995 σ.180-183
12. Επ.32 / 10-8-1786 και Λαφαζάνης 1997 σ.117-118
13. Περραιβός 1860 σ.50
14. Ψημμένος 1989 τ.Β' σ.19
15. Οικονόμου 1964 σ.10
16. Δημαράς 1980 σ.68
17. Οικονίμου 1964 σ.12
18. 'Ο.π. σ.17

19. Ό.π.
20. Ό.π. σ.25
21. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ.86
22. Επ. 97 \ 5-3-1801
23. Ό.π. σ.10
24. Κούμας 1831^A σ.570
25. Οικονόμου 1964 σ.77
26. Ηλιού 1997 σ.ξε', ο οποίος παρατηρεί χαρακτηριστικά: «(...) περισσότερες από εβδομήντα διατυπώσεις χρησιμοποιήθηκαν στα χρόνια 1801-1820 για να ονομαστεί η νεοελληνική γλώσσα.»
27. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ.16
28. Ό.π. σ.87
29. Οικονόμου Αλληλογραφία 1989 σ.16
30. Επ. 36 / 1-6-1787 και Λαφαζάνης 1997 σ.5-10
31. Δημαράς 1980 σ.29
32. Οικονόμου 1964 σ.27
33. Ό.π. σ.ρκξ'
34. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988 σ.425
35. Κιτρομηλίδης 1996 σ.271-282
36. Οικονόμου 1964 σ.55
37. Επ. 80 / 22-11-1798
38. Κούμας 1832 σ.601
39. Λεγράνδ 1996
40. Ό.π. σ.75 και 103
41. Λαφαζάνης 1999 (Πρακτικά ημερίδας για την ιστορία της Καλλιπεύκης 2000)
42. Λαΐος 1965
43. Επ. 97 / 5-3-1801
44. Καράς 1984 σ.347, 348
45. Ό.π.
46. Νημάς 1995 σ.325
47. Δαπόντες 1997 σ.49
48. Ψημμένος 1988 σ.33
49. Καράς 1993 σ.38-39
50. Κονδύλης 1988 σ.11
51. ΑΤ Ρ57 / 6-8-1797 και Ρ33 / 13-12-1788
52. Μελετιάδης 1993 σ.84-86
53. Καράς 1985 σ.20
54. Στάϊκος 1996 σ.196-199
55. Επ. 97 / 5-3-1801. Για τους πλήρεις τίτλους των βιβλίων Καράς 1992 σ.38-39 και Ηλιού 1997
56. Λαφαζάνης 1994 σ.150
57. Τερδήμου 1998 σ.37. Αργότερα μαζί με τον Κωνσταντά εκδίδουν το βιβλίο *Στοιχεία Γενικής Ιστορίας(...) του αββά Μιλλιότ* (Βενετία 1806). Ηλιού 1997 σ.194
58. Δημαράς 1980 σ.263-282 και Στάϊκος 1996 σ.350-353
59. Οικονόμου 1989 (εισαγωγή Μ.Μ.Παπαϊωάννου) σ.17
60. Καράς 1985 σ.20
61. Καράς 1977, Ψημμένος 1983 & 1985 και Τσιρίκογλου 1997
62. Λαφαζάνης 1994 σ.94-96. Επίσης, Γ' Μέρος, βιογραφικά σημειώματα
63. Οικονόμου Αλληλογραφία 1989 και Πρ. Κ.Οικονόμος 1998
64. Φιλιππίδης-Κωνσταντάς 1988, Βουρβέρης 1973 και Δημαράς 1992 σ.87-97. Για το Φιλιππίδη Παντελοδήμος 1973, Ξενάκης 1991&1995
65. Παπανδριανός 1972 σ.8-19
66. Μουγογιάννης 1973 και Μότσιου 1998 σ.323-328
67. Για το Δούγκα Καράς 1993. Για τον Αλεξανδρίδη Αργυροπούλου-Ταμπάκη 1983
68. Σάθας 1868 σ.744-746 και Ντρογκούλης (διάλεξη 1999)
69. Camaritano 1996
70. Σάθας 1868 σ.707-713 και Καραφύλλης 1998 σ.379-396
71. Βλάχος 1974 σ.16-17
72. Φραντζή 1998 σ.223-227 και Λαΐος 1965
73. Καλαντζής 1973
74. Οικονόμου 1964 & 1989

75. Νημάς 1995 σ.244-245
76. Βρανούσης 1963

9. Η εκπαιδευτική κίνηση στην Ανατολική Θεσσαλία στο δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα.

Στις πρώτες δεκαετίες του 18^{ου} αι. συνεχίζουν να λειτουργούν τα σχολεία στα Άγραφα (Καρπενήσι, Βραγγιανά, Φουρνά), στα Τρίκαλα, στον Τύρναβο, στην Τσαριτσάνη, στη Ζαγορά. Είναι η περίοδος που διαμορφώνεται ένα πρόγραμμα σπουδών, το οποίο αποβλέπει στην καλή εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας και των δογμάτων της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Η οικονομική ευρωστία που χαρακτήριζε την Ανατολική Θεσσαλία από τα μέσα του 18^{ου} αι. συνέβαλε στην εξάπλωση του σχολικού δικτύου στην περιοχή. Στις κωμοπόλεις τα σχολεία οργανώνονται καλύτερα. Αποκτούν δικό τους κτήριο. Συνήθως ντόπιοι λόγιοι αναλαμβάνουν να λειτουργήσουν το σχολείο και αναβαθμίζουν το πρόγραμμα των μαθημάτων. Τα σχολεία αποκτούν σταθερά δύο επίπεδα σπουδών. Οι μαθητές που επιθυμούν να συνεχίσουν, εκτός από τα στοιχειώδη, διδάσκονται: λογική, μαθηματικά - βέβαια- εκκλησιαστική ιστορία και αρχαίους έλληνες συγγραφείς. Πρόκειται για τα *ελληνικά* σχολεία, επειδή το βάρος έπεφτε στην εκμάθηση της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Παράλληλα σε μικρότερους οικισμούς λειτουργούν *κοινά* σχολεία. Είναι η περίοδος που ο αριθμός των δασκάλων και των μαθητών φαίνεται να αυξάνεται.

Γενικά οι θεσσαλικοί τόποι στους οποίους ιδρύθηκαν και λειτούργησαν σχολεία στη διάρκεια του 18^{ου} αι. χαρακτηρίζονται από τα παρακάτω:

1. Αναπτύχθηκαν οικονομικά με τη βιοτεχνία, το εμπόριο και την επικοινωνία με την Κεντρική Ευρώπη και τα Βαλκάνια.
2. Πλειοψηφούσε ο ελληνικός πληθυσμός.
3. Απολάμβαναν σχετικής ελευθερίας από την οθωμανική διοίκηση.
4. Οι οικισμοί ήταν στα ορεινά ή κοντά σε εκκλησιαστικά κέντρα.
5. Η εκπαιδευτική κίνηση υποστηρίχτηκε από προσωπικότητες του τόπου τους.

Στα μέσα του 18^{ου} αι. ιδρύονται και λειτουργούν τα σχολεία στα χωριά του Πηλίου. Ακολουθούν στις επόμενες δεκαετίες τα χωριά της Αγιάς και της περιοχής του Κάτω Ολύμπου.¹ Αντίθετα, ιδρύονται λίγα σχολεία στη Δυτική Θεσσαλία και κλείνουν οι σχολές των Αγράφων εξ αιτίας των Ορλωφικών και της γενικότερης πολιτικής κατάστασης. Παράλληλα τα σχολεία της Δυτικής Μακεδονίας αρχίζουν να δείχνουν σημάδια παρακμής.² Πολλοί μαθητές κατέρχονται νοτιότερα στα θεσσαλικά κέντρα: Λιβάδι, Τσαριτσάνη, Τύρναβο, Αμπελάκια. Στα σχολεία τους διδάσκουν επιφανείς δάσκαλοι και λόγιοι.

Στο τέλος του 18^{ου} αι. μερικά σχολεία της Ανατ. Θεσσαλίας γίνονται γνωστά ευρύτερα και φημίζονται για το επίπεδο σπουδών που παρέχουν γνωστοί λόγιοι και δάσκαλοι. Εκτός από το σχολείο του Τυρνάβου, όπου δίδασκε ο ήδη καταξιωμένος Ιωάννης Πέζαρος, αποκτούν φήμη το σχολείο των Αμπελακίων ακριβώς στα τέλη του αιώνα και το σχολείο στις Μηλιές στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Και στα δύο αυτά εκπαιδευτήρια καταγράφεται η φωτεινή παρουσία του Γρ Κωνσταντά. Επίσης, στην Τσαριτσάνη συνεχίζει την παράδοση του σχολείου ο Κωνσταντίνος Οικονόμος.

Παράλληλα με το οργανωμένο πρόγραμμα των παραδοσιακών σπουδών, η διδασκαλία εμπλουτίζεται και ανανεώνεται από την ευρεία επίδραση του διαφωτισμού. Διδάσκονται νέα μαθήματα, οι *επιστήμες*, με νέες μεθόδους. Πρόκειται για προγράμματα μαθημάτων με τα νεότερα πορίσματα και τη νεότερη μεθοδολογία των επιστημών της φυσικής, των μαθηματικών, της φιλοσοφίας, της ιστορίας, της γεωγραφίας, της ιατρικής κ.ά. Τα σχολεία δεν ακολουθούν πιστά τη λόγια παράδοση, αλλά προσανατολίζονται στις νέες ιδέες. Μετά το 1810, έξω από το θεσσαλικό χώρο, αρκετοί δάσκαλοι, με πρωταγωνιστές Θεσσαλούς λογίους, εμβολίζουν με τη διδασκαλία και τα βιβλία τους τις παγιωμένες αντιλήψεις και συνήθειες προκαλώντας τη δυσaréσκεια της Εκκλησίας.

Εκείνο που χαρακτηρίζει έντονα την εκπαιδευτική κίνηση στη Θεσσαλία κατά το 18^ο αι. είναι η πυκνότητα των σχολείων και η αύξηση του αριθμού δασκάλων, από τους οποίους αρκετοί αναδείχτηκαν επιφανείς εκπρόσωποι του Ελληνικού Διαφωτισμού. Ενώ στην υπόλοιπη χώρα (με εξαίρεση την Ήπειρο) έχουμε μεμονωμένες περιπτώσεις με γνωστά σχολεία, στη Θεσσαλία παρατηρείται μια εκπληκτική πληθώρα λειτουργίας σχολείων. Το γεγονός αυτό δείχνει την ευρύτητα του σχολικού δικτύου κυρίως στην οικονομικά εύρωστη Ανατολική Θεσσαλία, μάλιστα με εκπαιδευτήρια προχωρημένης γνώσης.³ Επιπλέον η εκπαιδευτική κίνηση στο θεσσαλικό χώρο, με τη συντυχία του Ελληνικού Διαφωτισμού έδωσε πολύ αξιόλογα αποτελέσματα στις προσπάθειες για την Ελληνική Επανάσταση.

A. Συνοπτική αναφορά στα γνωστά σχολείων της Ανατολικής Θεσσαλίας

Παρακάτω παραθέτουμε συνοπτικά στοιχεία για τα σχολεία, τα οποία ξεχώρισαν στην Ανατολική Θεσσαλία για το επίπεδο των σπουδών και των δασκάλων τους.

Το Σχολείο του Λιβαδίου.⁴ Το Λιβάδι αποτελούσε αξιόλογο κτηνοτροφικό κέντρο της περιοχής του Ολύμπου, ανάμεσα στη Δυτ. Μακεδονία και τη Βόρ. Θεσσαλία. Φιλοξενούσε την έδρα του επισκόπου της Πέτρας, περιοχή με παλιά μοναστήρια, όπως αυτό του Σπαρμού, και είχε ιδρύσει από νωρίς σχολείο. Στα

1768-69 διδάσκει για πρώτη φορά ο Ι.Πέζαρος. Η δεύτερη θητεία του (1776-81) προσελκύει πολλούς μαθητές από την περιοχή. Είναι γνωστοί οι Κοζανίτες, ο λόγιος Χαρίσης Μεγδάνης και ο δάσκαλος Στέφανος Σταμκίδης. Τον Πέζαρο διαδέχονται οι ντόπιοι μαθητές του, ο μοναχός Τιμόθεος και ο Ιωνάς Σπαρμιώτης, γνωστός για τις μεταφράσεις μαθηματικών βιβλίων. Μαθητής του τελευταίου στο Λιβάδι υπήρξε ο Δυτικομακεδόνας δάσκαλος Αργύρης Παπαρίζος.

Το έργο της παιδείας στο Λιβάδι ενισχύθηκε από τις δωρεές των ντόπιων στο σχολείο. Ψυχή του σχολείου αναδείχτηκε ο ντόπιος ηγούμενος της μονής της Ολυμπιώτισσας (Ελασσόνα), ο Άνθιμος Ολυμπιώτης,⁵ ο οποίος ανοικοδόμησε το εκπαιδευτήριο με δικά του χρήματα στα 1782. Η λειτουργία του σχολείου συνεχίστηκε και το 19^ο αι. διατηρώντας την αξιόλογη προσφορά στην περιοχή.

Το Σχολείο της Τσαριτσάνης Η Τσαριτσάνη κατείχε σημαντική θέση στον πίνακα των βιοτεχνικών κέντρων της Θεσσαλίας και είχε συναλλαγές με εμπορικά κέντρα της Κεντρικής Ευρώπης.⁶ Είχε σχεδόν εξ ολοκλήρου ελληνικό πληθυσμό και γι' αυτό ήταν ανεπίσημη έδρα του (αρχι)επισκόπου της Ελασσόνας. Το σχολείο της ιδρύθηκε στα 1690. Μπορούμε να διακρίνουμε σε τρεις περιόδους τη λειτουργία του. Στην πρώτη περίοδο δάσκαλοι υπήρξαν οι ντόπιοι Νικόλαος Πεταλιάς(1690) και Χρύσανθος Κουλούρης (1700-25), ο συγκαιρινός λόγιος Σεβαστός Λεοντιάδης (1725-28), ο επίσης ντόπιος Θανάσης Θεμελής(1729-64), ο Χρύσανθος ο Κερκυραίος και τέλος ο Κυριάκος Οικονόμος, πατέρας των γνωστών Οικονόμων.

Ο Κυριάκος Οικονόμος υπήρξε σημαντικό πρόσωπο της Τσαριτσάνης. Με πρόσκληση του ανέλαβε να διδάξει στο σχολείο ο Ι.Πέζαρος. Αρχίζει η δεύτερη περίοδος κατά την οποία το σχολείο αναβαθμίζεται με τα νέα μαθήματα που παραδίδει ο Πέζαρος (1771-76). Ακολουθούν οι δάσκαλοι: οι ντόπιοι Γεώργιος Κουρσοβίτινος (1776-84), ο Θωμάς Κωνσταντίνου (1784-85), ο Κωνσταντίνος Ζαχαρόπουλος (1785-90), ο οποίος αργότερα έγινε γνωστός γιατρός με την προσωνυμία *Νοσήμαχος*. Την περίοδο κλείνουν ο λόγιος παπα-Ματθαίος ο Τυρναβίτης (1791-95) και ο ιερομόναχος Γεώργιος Σανίδα (1795-98).

Στα 1798 με παρότρυνση του πατέρα Οικονόμου, έρχεται στην Τσαριτσάνη ως δάσκαλος με τον υψηλό μισθό από 700 γρόσια ο νεαρός μαθητής του Πέζαρου, Κωνσταντίνος Κούμας. Το σχολείο της Τσαριτσάνης εγκαινιάζει την τρίτη και πιο λαμπρή περίοδο της λειτουργίας του. Ο νεαρός δάσκαλος, μολονότι ζει ένα προσωπικό δράμα (θάνατος της γυναίκας του), εισάγει νέα μαθήματα και νέες μεθόδους στο σχολείο του προσελκύοντας αρκετούς μαθητές. Τα μαθήματα παρακολουθεί και ο φιλοπρόδοτος επίσκοπος της Ελασσόνας, Ιωαννίκιος και ο μοναχός Ιωσήφ, ο μετέπειτα γνωστός επίσκοπος *Ρωγών*. Στα χρόνια της θητείας του Κούμα (1798-1802) σημειώνεται η παρουσία αρκετών πνευματικών ανθρώπων στην Τσαριτσάνη. Η πνευματική της ανάπτυξη βρίσκεται σε ακμή.⁷

Μετά τον Κούμα αναλαμβάνει δάσκαλος ο μοναχός Γερμανός ο Σπαρμιώτης (1803-05) και ο Κωνσταντίνος Οικονόμος (1806-08), ο μετέπειτα γνωστός λόγιος. Ακόμη και πριν αναλάβει δάσκαλος του σχολείου της γενέτειράς του, ο Κων. Οικονόμος συνεχίζει την οικογενειακή παράδοση και πρωτοστατεί στην κοινωνική ζωή της περιοχής προσφέροντας σημαντικό έργο. Αυτό του στοίχισε τη φυλάκισή του και κατόπιν τη διαφυγή του από τη

Θεσσαλία. Δάσκαλοι στο σχολείο ανέλαβαν οι ντόπιοι Σωτήρης Στάικος (1808-12) και ο ιεροδιάκονος Διονύσιος (1813-21).

Για μεγάλο διάστημα το Σχολείο της Τσαριτσάνης αναδείχτηκε εκπαιδευτήριο με καλό επίπεδο σπουδών, στο οποίο δίδαξαν κυρίως ντόπιοι ικανοί δάσκαλοι, γεγονός που δεν συναντάται σε σχολεία άλλων τόπων.

Το Σχολείο των Αμπελακίων. Τα Αμπελάκια βρίσκονται στις βορειοδυτικές πλαγιές της Όσσας. *“Χριστιανική χώρα με 550 σπίτια”*⁹ υπήρξε το δυναμικότερο βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο παραγωγής κόκκινων νημάτων του ελλαδικού χώρου. Απέκτησε φήμη με τις μορφές οργάνωσης της παραγωγής του, τις *“κοινές συντροφίες”*, οι οποίες είχαν διεισδύσει σε όλα τα γνωστά εμπορικά κέντρα της εποχής. Από αυτές αναδείχτηκαν οι πλούσιοι Αμπελακιώτες έμποροι, των οποίων η θέση ρύθμιζε και τον κοινωνικό ρόλο τους στην εκπαίδευση της μικρής πόλης. Σημειώνει ο Μ.Μ. Παπαϊωάννου σχετικά: *« Η Τσαριτσάνη κρατιέται από το δεσπότη και τους κοτσαμπάσηδες. Στα Αμπελάκια δεν συμβαίνει το ίδιο. Εκεί ο δάσκαλος πρέπει να φαίνεται αρεστός στους πραγματευτάδες κι όχι στον κλήρο.»*¹⁰ Σύμφωνα με ρητή διάταξη του καταστατικού της πρώτης κοινής συντροφίας στέλνονταν ντόπιοι νέοι για σπουδές στο εξωτερικό. Γνωστοί Αμπελακιώτες έμποροι αναγράφονται συνδρομητές σε πολλά βιβλία ή έχουν χρηματοδοτήσει εκδόσεις των λογίων του ελληνικού διαφωτισμού.

Η πρώτη περίοδος λειτουργίας του σχολείου αρχίζει ταυτόχρονα με την οικονομική ανάπτυξη των Αμπελακιωτών. Θεμελιωτής του σχολείου υπήρξε ο ιεράρχης της επισκοπής του Πλαταμώνα, ο Διονύσιος (1763-94), μαθητής του Βούλγαρη.¹¹ Ήταν αδελφός των εμπόρων Μιχαήλ από τη Ραψάνη. Ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την παιδεία της περιοχής. Για πολλά χρόνια δάσκαλος διητέλεσε ο Γεώργιος Τριανταφύλλου ο Τρικκέυς (1777-1803), λόγιος με πλούσια συλλογή βιβλίων που εντυπωσίασε ακόμα και το Σουηδό ελληνιστή J.J. Bjornstahl. Το 1790 διδάσκει ο Ασημάκης Φωτήλας από τα Καλάβρυτα, ο οποίος σπούδασε με έξοδα της κοινότητας στη Βιέννη..

Η δεύτερη περίοδος του σχολείου είναι στο μεταίχμιο του 1800. Χαρακτηρίζεται από την παρουσία λαμπρών εκπροσώπων του Ελληνικού Διαφωτισμού, οι οποίοι με τη διδασκαλία νεωτερικών μαθημάτων εγκαινιάζουν πρώτοι από τα Αμπελάκια την ώριμη φάση του κινήματος.

Στα 1796-1803 διδάσκει στα Αμπελάκια ο Γρηγόριος Κωνσταντάς. Η πείρα του ως σχολάρχης στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου, το νέο πνεύμα που εισάγει η *Γεωγραφία* του και το ήθος του προσδίδουν φήμη στο σχολείο. Η ανανέωση που επιχειρείται στο θεσσαλικό χώρο ενισχύεται σημαντικά με την παρουσία του πανεπιστήμονα Σπυριδώνα Ασάνη, τον οποίο οι έμποροι προσέλαβαν ως γιατρό της πολιτείας τους. Χρησιμοποιώντας την απλή γλώσσα και οι δύο διδάσκουν: ελληνικά και φιλοσοφία ο Κωνσταντάς στο σχολείο, νεότερα μαθηματικά ο Ασάνης σε ιδιωτικά μαθήματα. Τα Αμπελάκια γίνονται πόλος έλξης για τους φιλομαθείς της περιοχής. Ο δάσκαλος Αργύρης Παπαρίζος ανεβοκατεβαίνει από τη γειτονική Ραψάνη. Ο Κούμας έρχεται κάθε καλοκαίρι από την Τσαριτσάνη και διαμένει στα Αμπελάκια για να παρακολουθεί τα μαθήματα του Ασάνη. Το 1802 εγκαθίσταται εκεί έχοντας συγκάτοικό του το Στέφανο Οικονόμο, που κι αυτός εγκαταλείπει την ιδιαίτερη πατρίδα του. Την ίδια περίοδο έχει καταγραφεί η παρουσία και άλλων γνωστών λογίων: του Ιωνά Σπαρμιώτη, του Στέφανου Δούγκα, του Ζήση Κάβρα.

Επιπλέον ντόπιοι και ξένοι περιηγητές εντυπωσιάζονται από την οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη.¹²

Το Σχολείο των Αμπελακίων, με τον πνευματικό του περίγυρο, αναδείχθηκε εκπαιδευτήριο ολόκληρης γενιάς Ελλήνων διαφωτιστών. Αξιόλογοι Αμπελακιώτες δάσκαλοι και λόγιοι υπήρξαν απόφοιτοί του: οι δάσκαλοι Γεώργιος Ευθυμιάδης και Μιχαήλ Γεωργίου, ο επίσκοπος Αδραμερίου (Χαλκιδικής) Ιγνάτιος, οι λόγιοι Δρόσος Μανσόλας και Αδαμάντιος Μάνιαρης κ.α.

Η κάμψη της οικονομικής ανάπτυξης στην Ανατολική Θεσσαλία έφερε την παρακμή της εκπαίδευσης και στα Αμπελάκια, αλλά το σχολείο συνέχισε να λειτουργεί και το 19^ο αιώνα.

Το Σχολείο της Ραψάνης¹³ Απέναντι από τα Αμπελάκια στις παρυφές του Κάτω Ολύμπου βρίσκεται η Ραψάνη. Οι κάτοικοί της είχαν αναπτύξει αξιόλογη βιοτεχνική και εμπορική δραστηριότητα. Οι έμποροι αδελφοί Ελευθέριος και Νικόλαος Μιχαήλ, οι οποίοι διακινούσαν εμπορεύματα στη Γερμανία, διακρίνονταν για τα πνευματικά τους ενδιαφέροντα. Ένας άλλος αδελφός τους, ο Διονύσιος, ήταν ο επίσκοπος *Πλαταμώνος*, ο οποίος ίδρυσε το σχολείο της γενέτειράς του. Δάσκαλοι στο σχολείο ανάμεσα στους άλλους διετέλεσαν ο Ιωνάς Σπαρμιώτης (1790), ο Αργύρης Παπαρίζος (1789-93) και ο Στέφανος Σταμκίδης (1806-08), όλοι μαθητές του Πέζαρου. Από τη Ραψάνη κατάγονταν γνωστοί λόγιοι: ο δάσκαλος της Κοζάνης Ιωάννης Ήφαιστος, ο ιερομόναχος Βησσαρίων, αντίπαλος των Κολλυβάδων, οι λόγιοι αδελφοί Μιχαήλ και Δημήτριος Γοβδελάς (ανιψιοί των αδελφών Μιχαήλ), και ο λόγιος Ιγνάτιος Σκαλιώρας.

Το Σχολείο της Ζαγοράς¹⁴ Οι δραστήριοι κάτοικοι της Ζαγοράς του Πηλίου είχαν συστήσει σχολείο από τις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Στις επόμενες δεκαετίες το κεντρικό σχολείο *του Προδρόμου* αναβαθμίζεται έχοντας αξιόλογους δασκάλους. Σ' αυτό πιθανολογείται ότι φοίτησε ο Ρήγας Βελεστινλής. Η καλή λειτουργία του σχολείου από το 1777 οφείλεται σε ντόπιους προστάτες των γραμμάτων. Ο φιλομαθής έμπορος Ιωάννης Πρίγκος, που σταδιοδρόμησε στην Ολλανδία, χρηματοδότησε την ανέγερση του εκπαιδευτηρίου και τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του. Ο έκπτωτος πατριάρχης Καλλίνικος Γ' φρόντισε για την αναβάθμιση των σπουδών.¹⁵ Δίδαξαν αξιόλογοι δάσκαλοι: ο Κωνσταντίνος Λογιώτατος και ο Νικόλαος Κασσαβέτης. Η φήμη του σχολείου οφειλόταν μάλλον στη συνεχή και εύρυθμη λειτουργία του και διακρίθηκε για το επίπεδο των *εγκύκλιων* σπουδών σ' όλη τη διάρκεια του 18^{ου} αιώνα.

Το Σχολείο των Μηλιών. Μολονότι απολάμβαναν αυτονομίας (ήταν βακούφι, όπως ο Τύρναβος), οι Μηλιές δεν διέθεταν σχολείο ακόμη και στα μέσα του 18^{ου} αιώνα. Οι ντόπιοι *Δημητρείς* απέδιδαν τις ευθύνες στις διχόνοιες και στην αναξιοκρατία των προεστών. Το σχολείο ιδρύθηκε το 1773 με πρωτοβουλία δύο κληρικών, του Άνθιμου Παπαπανταζή και του Ζαχαρία. Αυτοί ήταν προηγουμένως δάσκαλοι στη Ζαγορά και δίδασκαν τη *λόγια* παράδοση της εποχής τους. Απόφοιτοι του σχολείου αυτής της περιόδου υπήρξαν οι διακεκριμένοι λόγιοι: Γρ. Κωνσταντάς, Δ.Φιλιππίδης και Ά. Γαζής.

Η δεύτερη περίοδος του σχολείου αρχίζει το 1812.¹⁶ Τότε αναλαμβάνει δάσκαλος ο καταξιωμένος Γρηγόριος Κωνσταντάς με τη συνδρομή του

Ανθιμου Γαζή. Διαθέτοντας τα προσωπικά τους περιουσιακά στοιχεία φιλοδοξούν να εγκαταστήσουν στο Πήλιο ένα εκπαιδευτήριο συγκαιρινού ευρωπαϊκού επιπέδου.¹⁷ Τελικά στο παλιό κτήριο ιδρύεται νέο εκπαιδευτήριο με πατριαρχικά έγγραφα. Διαθέτει νέες αίθουσες, ξενώνα και βιβλιοθήκη με 4.000 τόμους κάθε κατηγορίας βιβλίων. Επίσης αποκτά εργαστήριο φυσικής, εποπτικά μέσα, χάρτες και μικρή συλλογή αρχαιοτήτων. Το ουσιαστικό βάρος της λειτουργίας του σχολείου έφερε ο Κωνσταντάς. Δίδασκε κυρίως τα φιλολογικά, φιλοσοφικά και θεολογικά μαθήματα, γεωγραφία, ιστορία και ξένες γλώσσες. Το 1818 έρχεται στις Μηλιές και ο Γαζής, ο οποίος δίδασκε μαθήματα των θετικών επιστημών.

Η μικρή περίοδος λειτουργίας του νεωτερικού σχολείου στις Μηλιές μέχρι την Επανάσταση του 1821 δεν επέτρεψε να αποκτήσει τη φήμη άλλων θεσσαλικών σχολείων. Έχοντας διακονήσει συνειδητά το πνεύμα του Ελληνικού Διαφωτισμού πρόσφερε αποφασιστικά στην ανανέωση της ελληνικής παιδείας και στην αναγέννηση του Ελληνισμού.

B. Το Σχολείο του Τυρνάβου (μέχρι το 1782) και οι δάσκαλοί του.

Η κυριαρχία του χριστιανικού πληθυσμού με το πλήθος των κληρικών συνέβαλε στις πρώτες εκπαιδευτικές προσπάθειες. Η τοπική παράδοση θέλει να λειτουργούν σε ευάριθμους ναούς σχολεία των *κοινών γραμμάτων*. Αποφασιστικό ρόλο στη λειτουργία σχολείου στον Τύρναβο έπαιξε η πρώιμη οικονομική ευρωστία του τόπου.

Η πληροφορία του Κούμα ότι οι Τυρναβίτες ίδρυσαν το σχολείο τους “*ὄχι πολὺν καιρὸν*”¹⁸ μετά τη σύσταση της σχολής του Γκιόμνα των Ιωαννίνων (1672) είναι μάλλον ανακριβής. Το σχολείο ιδρύθηκε νωρίτερα, “*μεσοῦντος τοῦ 12’ αἰῶνος*”¹⁹, περίπου μετά τη λειτουργία της πρώτης σχολής των Αγράφων στο Καρπενήσι (1645) από τον επιφανή λόγιο και δάσκαλο Ευγένιο Γιαννούλη. Ο μαθητής του Αναστάσιος ο Παντοδύναμος, με έντονη προσωπικότητα, διέμεινε μετά την αποφοίτησή του στον Τύρναβο και ανέλαβε να διδάξει στα 1655. Θεωρείται ο πρώτος δάσκαλος του σχολείου. Σύμφωνα με το Σέργιο Μακραιο “*ὁ δὲ Παντοδύναμος Ἀναστάσιος πρῶτον μὲν εἰς Τούρναβον, κώμην μεγίστην τῆς Θεσσαλίας παραγενόμενος ἐσχολᾷ ἐπὶ χρόνους τινάς(...)*”²⁰ Μετά τον Τύρναβο ο Αναστάσιος δίδαξε τα γραμματικά και τα ποιητικά στην Πατριαρχική Σχολή, στην Ανδριανούπολη και τέλος χειροτονήθηκε μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης.

Όταν μητροπολίτης της Λάρισας (1675-79) ανέλαβε ο Ιάκωβος, μετέπειτα πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης, το σχολείο επαναλειτούργησε. Σε ενέργειές του οφείλεται η σύσταση του *νέου φροντιστηρίου τοῦ Τυρνάβου*.²¹ Δάσκαλος αναλαμβάνει ο Αθανάσιος Λιοντάρης από το Μυρίχοβο των Τρικάλων. Είχε σπουδάσει στην Πατριαρχική Σχολή με δάσκαλο τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο και μετά είχε διδάξει στη Ζαγορά. Έμεινε στον Τύρναβο δύο χρόνια (1768-69). Από τις επιστολές που ανταλλάσσει με τους λογίους της εποχής διαφαίνεται ο τύπος του λογίου της εποχής με άριστη θεολογική, κλασική και επιστημονική κατάρτιση.²²

Αυτή την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του σχολείου κατά το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. παρατηρείται στον αναπτυσσόμενο Τύρναβο ζωηρό ενδιαφέρον για την ιατρική επιστήμη και η παρουσία εμπειρικών γιατρών

(βικογιατρών). Επίσης υπάρχει αναφορά για την παρουσία βιβλιοδέτη στον Τύρναβο²³, απόδειξη ότι γινόταν παραγωγή χειρογράφων.

Η γόνιμη περίοδος της εκπαίδευσης στον Τύρναβο αρχίζει πριν την αυγή του 18^{ου} αιώνα. Συμπίπτει και αυτή με τη θητεία ενός ιεράρχη. Ο δραστήριος μητροπολίτης της Λάρισας Πορφύριος (1688-1714) αναδιοργάνωσε στον Τύρναβο το *Ελληνομουσείον*, όπως άρχισαν να ονομάζουν τα σχολεία στα οποία διδάσκονταν τα *εγκύκλια* μαθήματα. Δάσκαλος ανέλαβε (1697-1700) ο σπουδαίος λόγιος της εποχής και αργότερα δάσκαλος της Πατριαρχικής σχολής, ο Μάρκος Πορφυρόπουλος ο Κύπριος. Αυτός ανύψωσε το επίπεδο σπουδών του σχολείου. Εκτός από τα παραδοσιακά *τα τῆς εγκυκλοπαιδείας μαθήματα* (αρχαία ελληνική φιλολογία) δίδαξε μαθήματα ανωτέρου επιπέδου για την εποχή. Παρέδωσε τη *Λογική*, τα *Φυσικά* του Αριστοτέλη (σύμφωνα με *τα υπομνήματα του Κορυδαλέα*), μαθηματικά του Πρόκλου και πιθανόν κάποιους διάλογους του Πλάτωνα.²⁴

Τον Πορφυρόπουλο διαδέχτηκε ο επίσης λόγιος και δάσκαλος της φιλοσοφίας, ο Αναστάσιος Παπαβασιλόπουλος από τα Γιάννενα. Είχε σπουδάσει στην Κωνσταντινούπολη και στη Βενετία. Μετά τη σύντομη θητεία στο σχολείο των Σερρών δίδαξε στον Τύρναβο (1701-05) και αργότερα εγκαταστάθηκε στη Μπαλαναία Σχολή. Ο Παπαβασιλόπουλος παρέδιδε μαθήματα *γεωμετρικά, ρητορικά και γραμματικά*. Δίδαξε τα έργα του *Λευχειμονούσα Ρητορική και Εισαγωγή Μαθηματικής*. Υπήρξε ο πρώτος εισηγητής της καρτεσιανής φιλοσοφίας στον ελλαδικό χώρο με το σύγγραμμά του *Γενική της Λογικής έξεως*.²⁵ Εκείνη την περίοδο φοιτά στο σχολείο ο Ιβηρίτης μοναχός Νεόφυτος Χριστόπουλος από τους κώδικες του οποίου έχουμε πληροφορηθεί για το υψηλό επίπεδο των σπουδών στον Τύρναβο. Ο ίδιος αντιγράφει τη *Συνεπτυγμένη Λογική* του Στέφανου Τζιγαρά, το πρώτο εγχειρίδιο Λογικής σε απλοελληνική γλώσσα.²⁶

Αντάξιος διάδοχος των δασκάλων του, του Πορφυρόπουλου και του Παπαβασιλόπουλου, υπήρξε ο μαθητής τους Ιάκωβος ο Κύπριος.²⁷ Άριστα μορφωμένος συνέχισε το υψηλό επίπεδο της διδασκαλίας για μεγάλο διάστημα. Από κάποιο χρόνο και μετά δίδασκε παράλληλα και ο ντόπιος λόγιος Αλέξανδρος ο Τυρναβίτης ή Παπαναστασίου (1735-40), ο οποίος είχε σπουδάσει στο σχολείο της Πάτμου. Μετά τη θητεία του στον Τύρναβο διέπρεψε ως σχολάρχης στην Ακαδημία του Βουκουρεστίου (πριν το 1745-61) διδάσκοντας νεοαριστοτελική φιλοσοφία.²⁸ Ήταν κάτοχος σπουδαίων βιβλίων και έγραψε έργα με θεολογικό περιεχόμενο, τα οποία αντέγραψαν ή διέσωσαν μετέπειτα Τυρναβίτες λόγιοι. Μαθητής του ήταν ο επίσης Τυρναβίτης Θεόδωρος, δάσκαλος κι αυτός στο Βουκουρέστι.

Πριν από τα μέσα του 18^{ου} αι. οι μαθητές του σχολείου πληθαίνουν. Από το 1730 ήδη είχαν κτίσει νέο διδακτήριο κοντά στο μητροπολιτικό ναό του Αγ. Ιωάννη του Προδρόμου. Σχολάρχης έχει αναλάβει ο Δημήτριος Τσιπλάκογλου (ή Γυμνίδης) με τρεις δασκάλους (1744-50). Αυτοί ήταν: ο Αθανάσιος που αργότερα δίδαξε στη Ζαγορά, ο Ραφαήλ, πριν και μετά τον Τύρναβο κι αυτός δάσκαλος στη Ζαγορά, και ο Ποθητός.²⁹

Το υπόλοιπο μισό του 18^{ου} αι. και συγκεκριμένα στο διάστημα 1748-1806 στο σχολείο του Τυρνάβου κυριαρχούν δύο προσωπικότητες, ο Λάμπρος Πάσχου και ο Ιωάννης Πέζαρος με σύντομες παρουσίες άλλων επιφανών δασκάλων.³⁰

Ο Ηπειρώτης Λάμπρος Πάσχου υπήρξε μαθητής του Βασιλόπουλου Μπαλάνου. Δίδαξε για περισσότερα από τριάντα χρόνια (1748-82) με εξαίρεση ένα διάστημα (1754-56), όταν ήρθε σε σύγκρουση με το μητροπολίτη της Λάρισας Μελέτιο Β΄. Εκείνη την περίοδο δεύτερος δάσκαλος ήταν ο νεαρός Ιωάννης Αγραφιώτης (ή Φουρναίος). Αυτός υπήρξε ο δάσκαλος του Πέζαρου. Μετά τη θητεία του στον Τύρναβο (1754-1766), ο Ιωάννης διέπρεψε ως σχολάρχης στην Ακαδημία του Ιασίου διδάσκοντας φιλοσοφία και μαθηματικά μαζί με τους προδρόμους του διαφωτισμού, το Νικηφόρο Θεοτόκη και το Νικόλαο Ζερζούλη. Ο δεύτερος, ο Μετσοβίτης λόγιος Ζερζούλης, δίδαξε στα 1758 στον Τύρναβο.³¹ Ο επίσης διακεκριμένος λόγιος Αμφιλόχιος Παρασκευάς, μαθητής του Μπαλάνου, δίδαξε στα 1768.³²

Από το 1782 ανέλαβε το σχολείο του Τυρνάβου ο Ιωάννης Πέζαρος. Το επίπεδο των σπουδών και η προσωπικότητα του δασκάλου, όπως θα αναπτύξουμε στο δεύτερο μέρος, το πλήθος των μαθητών, πολλοί από τους οποίους αναδείχθηκαν μεγάλοι δάσκαλοι του Γένους, διαφήμισαν την πόλη του Τυρνάβου όσο ποτέ άλλοτε. Μετά την εποχή του Πέζαρου το σχολείο φθίνει, καθώς η οικονομική και η κοινωνική κατάσταση στη πόλη επιδεινώνεται. Από τους μετέπειτα δασκάλους μέχρι το 1821 ξεχωρίζει ο λόγιος Μιλτιάδης Αγαθόνικος.

Η παράδοση της εκπαίδευσης και του πολιτισμού, η οποία αναπτύχθηκε στον Τύρναβο από τη λειτουργία του σχολείου για δύο αιώνες περίπου, γονιμοποίησε την πνευματική ζωή του τόπου για όλο το επόμενο διάστημα. Καρποί αυτής της πνευματικής καλλιέργειας τόσων χρόνων υπήρξαν οι νεότεροι εκπρόσωποι (19^{ος} αι.) του πνευματικού βίου του Τυρνάβου: οι αρχαιολόγοι Κωνσταντίνος και Αθανάσιος Δημητριάδης (+1888),³³ ο δάσκαλος και συγγραφέας Δημοσθένης Ανδρεάδης (1869-1950),³⁴ ο φιλόλογος και γλωσσολόγος Αχιλλέας Τζάρτζανος (1873-1946),³⁵ ο πανεπιστημιακός Αθανάσιος Μουλούλης (1883-1969), ο γιατρός Λάμπρος Λάμπρου και άλλοι που διακρίθηκαν σε πολλούς τομείς των επιστημών και της δημόσιας ζωής.³⁶

Συνοψίζοντας τα παραπάνω σχετικά με το Σχολείο του Τυρνάβου, στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας (πλην της ύστερης περιόδου) παρατηρούμε ότι η λειτουργία του χαρακτηρίζεται από τα παρακάτω γνωρίσματα.

- Ήταν από τα πρώτα σχολεία που λειτούργησαν στη Θεσσαλία από τα μέσα του 17^{ου} αι. και το πρώτο συγκροτημένο σχολείο στην ευρύτερη περιοχή της Λάρισας.
- Το σχολείο λειτούργησε χωρίς διακοπές για περισσότερο από έναν αιώνα (1698-1821).
- Σε όλες τις περιόδους παρείχε υψηλό επίπεδο σπουδών, εφάμιλλο με τις προσδοκίες της εποχής, ή και πρωτοπορούσε, ακόμα
- Οι περισσότεροι δάσκαλοι του σχολείου και αρκετοί μαθητές του υπήρξαν σπουδαίοι λόγιοι στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας.
- Το σχολείο ανέδειξε τον Τύρναβο εκπαιδευτικό κέντρο και εστία παιδείας με συνεχή ακτινοβολία.

1. Σύμφωνα με τις χρονολογίες της ίδρυσης και λειτουργίας των σχολείων (τον αριθμό) της Θεσσαλίας, τις οποίες δίνει ο Ευαγγελίδης 1936 σ.194-233 .
2. Ο Βέλκος 1992 σ.226-227 παρατηρεί: «Όλα τα σχολεία της Δυτ. Μακεδονίας φωτοβόλησαν και μεσουράνησαν στο διάστημα 1700-1770 και στη συνέχεια τα σχολεία της Βόρ. Θεσσαλίας στα 1770-1815.»
3. Μουγογιάννης 1983 σ.50
4. Κούμας 1983
5. Σκουβαράς 1981 και Βέλκος 1994
6. Αδάμου 1990
7. Λαφαζάνης 1998
8. Οικονόμου Αλληλογραφία 1989
9. Φιλιππίδης – Κωνσταντάς 1988 σ. 193
10. Οικονόμου 1964 σ.ριε´
11. Έχει επικρατήσει η λανθασμένη εντύπωση ότι ο Ευγένιος Βούλγαρης δίδαξε στα Αμπελάκια, η οποία μάλλον απηχεί την καθολική επίδραση του μεγάλου δασκάλου στην παιδεία της εποχής.
12. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει σε επιστολή του ο λόγιος Μιχαήλ Περδικάρης από την Τσαριτσάνη στον Κούμα, που διέμεινε στα Αμπελάκια: "(..) εκεί αναγνωρίζεται ή άρετή, εκεί ανταμείβεται ή προκοπή, εκεί δοξάζεται ή φρόνησις" Οικονομου 1964 σ.89.
13. Παρίσης 1983
14. Μουγογιάννης 1983. Ο Γ. Βαλέτας 1965 σ.359 γράφει ότι «Λόγιοι δάσκαλοι και οι κληρικοί, Θεσσαλοί, ιδίως της Ζαγοράς και του Τυρνάβου, είναι οι πρόδρομοι των μεγάλων διαφωτιστών.»
15. Χρυσοβέργης 1995 σ.126
16. Χατζόπουλος 1991 σ.250-264
17. Σκουβαράς 1966
18. Κούμας 1831 σ.566
19. Ευαγγελίδης 1936 σ.227
20. Σάθας 1868 σ.455
21. Χατζημάνου 1992 σ.35
22. Καρακίτσος 1998 σ.437-439
23. Χατζημάνου 1992 σ.251 και Κουρίλας 1954
24. Ηλιούδης 1998 σ.125. Διασώζεται το βιβλίο του στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Λάρισας
25. Χατζής 1999. Στο προοίμιο του έργου ανάμεσα στα άλλα γράφει "(...)καί έν Τυρνάβω, τῆ κωμοπόλει τῆς Θετταλίας, γράμματα καί σπουδαί καί μαθήσεις καί λόγοι, τά στοιχεῖα τῆς εὐγένειας, καί τοῦ ἑλληνικοῦ γένους ἀνακαίνησις. " Κουρίλας 1954 σ.1151. Επίσης, βλ. Β΄ Μέρος, Το σχολείο του Πέζαρου – Η διδασκαλία της φιλοσοφίας και των επιστημών.
26. Ηλιούδης 1995
27. Ζαβίρας 1972 σ.348
28. Camaritano 1994
29. Ευαγγελίδης 1936 σ.227
30. Χριστόπουλος 1984. Η λειτουργία του σχολείου του Τυρνάβου καταγράφεται και από τους λογίους, τον Γεώργιο Κωνσταντίνου στο βιβλίο *Λεξικόν τετραγλωσσον* βλ. προοίμιον (Βενετία 1757) και το Γεώργιο Φατσέα στη *Γεωγραφία* του (Βενετία 1760).
31. Πέτσιος 2000
32. Κοντοβάς 1994
33. Κουγέας 1959 σ.367 και ΘΧ 1965 (πανηγυρικός)
34. Λαφαζάνης 1993
35. ΘΧ 7-8(1959) αφιέρωμα
36. Ανδρεάδης 1935

